

**DİN EĞİTİMİNDE DİNİ BİLGİYİ ETKİLEYEN
FAKTÖRLER**

Fatma CESUR

**Yüksek Lisans Tezi
Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı
Dr. Öğr. Üyesi Hasan SÖZEN
2022
(Her hakkı saklıdır)**

T.C.
BAYBURT ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

DİN EĞİTİMİNDE DİNİ BİLGİYİ ETKİLEYEN FAKTÖRLER
(Factors Affecting Religious Knowledge in Religious Education)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Fatma CESUR

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Hasan SÖZEN

Bayburt
Ağustos, 2022

KABUL VE ONAY TUTANAĞI

Dr. Öğr. Üyesi Hasan SÖZEN danışmanlığında, 182110018 numaralı Fatma CESUR tarafından hazırlanan “Din Eğitiminde Dini Bilgiyi Etkileyen Faktörler” adlı bu çalışma 19.08.2022 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Din Bilimleri Programında Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Doç. Dr. Ömer DEMİR

İmza:

Jüri Üyesi: Dr. Öğr. Üyesi Hasan SÖZEN.....

İmza:

Jüri Üyesi: Dr. Öğr. Üyesi Fatih KAYA.....

İmza:

Bu tezin Bayburt Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği’nin ilgili maddelerinde belirtilen şartları yerine getirdiğini onaylarım.

...../...../.....

Doç. Dr. Murat KUL

Enstitü Müdürü

ETİK VE BİLDİRİM SAYFASI

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Din Eğitiminde Dini Bilgiyi Etkileyen Faktörler” başlıklı çalışmanın tarafımdan bilimsel etik ilkelere uyularak yazıldığını ve yararlandığım eserleri kaynakçada gösterdiğimi beyan ederim.

.... / / 2022

İmza

Fatma CESUR

TEŞEKKÜR

Çalışmamın her aşamasında ve karmaşııklaşan düşüncelerimi netleştirmem yolunda bana rehberlik eden danışmanım Sayın Dr. Öğr. Üyesi Hasan SÖZEN'e ve rehberliğinin yanı sıra bana güvenerek bu yolda beni cesaretlendiren hocam Sayın Doç. Dr. Ömer DEMİR'e teşekkürlerimi sunuyorum. Ayrıca eğitim hayatım boyunca üzerimde emeği olan tüm hocalarıma ve bu yolda değerli paylaşımlarla eğitim hayatıma renk katan arkadaşlarıma ve son düzeltmelerde desteğini esirgemeyen arkadaşım Sinem SEVİNÇER'e teşekkürü borç bilirim.

Çalışmam süresince destekleri ve sabırları ile bana güç veren annem Rahime, babam Dursun Ali, kayınvalidem Şehrinaz, kardeşlerim Mehmet, Zeynep, Zehra ve Mustafa'ya teşekkür ederim. Yaşam şartlarından dolayı ertelemek zorunda kaldığım eğitim hayatımın devam ettirme isteğimi düşünmeden kabul edip bu süreçte başarılarımla gurur duyan eşim Ali'ye, aynı desteği veren kızım Azra ve oğlum Muhammet Bera'ya sabırlarından ötürü teşekkür eder, bu yolda onlara örnek olmayı umut ederim.

Her başarının arkasında olumlu ya da olumsuz sebepler vardır. Bu noktada bana pozitif yaklaşp heyecanımı paylaşan ve negatif yaklaşp espri yeteneğini ortaya koyarak azmetmeme sebep olan herkese teşekkür ediyorum. Çalışmamı, eğitim hakkı elinden alınmış, eğitim hakkını kullanamamış ve kendini keşfedememiş tüm kız çocuklarına ve kadınlara ithaf ediyorum.

ÖZ
YÜKSEK LİSANS TEZİ
DİN EĞİTİMİNDE DİNİ BİLGİYİ ETKİLEYEN FAKTÖRLER

Fatma CESUR

Ağustos 2022, 134 sayfa

Bu çalışmada, din eğitiminde dini bilgiyi etkileyen faktörler, sosyal temeller bağlamında ele alınmıştır.

Bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde bilgi kavramının tanımı yapılarak, bilgi kavramı ile ilgili temel açıklamalar yapılmıştır. İkinci bölümde, din toplum ilişkisi karşılıklı olarak ele alınmış ve birbirlerine etkileri ortaya konulmuştur. Üçüncü bölümde ise din eğitiminin ve dini bilginin sosyal temelleri Kur'an'ı Kerim, Sünnet, Gelenek, Kültür, Küreselleşme ve Modernite başlıkları altında işlenmiştir.

Çalışmanın sonunda din eğitiminde kullanılan dini bilginin amacına uygun bir şekilde anlaşılması için hayatla ilişkilendirilmesi, sorunlara çözüm üretecek şekilde güncellenmesi ve batıl inançları fark edip eleyecek seviyede dini okuryazarlık becerisine sahip olunmasının önemi ortaya konulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Din eğitimi, bilgi, dini bilgi, toplum, dini bilgi okuryazarlığı.

ABSTRACT
POST GRADUATE THESIS
FACTORS AFFECTING RELIGIOUS KNOWLEDGE IN RELIGIOUS EDUCATION

Fatma CESUR

August, 2022, 134 pages

In this study, the factors affecting religious knowledge in religious education are discussed in the context of social foundations.

This study consists of three parts. In the first chapter, the definition of the concept of knowledge is made and basic explanations about the concept of knowledge are made. In the second part, the relationship between religion and society is discussed and their effects on each other are revealed. In the third part, the social foundations of religious education and religious knowledge are covered under the headings of the Qur'an, Sunnah, Tradition, Culture, Globalization and Modernity.

At the end of the study, the importance of associating the religious knowledge used in religious education with life in order to be understood in accordance with its purpose, updating it to produce solutions to problems and having religious literacy skills at a level to notice and eliminate superstitions has been revealed.

Keywords: Religious education, knowledge, religious knowledge, society, religious information literacy.

İÇİNDEKİLER

ETİK VE BİLDİRİM SAYFASI	i
TEŞEKKÜR	ii
ÖZ.....	iii
ABSTRACT.....	iv
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR VE SİMGELER DİZİNİ.....	vii
GİRİŞ.....	1
I. Araştırmanın Konusu ve Problemi	1
II. Araştırmanın Amacı	1
III. Araştırmanın Önemi.....	2
IV. Araştırmanın Sınırlılıkları	2
V. Araştırmanın Yöntemi.....	3
BİRİNCİ BÖLÜM	
BİLGİYE DAİR	
1.1. BİLGİNİN ANATOMİSİ	6
1.1.1. Bilginin Kaynakları	9
1.1.2. Bilgi Kuramları	10
1.1.2.1. Materyalizm.....	11
1.1.2.2. İdealizm.....	11
1.1.2.3. Ampirizm veya Sensüalizm	12
1.1.2.4. Rasyonalizm	12
1.1.2.5. Pozitivizm.....	14
1.1.2.6. Sezgicilik.....	16
1.1.2.7. Sentezcilik	17
1.1.2.8. İnşacılık	18
1.2. BİLGİ TÜRLERİ	18
1.2.1. Teknik Bilgi	18
1.2.2. Politik/İdeolojik Bilgi.....	20
1.2.3. Bilimsel Bilgi.....	20
1.2.4. Felsefi Bilgi	22
1.2.5. Sanatsal Bilgi	23
1.2.6. Günlük Bilgi	23
1.2.7. Okkült Bilgi	24

1.2.8. Dini bilgi.....	24
1.3. BİLGİDE DOĞRULUK SORUNU	25
1.4. BİLGİNİN SINIRLARI	27

İKİNCİ BÖLÜM

DİN TOPLUM İLİŞKİSİNE DAİR

2.1. DİN GERÇEKLİĞİ	29
2.1.1. Dinin Toplumsal İşlevi.....	34
2.1.2. Din Eğitimi	44
2.1.3. Din Eğitiminin Toplumsal İşlevi	49

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DİNİ BİLGİNİN TOPLUMSAL TEMELLERİ

3.1. DİNÎ BİLGİ	56
3.1.1. Dini bilginin Niteliği	56
3.2.1. Dini bilginin Yönetimi	62
3.3.1. Din Eğitiminin Toplumsal Temelleri	63
3.4.1. Bilginin Sosyal Temelleri.....	66
3.2. DİN EĞİTİMİNE KONU OLAN DİNÎ BİLGİNİN SOSYAL TEMELLERİ	71
3.2.1. Kur'ân'ı Kerîm.....	75
3.2.2. Sünnet.....	80
3.2.3. Gelenek.....	86
3.2.4. Kültür	91
3.2.5. Küreselleşme ve Medya	96
3.2.6. Modernite.....	104
TARTIŞMA.....	111
SONUÇ ve ÖNERİLER.....	117
KAYNAKÇA.....	123
ÖZGEÇMİŞ	134

KISALTMALAR VE SİMGELER DİZİNİ

TDK: Türk Dil Kurumu

TDB: Temel Dini Bilgiler

DKAB: Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi

İHL: İmam Hatip Lisesi

DEM: Değerler Eğitimi Merkezi

ULEAD: Uluslararası Eğitim Araştırmacıları Derneği

ABD: Amerika Birleşik Devletleri

SSCB: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

DİB : Diyanet İşleri Başkanlığı

İFAV: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı

MEB: Millî Eğitim Bakanlığı

Erişim : Erişim Tarihi

Vb. : Ve benzeri

Vd. : Ve diğerleri

GİRİŞ

“Din Eğitiminde Dini Bilgiyi Etkileyen Faktörler” adlı bu çalışma toplam üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde; bilginin önemi, mahiyeti, oluşumu, kaynakları, özellikleri ve çeşitleri üzerine bilgi verilmiştir. İkinci bölümde; din gerçekliği, dinin ve din eğitiminin toplumsal işlevi ele alınmıştır. Üçüncü bölümde; din eğitiminin toplumsal temelleri ve dini bilginin nitelikleri, toplumsal temelleri ve oluşumunda etkili sosyal olgular olarak; Kur’ân’ı Kerim, Sünnet, Kültür, Gelenek, Modernite, Küreselleşme ve Medya olmak üzere altı başlık altında işlenmiştir. Sonuç bölümünde ise dini bilginin oluşumu ve etkinliği karşılıklı olarak ele alınmıştır.

I. Araştırmanın Konusu ve Problemi

Araştırmanın problemi, “Din Eğitiminde Dini Bilgiyi Etkileyen Faktörler Nelerdir?” sorusudur. Bilimsel araştırmalarda problemi tanımlamanın güçlüğünün¹ yanı sıra nitel araştırmalarda ucu açık soruların araştırma esnasında odak noktadan kopmalara neden olduğu bilinen güçlüklerdendir.² Bu bağlamda konumuzu dini bilgiyi etkileyen sosyal faktörlerle sınırlandırdık.

Bilgi denilince doğruluğu kanıtlanmış önermeler akla gelir. Dini bilgi ise buna ek olarak kanıt öncesi veya sonrası fark etmeksizin kabul edilen ve üstelik inanılan önermeleri içermektedir. Dolayısıyla herhangi bir alandaki bilgiye nazaran daha fazla güvenilen hatta iki dünya saadeti için kurtuluş reçetesi olarak görülen bilgiyi ifade eder. “Peki bu ekstra güvenilen dini bilgi, birbirinden farklı hatta zıt önermeler içeriyorsa bu güven nasıl oluşacaktır? İnanan birey için bu bilgiyi seçmede etkili olan faktörler nelerdir? İnsanoğlu bilgi tercihinde ihtiyacına göre olanı mı alır yoksa maruz kaldığını mı? Dini bilgiyi seçme ve benimseme noktasında felsefi, psikolojik ve sosyal şartlardan hangisi daha etkilidir? Dini bilginin sosyal temelleri ve etkileri nelerdir?” gibi sorulara yanıt aramak amacıyla din eğitimi ve etkileşim içinde olduğu sosyal olgularla ilgili literatür taraması yapılmıştır.

II. Araştırmanın Amacı

Araştırmanın amacı din eğitiminde dini bilgiyi, bunu oluşturan ve etkileyen sosyal olguları irdelemek, bunların din eğitimi içerik ve muhtevası üzerindeki yansımalarını ortaya koymaktır. Böylece dinin ve onun ortaya koymuş olduğu bilginin farklı yorum ve anlayış

¹ Adnan Erkuş, *Davranış Bilimleri İçin Bilimsel Araştırma Süreci*, (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2009), 27.

² Ali Yıldırım - Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2016), 83-94.

biçimlerini anlamaya çalışmaktır. Bilginin oluşum sürecindeki nedenler ve sonuçlar bilginin içeriği hakkında bize yol göstermektedir. Çalışmanın bir diğer amacı ise din eğitiminde sunulan dini bilginin insanların, özellikle de öğrencilerin güncel ihtiyaç ve beklentilerine ne derece cevap verebildiğini ortaya koymak ve bunlara yönelik öneriler geliştirmektir.

III. Araştırmanın Önemi

Din eğitiminde dini bilginin ele alındığı bu çalışmada, dini bilginin meydana gelme şartları da dikkate alınarak toplumsal boyutlarını tespit etmeyi hedefliyoruz. Din, her ne kadar “tercih” itibarıyla bireysel bir durum olarak ele alınsa da uygulanması neticesinde toplumsal bir olguya dönüşmektedir. Bu bağlamda dini bilginin, toplumsal şartlardan bağımsız olduğu ya da oluştuğu düşünülemez.

Dini bilgi, sosyal şartlardan etkilendiği gibi onları etkilemiş, karşılıklı etkileşim ve devinimle oluşmaya ve değişmeye devam etmiştir. Bir canlı formu olan insan ve ondan çok sayıda canlının oluşturduğu toplum için kaçınılmaz olan ortak şey değişimdir. Yönü, hızı ve etkisi farklılık gösterse de netice itibarıyla değişmeyen şey değişimdir. İnsanın ve toplumun sürekli değiştiği bir ortamda eğitime konu edilen bilginin aynı noktada kalması beklenemez. Üstelik söz konusu olan bilgi iki değişkeni etkileyen katalizör görevi üstleniyorsa. Bilginin, elbette tarihsel olarak değişen ve değişmeyen yönleri vardır. Çalışmamızda, bu noktaları Dini bilgi üzerinden belirlemek ve bu durumu etkileyen sosyal olgulara dikkat çekmeyi amaçlıyoruz. Bu araştırma din eğitimi ve öğretimi çalışmalarına bilimsel katkı sağlayacağı gibi ilgili tartışma ve projelerin önyargılı tutumlar yerine objektif ve toplum gerçeklerini göz önüne alan bütüncül yaklaşımlarla yapılmasına da yardımcı olacaktır. Yine bu araştırma yapılmış diğer araştırmaların verileriyle karşılaştırılarak genelleme yapılmasına katkı sağlayacak ve yapılacak yeni çalışmalara bilimsel bir zemin hazırlayacaktır.

IV. Araştırmanın Sınırlılıkları

Bilimsel yaklaşım: bilgiye ulaşmada “hem mantıksal geçerlilik hem de görgül doğrulamanın birlikte bulunmasını zorunlu kılar”.³ Araştırmamızda İslâm dinini, temel kaynağı olan Kur’ân’ı Kerîm ve onun anlaşılması üzerine şekillenen dini bilgiye dair çalışmaları tarayıp toplumsal ve kültürel faktörlerin din eğitimi ve öğretiminde kullanılan dini bilginin oluşum sürecine olan katkılarını irdedeceğiz. Sosyal olaylar sürekli ve değişken olduğundan nitel araştırma bulgularını genellemek güçtür. Gerek aynı ortam ve zamanın denk gelmesi gerekse aynı kişilerin birebir aynı olayı tekrar yaşaması imkânsızdır. Dolayısıyla birbirine yakın

³ Erkuş, *Davranış Bilimleri İçin Bilimsel Araştırma Süreci*, 23.

şartlarda gerçekleşen olaylar hakkında ancak sınırlı genellemeler yapılabilir. Yapılan araştırmalar sonucunda; daha önceki kuramları teyit etme, açıklama, örneklendirme, çürütme, sonuç çıkarma ve öneride bulunma gerekir.⁴ Bu noktada çalışmamızda dini bilginin sosyal ve tarihsel şartlardan nasıl etkilendiğini ve bu noktadaki sabite ve değişkenlerin nasıl ayırt edilebileceğine yönelik çalışmaları okuyup değerlendireceğiz.

Nitel araştırmada iç geçerlik verilerin kendi içinde uyumlu ve tutarlı olması, dış geçerlik ise benzer ortam ve durumlarda benzer sonuçların oluşumuna yönelik genellenebilme durumudur. İnsan, çok yönlü ve değişken bir varlık olduğundan dolayı tam olarak aynı şeylerin tekrarlanması mümkün değildir. Aynı kişinin tekrar aynı olayları yaşaması ve aynı tepkileri vermesi mümkün olmadığı gibi farklı kişilerin ihtiyaçları ve yaşantıları gereği aynı olaya farklı tepkiler vermesi normaldir. Nitel araştırmalarda iç geçerlik inandırıcılık açısından dış geçerlilik ise genellenebilir olması açısından önemlidir.⁵ Bu minvalde geçerliği ve güvenilirliği onaylanmış çalışmaları incelemek gerçeğe daha yakın sonuçlara ulaşmamızı sağlayacaktır.

Bilgiyi üreten ve kullanan varlık olarak insanı etkileyen unsurları bilmek bilgiye dair daha objektif yorumlar yapabilmeye sağlayabilir. İnsan çok yönlü bir varlık olduğu gibi onu etkileyen değişkenler de çeşitlidir. Bu açıdan insanı ve toplumu anlamak felsefe, sosyoloji ve psikoloji gibi birçok disiplinin bir arada yorumlanmasını gerektirmektedir.⁶

Çalışma, din eğitime konu olan bilginin sosyolojik temelleri ile sınırlandırılmış, dini bilginin felsefi ve psikolojik temelleri çalışmanın kapsamı dışında bırakılmıştır. Daha genel çıkarımlarda bulunmak için diğer alanların da incelenmesi ve sonuçların sentezlenmesi faydalı olabilir.

V. Araştırmanın Yöntemi

Araştırma, problemin çözümlenmesi için sistemli bir şekilde yürütülen sürecin adıdır. Araştırmacı, problemi tanımlama ve çözme çabasıdadır. Bu nedenle araştırmacı, problemi oluşturan sebeplere ilişkin bilgileri toplar ve bu bilgilerden yola çıkarak çözüm üretir.⁷ Özellikle insan ve topluma dair problemlerin çözümüne ilişkin kullanılan yöntemlerden birisi nitel araştırmadır. Nitel araştırmaya tarihsel olarak; doğal araştırma, yorumlayıcı araştırma; derinlemesine inceleme yönteminden dolayı ‘alan araştırması’ gibi değişik isimler verilmiştir. Bu araştırma, incelenen probleme ilişkin sorgulayıcı, yorumlayıcı ve problemin doğal

⁴ Yıldırım- Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 75-94.

⁵ Yıldırım - Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 270-277.

⁶ Yıldırım- Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 270-277.

⁷ Catherine Dawson, *Araştırma Yöntemlerine Giriş*, çev. Asım Arı (Eğitim Yayınevi, 2015), 19.

ortamındaki biçimini anlama uğraşı içinde olan bir yöntemdir. Nitel araştırmayı nicel araştırmadan ayıran en önemli farklılık araştıranın süreçlere öznel katılımıdır.⁸

Nitel araştırma, sosyolojik araştırmalara disiplin bakış açısı kazandırmış ve yöntem olmuştur. İnsan davranışları çok yönlü olduğundan anlama ve tahmin etme noktasında çok yönlü veriler toplanması gerekmektedir. Dolayısıyla sadece sebep-sonuç ilişkisine indirgenemeyen insan ve toplum davranışlarını anlamak için fen bilimlerindeki yöntemler, yetersiz kalmıştır. Bu yüzden esnek ve bütüncül yaklaşım sunan görüş ve deneyimler önemlidir. ⁹ Sosyolojik araştırmalar gözlemle birlikte verilerin yorumlanması ve değerlendirmesini de içermektedir. Dolayısıyla gerek problemin belirlenmesinde sorulan sorular gerekse ulaşılan verilere karşı doğal düşünme ve eleştirel bakış açısı da bilimsel yöntemlerdendir.¹⁰

Nitel araştırma: içerisinde görüşme, gözlem ve doküman analizi gibi yöntemlerle veri toplama yöntemleri kullanılan bir süreç izlemedir. Sosyal olayları anlama, araştırma, kuram oluşturma, ya da “toplanan verilerden yola çıkarak önceden bilinmeyen sonuçları birbiriyle ilişki içinde açıklayan ve bir modelleme çalışması anlamına gelmektedir.” Burada araştırmacı esnek olup toplanan verilere göre araştırma sürecini yeniden düzenlemeli ve tümevarım yaklaşımı ile süreci izlemelidir. Geleneksel kuramlar, gerçekleri aynı gözle görür oysa sosyal olgular değişkendir. Nitel araştırmalarda üç çeşit veri toplama tekniği vardır. Bunlar: gözlem, görüşme ve yazılı doküman incelemesidir. Doküman/belge analizi, gözlem ve görüşmeye ek olarak yapılabileceği gibi tek başına veri toplama yöntemi olarak da kullanılabilir.¹¹ Nitel araştırmalarda en çok kullanılan yöntemlerden biri olan doküman incelemesi, veri analizi bulgularının betimlenmesi ve yorumlanması şeklinde yapılır. Bizim bu çalışmamızdaki yöntemimiz de yazılı doküman incelemesi şeklindedir.¹²

Nitel araştırmanın yedi özelliği vardır. Bizi ilgilendiren tarafı; bütünsel yaklaşım, araştırma deseninde esneklik ve tüm verilerin analizi şeklindedir. Nitel araştırmada nasıl ve nedene yoğunlaşarak keşfetme, anlama, açıklama vardır, ölçme yoktur. Ancak olayları kendi

⁸ Ali Baltacı, “Nitel Veri Analizinde Miles-Huberman Modeli”, *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (AEÜSBED)* 3/1 (2017), 1–15; Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 67; Mat.Basımew B. Miles - A. Michael Huberman, *Nitel Veri Analizi*, çev. Sadegül Akbaba Altun - Ali Ersoy, (Ankara: Pegem Akademi, 2021), 5-12.

⁹ Yıldırım - Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 37-40.

¹⁰ Hasan Onat, “Bilim, Bilimsel Yöntem ve İslâm/ İlahiyat Bilimlerinde (Ulumu Diniyye) Yöntem Sorunu”, *Modern Dönemde Dinî İlimlerin Temel Meseleleri İlmî Toplantı* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2007), 2–19.

¹¹ Yıldırım - Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 40-41; Hüseyin Bal, *Nitel Araştırma Yöntem ve Teknikleri* (Sentez Yayınları, 2016), 18-24.

¹² John W. Creswell, *Eğitim Araştırmaları: Nicel ve Nitel Araştırmanın Planlanması, Yürütülmesi ve Değerlendirilmesi*, ed. Christina Robb vd., çev. Akif Avcu, vd. (İstanbul: Eğitim Danışmanlığı ve Araştırmaları Merkezi (Edam), 2019), 109-144.

bütünlüğü içinde ve tümevarım yöntemine uygun olarak sistematik bir yaklaşımla; anlama, açıklama ve yorumlama yapılmalıdır. Çalışmamızda doküman analizi yöntemi kullanılarak çıkarımlarda bulunmayı hedeflemekteyiz.¹³ Bu yöntem ile araştırma yapılan alana dair pek çok bilgi, görüşme ve gözlem yapmaya gerek kalmaksızın belge inceleme yoluyla elde edilebilir. Bu sayede araştırmacı zaman ve kaynak tasarrufu sağlamış olur.¹⁴

Hedeflenen olgu ve olaylar hakkında yazılı materyallerin analizini yapmayı kapsayan bu yöntem gerek tek başına gerekse başka yöntemlerle birlikte de kullanılabilir. Sosyologların bu yöntemi ihmal etmesi pozitivistin etkisiyle olmuştur. Doküman incelemesinin güçlü yönleri; uzun zamana yayılmış analizlerin toplamı, örneklem büyüklüğü ile genelleme sorununu çözer. Nitelik olarak uzmanların rapor ve araştırmalarına dayandığı için derli toplu ve güvenilir verilere ulaşmayı sağlar. Araştırma sorulara göre şekillenir ve hangi dokümanların gerekli olduğuna karar verilir. Veri kaynaklarına değindikten sonra raporu yorumlamak, geçerlik ve güvenilirliği artırır.¹⁵

Sonuç olarak bu süreçte ulaştıklarımızdan yola çıkarak, din eğitiminde kullanılan dini bilginin oluşum süreci ve etkilerini sosyal disiplinler çerçevesinde ele almayı ve değerlendirmeyi umuyoruz.

¹³ Yıldırım - Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 64-75; Şener Büyüköztürk vd., *Bilimsel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2018), 19-30.

¹⁴ Zeki Karataş, “Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri,” *Manevi Temelli Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi Cilt 1, Sayı 1, Ocak 2015*, 62–80; Bal, *Nitel Araştırma Yöntem ve Teknikleri*.70-104.

¹⁵ Yıldırım - Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 189-200.

BİRİNCİ BÖLÜM

BİLGİYE DAİR

1.1. BİLGİNİN ANATOMİSİ

İnsanı diğer canlılardan ayıran en önemli özelliği, aklı ve iradesi ile bilgi edinmesi ve bunları aktarabilmesidir. Ancak bu şekilde insanca ve özgür yaşama şartlarına kavuşabilir.¹⁶ Bu manada insan, varlığını sürdürmesi, hayatına yön vermesi, güçlü olması ve doğaya hükmedebilmesi için bilgiye her zaman ihtiyaç duymuştur.² İnsanın yaratılışı ve üstünlüğü bilgi ile anlam bulmuş, bilgiye ve onu öğreteneye saygı gösterilmesi dini bir emir olmanın¹⁷ neticesinde kültürel bir değere dönüşmüştür. Bilgi, ihtiyacın yanı sıra merak duygusu ile de gelişmiştir. İnsanın merak ettiği şeylerin başında yaratılış amacı, sorumlulukları ve mutluluğu bulma arayışı gelmektedir.¹⁸ Bununla birlikte insanın kendini ve evreni tanıması da yine bilgi ile mümkün olmuştur.

İnsanın en önemli özelliği bilgiyi aktarması, kullanması, geliştirmesi ve oluşturmastır. Bu sayede hayatını daha yaşanabilir ve kolay kılmakta, atalarının geçirdiği evreleri geçirmeden bilimle ilerleme kaydetmektedir.¹⁹ Bilgi sayesinde insanoğlu kendini, toplumunu, ihtiyaçlarını algılayıp yorumlamış ve sorunlarına çözüm üretmiştir. Kümülatif olarak büyüyen bilgi, aynı zamanda kültüre dâhil olup aidiyet hissi oluşturarak korunmuştur. Belli bilgi örgüleri sonucu oluşan bilimler ise yaşamın vazgeçilmezleri arasına girmiştir. Bir kurtarıcı olarak bilginin ne olduğuna ve nasıl elde edildiğine asırlarca cevap aranmış, bu konuda felsefeler üretilmiştir. “Bilgi nedir” sorusuna cevap verebilmek için varlıklarla fenomenler arasında bağ kurulmaya ve açıklanmaya çalışılmıştır. Bilgiye olan ilgi, eski çağlardan beri süregelse de Aydınlanma Çağı olan 18.Yüzyılda bu ilgi zirveye ulaşmıştır.²⁰ Bilgi sadece merak duygumuzu gidermemiş, hayatımıza yön veren gelişmelere de öncülük etmiştir. Kaderimizi şekillendiren tercihlerimizden tutun da bu tercihlerimizi değerlendirmeye kadar yolumuzu aydınlatan ışık, bilginin kendisidir. Zira insan bilmediğine düşman olduğu gibi seçenekler hakkında yeterince bilgisi olmadan doğru bir tercih de yapamaz. Hürriyeti bile hakkında bilgi sahibi olduktan sonra

¹⁶ Murtaza Korlaeçi, “Necati Öner’in Bilgi Anlayışı,” *Felsefe Dünyası Dergisi* 36/69 (2019), 17; Çiğdem Sadıkoğlu Yolcu, *Descartes’ta Bilgi ve Doğruluk Problemi* (Ankara: Kırklareli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 5-8.

¹⁷ *Kur’ân-ı Kerim Meâli*, çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), el-Bakara 2 /30-34.

¹⁸ Gazi Topdemir, “Felsefe Nedir ? Bilgi Nedir ?,” *Türk Kütüphaneciliği*, 1 (2009), 119–133.

¹⁹ Erkuş, *Davranış Bilimleri İçin Bilimsel Araştırma Süreci*, 21.

²⁰ Ensar Çetin, *Türkiye’de Akademik Dini Bilginin Yaygınlaşma Süreci ve Olgusu* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 14-15.

ister ve ihtiyaç duyar. Bu bağlamda kişi ve toplumların bilgi sınırları genişledikçe hürriyet alanı da genişler.²¹

Bilgi hakkında yapılan 400’den fazla tanımdan yola çıkarak, çok karmaşık ilişkiler yumağı içeren bir olgu olduğunu ve herkes tarafından kabul edilebilecek bir tanım yapmanın mümkün olmadığını söyleyebiliriz.²² Özetle bilgi, var olanın tanınması ve tasavvur edilmesi²³ ve hakikat arayışıdır.²⁴

“Doğruluğu gerekli ve yeterli delillerle temellendirilmiş şuur muhtevaları” olarak özetlenen bilgi, İslâmi terminolojide maarife ve ilim olarak tarif edilmektedir. Bilenle bilinen arasındaki ilişkiden yola çıkarak; bilinmiş olmasına malumat, kuşatıp anlamaya ihata, uzmanlaşma ve derinleşmeye rûsuh, kavramaya vukuf, kesinliğini ifade ederken yakîn gibi farklı kavramlar da kullanılmıştır.²⁵ Bilginin tanımları genel olarak üç temel üzerinden yapılır. Bunlar; özne, nesne ve aralarındaki ilişkinin ürünü olan şey üzerinedir. Ancak her üçünü de içeren koşullu bilgi anlayışını sunan Platon, bilgiyi “gerekçelendirilmiş doğru inanç” olarak tanımlar. Burada dikkatimizi çeken şey, bir şeyin bilgi olması için gerekli şartları ifade etmiş olmasıdır. Bunlar güven, doğruluk ve delillendirmedir.²⁶

Bilginin üç ögesine bakacak olursak ilk olarak süje yani bilen varlığı görürüz ki bu insandır. İkinci öge ise obje dediğimiz bilinen varlığı ifade eder. Son olarak aktlar bilenle bilinen arasındaki bağıdır. Hatta bazen süje ve obje aynı varlığı, insanı ifade eder.²⁷ “İlim ilim bilmektir, ilim kendin bilmektir” diyen Yunus Emre’nin de dikkat çektiği üzere ilim bazen de insanı ve fiillerini tanıma üzerinedir. “Ne süje objeyi ne de obje süjeyi oluşturur”²⁸ dense de biliyoruz ki bilginin içinde; tahminler, yorumlar, istekler gibi bazı insani özellikler bulunmaktadır. Kur’ân’ı Kerîm’in “zan” olarak ifade ettiği bu durum²⁹ kişisel farklılık ve yaşantılar sonucu ortaya çıkan farklı yorumları da kapsamaktadır. Her ne kadar bu durum, beklenen bir netice olsa da nitekim bilgide doğruluk/hakikat iddiası olduğundan, bazı temellendirmelere ihtiyaç vardır.³⁰ Nitekim dogma olarak nitelendirilen dinlerde bile, delillendirme amacıyla akıl ve duyu organlarının kullanımı teşvik edilmiştir.

²¹ Korlaelçi, “Necati Öner’in Bilgi Anlayışı”, 17.

²² Nazan Özenç Uçak, “Bilgi Üzerine Kuramsal Yaklaşım”, *Bilgi Dünyası* 1/1 (2000), 143-159.

²³ Korlaelçi, “Necati Öner’in Bilgi Anlayışı”, 7-11.

²⁴ Nurettin Topçu, *Kültür ve Medeniyet*, ed. İsmail Kara - Ezel Elverdi (İstanbul: Dergah Yayınları, 2011), 19-29.

²⁵ Necip Taylan, “Bilgi,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 26 Ocak 2021).

²⁶ Ahmet Cevizci, *Bilgi Felsefesi* (İstanbul: Say Yayınları, 2010), 14-16.

²⁷ Çetin, *Türkiye’de Akademik Dini Bilginin Yaygınlaşma Süreci ve Olgusu*, 14-15.

²⁸ Çetin, *Türkiye’de Akademik Dini Bilginin Yaygınlaşma Süreci ve Olgusu*, 14-15.

²⁹ el-Bakara 2/78, Âl-i İmrân 3/154, en-Nisâ 4/157, el-En’âm 6/94, 116 vd.

³⁰ Özgür Külcü, “Kuramsal Bilginin Oluşumu ve Toplumsal Bilgiye Dönüşümünde Epistemoloji Bilgi Hizmetleri İlişkisi”, *Türk Kütüphaneciliği* 4/14 (2000), 386-411; Topdemir, “Felsefe Nedir? Bilgi Nedir?”, 119-133.

Bilgi yargıyı gerekli kılmaktadır.³¹ Zira kavranan ve idrak edilen şeyler; karşılaştırma, ayırım yapma, tespit etme ve bağlantı kurma yoluyla bilgiye dönüşür. Öznel olan şey üzerinde algıdan öteye geçilemeyecek ve diğer faaliyetler yapılamayacaktır. Gözlenen şeyler yargılanmalı, düşünsel faaliyetler sonucunda doğrulukları kanıtlanmalıdır.³² Necati Öner'e göre, "bilgi edinme, var olandan haberdar olmadır". Bu bağlamda bilgi, bir şeyin düşünce ile yakalanması ve var olan bu objelerin zihne yansımalarıdır. Bu yansıma zihnimizdeki tasavvurları oluşturan kavramlarla meydana gelir. Kavramları dilimizle mantıklı bir şekilde ifade ettiğimizde ise terimlere ulaşırız.³³

Objeler, maddi ve manevi olmak üzere iki türdür. Duyu organlarımız ile algıladıklarımız maddi, kavramlar ise manevi objeleri oluşturur. Bunları ancak zihnimizde tasavvur edebiliriz. Kavramın hayalden farkı zihinde canlandırma olmamasıdır. Bilgi, bir şeyi tanımak ve bir şey hakkında hüküm vermektir. Bilginin faili olan insan, bu süreçlerde sosyal çevresinden bağımsız bir şekilde hareket edemez. Bir şeyin bilgisine sahip olmak, onun varlığından haberdar olmak ve aktarabilmekle mümkün olur. Aktarmak ve anlamak için de kavramlara, kavramların ifade edilmesi için de dile ihtiyaç vardır. Dil, kavramları hem üretme hem de aktarma aracıdır. Kavramlar salt bilgi olarak kalmayıp aralarındaki ilişkilerden hükümler ortaya çıkar ve bilgi oluşur. Bilgiler sonucu yine kavram oluşur. Kavramların bilgiyi, bilgilerinde kavramı oluşturduğu döngü devam eder.³⁴

Bilginin iki önemli özelliği vardır; zihne aktarılması ve biriktirilmesidir. İnsan, alış gücüne göre bilgiyi öğrenir, yorumlar veya aktarır. Bilgi, biriktikçe gelişir ve bulunduğu medeniyeti geliştirir.³⁵

Bilgi bilimi veya bilgi kuramı, bilginin doğası, kaynağı, imkânı, doğruluğu ve sınırlarını incelediği için bilgi felsefesi olarak da ifade edilmiştir.³⁶ Bilgi sorununu ve bilgi konusunu ele alan bu disiplinin, Yeniçağda ortaya çıktığı ifade edilmektedir. Kurucusu olarak gösterilen John Locke; 'İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme' isimli eserinde, yaratılış, evren, tanrı, madde ve ruh bağı vb. hususları daha iyi kavrayabilmek için öncelikle insan olarak neyi, ne kadar, nasıl bildiğimizi anlamak ve açıklamak için, zihnimizin yapısını ve bilgilerimizin sınırını bilmemiz gerektiğini ifade etmiştir. Bilginin mantığı ile açıklanan bu kavramlar vesilesiyle bilgi

³¹ Necati Öner, *Bilginin Serüveni* (Ankara: Vadi Yayınları, 2005), 9-11.

³² Cevizci, *Bilgi Felsefesi*, 13-14.

³³ Külcü, "Kuramsal Bilginin Oluşumu ve Toplumsal Bilgiye Dönüşümünde Epistemoloji Bilgi Hizmetleri İlişkisi", 386-411.

³⁴ Korlaelçi, "Necati Öner'in Bilgi Anlayışı", 7-11.

³⁵ Korlaelçi, "Necati Öner'in Bilgi Anlayışı", 7-11.

³⁶ Cevizci, *Bilgi Felsefesi*, 10; Topdemir, "Felsefe Nedir? Bilgi Nedir?", 119-133.

kuramları, bilimsel araştırma yöntemlerinin ve bilimin temelini oluşturur, bilime katkı sunarlar.³⁷

Bilgi, hüküm içerdiğinden doğruluk iddiası taşınmalı ve taşımaktadır. Doğruluk iddiasında bulunulan önermenin anlamlı olması, onu tanımlayan terimlerin nasıl oluşturulduğu ile ilgilidir. Geçerlilik ve doğruluk iddiasında bulunmak için önerme ve teorilerin açık ve anlaşılır olması önemlidir.³⁸ Ancak tüm çabalara rağmen kesin bilgiye ulaşılamayan durumlar da olacaktır. Bu bağlamda göreceli bilgi, kısmen de olsa gerçekliğin bir parçası olarak sanıldığının aksine saçma değil ve ihtiyacı karşılayan, insani ve toplumsal karşılığı olan metaforlar olarak düşünülebilir.³⁹

1.1.1. Bilginin Kaynakları

Bilgiye kaynaklık eden iki yeti algı ve zihindir. Algılarımız iç ve dış olmak üzere iki kısımdır. Dışa dönük olanlar, beş duyu organımızla; görme, işitme, dokunma, tatma, koklama sonucu elde ettiğimiz verilerdir. İç algımız, bilinç ile oluşan zihinsel bir faaliyettir. Her ikisi de fizyolojik bir süreçtir. Duyu organlarımız ile dış dünyayı algılayabilirken onun yorumu ve anlaşılır olması, iç algılar olan bilinç ile mümkündür. Aynı şekilde zihnin dışarıya açılması için de duyu organlarına ihtiyacı vardır. Algılarımız sadece duyularımızın ve zihnimizin faaliyetleri ile sınırlı değildir. Algı yetimizin içinde aynı zamanda duygularımız da vardır. Duygular, algıların etkisi veya onlara tepki sonucu oluşan his ve bu hissin bilinçteki tezahürüdür. Yani hislerin zihinsel planda yorumlanması ve anlamlandırılmasıdır. Örneğin acı bir his iken onun zihinsel süreç sonundaki hali üzüntü ise bir duygudur. Duygunun hem fiziksel hem de zihinsel yönü olduğu görülmektedir.⁴⁰ Ancak bundan sonrası psikoloji biliminin konusu olduğundan çalışmamızın kapsamı dışında bırakılmıştır.

Bilginin kaynaklarına devam edecek olursak duyularımız sonucu algılar, algılar sonucu hisler ve duygulara ulaştık. Duygularımız her zaman algılarla oluşmaz. Bazen de yaşantılarımız veya öğrendiğimiz tecrübeler sonucu elde ettiğimiz yorumlarla oluşur ki bunun bilinçli olması öngörüü, bilinçdışı olması sezgiyi meydana getirir. Böylece duygularımız,

³⁷ Külcü, “Kuramsal Bilginin Oluşumu ve Toplumsal Bilgiye Dönüşümünde Epistemoloji Bilgi Hizmetleri İlişkisi”, 386-411; Şehmus Demir, “Din-Dinî Bilgi Ayrımı Ekseninde Geleneğin Ne’liği ve Değersel Boyutu”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 8/1 (2008), 189-201; Nezahat Güçlü, “Bilgi Yönetimi”, *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi* 4/4 (2006), 351-371.

³⁸ Muhammet Çelik, *Tanım Teorisi ve Epistemoloji İlişkisi* (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2014), 7; Alparslan Açıkgenç, *Bilgi Felsefesi*, ed. Erhan Güngör (İstanbul: İnsan Yayınları, 2011), 158-165.

³⁹ Serpil Satı, *Sofistlerin Bilgi ve Varlık Anlayışı: Epistemolojik ve Ontolojik Bir İnceleme* (Antalya: Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 99-104.

⁴⁰ Anthony Kenny, “Bilgi, İnanç ve İman? çev. Tuncay Akgün,” *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2018): 213-229, Açıkgenç, *Bilgi Felsefesi*.151-158; Topdemir, “Felsefe Nedir? Bilgi Nedir?”, 119-133.

zihinsel bilinç olarak bizim benliğimizi ve vicdanımızı oluşturur. Gerek algısal gerekse sezgisel olan tüm duygu ve tecrübelerimiz bizde bazı fikirleri ve düşünceleri ortaya çıkarır. Bu düşüncelerin doğruluğunu bilimsel yöntemler dediğimiz mantıkla test eder ve yanlış olanları eleriz.⁴¹ Ancak tüm bu yöntemlerin her daim uygulan(a)madığını düşündüğümüzde yanlış veya hurafe denilen bir bilgi türü olduğunu da hatırlamalıyız.

Temel olarak bakıldığında bilginin çeşitleri gibi kaynakları da çeşitlenmektedir. Bunların başlıcaları; gelenekler, otoriteler ve bireysel tecrübelerdir.⁴² Bilginin kaynaklarını din ve bilgi ilişkisi açısından ele aldığımızda kaynakları genişletmiş oluruz. Nitekim yaşadığımız evren ve biz insanoğlu sadece gözlemlerle anlaşılabilecek kadar basit formlardan oluşmuyoruz. Bu bağlamda bilginin kaynaklarını sadece bazı kavramlara indirgemek, hakikate ulaşma noktasında yanılma yolunu açık tutmakla birlikte, kanıtlama işlemini yapmamızı da zorlaştıracaktır. Nihâyetinde evren ve içindekiler çok yönlü olduğundan, onları anlamak tek bir kavram, kaynak ya da yöntemle indirgenmemelidir.⁴³

1.1.2. Bilgi Kuramları

Bilginin serüvenine bakıldığında, doğruluk ve kesinlik bilginin gelişimi açısından süregelen bir problem olmuştur. Bu problemlere çözüm üretirken ortaya çıkan teori/kuramlar bilimin gelişmesine katkı sağlamıştır. Tarih boyunca bilgi ile ilgili yaşanan problemlerin çoğu süje-obje ilişkisinin ele alınışından dolayı ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla birini daha fazla ön plana çıkarıp diğerini ona indirgeme durumu neticesinde birçok bilgi kuramı ortaya çıkmıştır. Bu kuramları iki grupta ele aldığımızda: İlkini, idealizm ve materyalizm gibi süje veya objeyi ön plana alan kuramlar oluştururken ikincisini, sezgicilik, pozitivizm, ampirizm ve rasyonalizm gibi aktlarla ilgili unsurları ön plana alan kuramlar meydana getirmektedir.⁴⁴ Ancak bunlara ek olarak her iki grubun sentezinden oluşan üçüncü bir grup da dahil olmuştur. Bunlar, üçüncü bir grup olarak deneycilik ve akılcılığın birleşimi olan sentezci ve inşacı yaklaşımlardır.⁵⁰ Aşağıda bilgi kuramlarından bazılarına yer verilmektedir:

⁴¹ Açıkgenç, *Bilgi Felsefesi*, 151-158; Topdemir, “Felsefe Nedir? Bilgi Nedir?”, 119-133; Ömer Osman Sarı, *Hume’da Kesin Bilginin Olanacağı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 22-47.

⁴² Erkuş, *Davranış Bilimleri İçin Bilimsel Araştırma Süreci*, 22-23.

⁴³ Ömer Demir, “Din Eğitiminde Bütüncül Dünya Görüşü Çerçevesinde Bütünsel Öğrenme”, *Bayburt Eğitim Fakültesi Dergisi* 10/1 (2015), 74-98; Özgül Ekinci, *Lyotard’da Bilginin Meşrulaştırılması Sorunu* (Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 71-75.

⁴⁴ Çetin, *Türkiye’de Akademik Dini Bilginin Yaygınlaşma Süreci ve Olgusu*, 15; Cevizci, *Bilgi Felsefesi*, 74-80.

1.1.2.1. Materyalizm

Materyalist görüş, evreni hatta tanrıyı bile maddeci bir şekilde açıklayarak aslında tanrının olmadığı fikri ile temellendirilmektedir. Manevi ya da tözsel diye ifade edilen ruh, fikir gibi olguların, başlangıç noktasında madde olduğunu ve bu durumda maddeden türedikleri için maddeni bir parçası ya da ürünleri olarak değerlendirirler. Marx, evrendekileri, fiziksel güçlerin sonucu olarak açıklar. Mekanik olmayan bu güçler, Hegel 'in diyalektik felsefesi olan; akıl, doğa, tarih, din gibi olguların ortaklığı ile ortaya çıkar. Bunlar, ortak mantığa sahip olsalar da aralarında yaşanan çatışmalar ve akabindeki gelişmeler ile ilerler. Marx bu modeli özellikle tarihte uygular.

Tarihin materyalist yorumunda ise olayların temelini ekonomik sebeplere bağlar. Üretim biçimi, araçları ve bunlara sahip olmanın yol açtığını sınıflaşmaya dikkat çeker. Ayrıca bu sınıflaşmanın etkisiyle; siyaset, hukuk, ahlak ve felsefi görüşler etkilenmekte ve tarihin seyri bu doğrultuda belirlenmektedir.⁴⁵ Bu kuramın ünlü temsilcileri; Demokritos, T. Hobbs, Feuerbach, Spencer ve 20. yüzyılda Lenin'dir. Kurama göre, obje kendi başına var olduğu gibi subjeyi de oluşturur. Düşüncenin olduğu beyinde de madde olduğuna göre bilginin ve her şeyin temeli maddedir.⁵²

1.1.2.2. İdealizm

Kurucusu Platon olarak kabul edilse de temeli Sokrates'in ahlaki kavramlara ilişkin ortak görüşü keşfetmesiyle atılmıştır. Herakleitos ve Sofistlerin her şeyin geçici ve değişken olduğu bilginin imkansızlığı söylemlerini aşmak için arayışlar sonucunda değişmeyen ve maddi olmayan nesnelere ulaşmışlardır. Örneğin insanlar, doğuştan getirdiği ancak ilk başta farkında olmadığı adalet, merhamet, cesaret gibi erdemler üzerinde ortak görüşlere sahiplerdir. Platon, değişmez ahlak ilkelerine ek olarak geometriyi ve matematiği de bu minvalde sorgular. Bunlardaki kavramlar, duyuşal nesneler mi, yoksa zihnin ürünleri mi? Ulaştığı sonuç, bunların zihinsel ve değişmez olduğu üzerinedir. Böylece kesin ve değişmez bilgi olabileceği kanıtlanmıştır. Bu sayede benzer girdi ve süreçlerde benzer sonuçlar alınması mümkün olacaktır. Bilim, kanıtlama ve tekrarlar ile ihtiyaç duyduğu bilgilere ulaşacak ve bu bilgileri, yenilerini inşa etmek üzere kullanacaktır. Muhtemelen bilimin gelişmesi sadece maddi ve somut verilere dayalı olsaydı anlaşıldığı iddia edilen en basit ve somut olaylar dahi tam olarak kavranıp yorumlanamayacaktı. Materyalizmin karşıtı olarak bilimdeki boşluğu doldurmuş,

⁴⁵ Ahmet Arslan, *Felsefeye Giriş* (Ankara: Adres Yayınları, 2012), 144-148; Çetin, *Türkiye'de Akademik Dini Bilginin Yaygınlaşma Süreci ve Olgusu*, 16.

maddeci temellendirmelerin her konuda veri sağlayamayacağını ispatlamıştır.⁴⁶ İdealizm, realitenin karşıtıdır ancak onunla alakasız değildir. Realite/realitelerle ile yetinmeyip üzerine sonsuzluğu eklemektir.⁴⁷

Neticede insan ruhu ve zihni bu dünyaya ait tinsel (maddi olmayan) bir öz olarak kabul edilmiştir. İdealizm, süjeyi objeden bağımsız görmez ve öne alır. Önemli olan fikirdir, madde, düşüncenin icat ve inşa ettiği bir şeydir. Bu kuramın öne çıkan temsilcileri; Hegel, Platon, Descartes ve Kant'tır.⁴⁸

1.1.2.3. Ampirizm veya Sensüalizm

Ampirizm (deneycilik)'in klasik temsilcisi, “İnsan Zihni Üzerine Bir Deneme” adlı esri ile Locke'dur. Locke, insanın doğuştan boş bir zihin ya da beyaz bir sayfaya sahip olduğunu iddia eder. Bilginin deneyimlerle oluştuğunu söylese de bu konuda ılımlı tavır içindedir. Deneylerin işlenmesi süreçlerinde zihni ve aklı inkâr etmez. Duyumlar bilginin kaynağı rolündedir. Ancak bu konuda daha ileri gidenler olmuştur. Örneğin ünlü Fransız filozof Condillac, zihni ve aklı duyumlara indirgemiş, sensüalizm (duyumculuk) görüşünü ileri sürmüştür.⁴⁹ Bu akımların en ünlü temsilcileri; Ochamlı William, Herakletios, A. Comte, J. Dewey, Condillac ve Locke'dur. Sensüalizm, bilgiye algı aktı ile ulaşıldığını öne sürmektedir. Deneycilik yönünü ortaya koyan ifadesine ise ampirizm denilmiştir. Sensüalizme göre bilgi algılardan yani yaşantılardan oluşur, aposteriorik olarak rasyonalizmin karşısındadır. Dış dünyadan edinilen bilgilerin gerçekliği ve geçerliliği değişken olduğundan dolayı bu kuramdan başka akımlar da doğmuştur.⁵⁰ Deneyimciliğe göre, insan doğuştan boş bir levhadır (tabula rasa), yaşadığı tecrübeleri ile bilinci oluşur ve anlamlı öğrenmeler gerçekleştirir.⁵¹ Deneyimcilik, doğa bilimlerini ön plana almaktadır ve tümevarım yöntemi ile hareket etmektedir. Bu kurama göre algılar, dünyayı açıklamak bir yana gerçeklerin üzerini örten ve yanılsamalara yol açabilen perdelerdir. O halde ancak tek teklerin ve değişenlerin bilgisini verebilirler.⁵¹

1.1.2.4. Rasyonalizm

Kuramın en önemli temsilcileri; Aristoteles, Sokrates, Aquino'lu Thomas, Platon, Kant, Descartes ve Weber'dir. Akla ve düşünme aktına öncelik verilir. Bildiklerimiz deney öncesi

⁴⁶ Arslan, *Felsefeye Giriş*, 149-152; Çetin, *Türkiye'de Akademik Dini Bilginin Yaygınlaşma Süreci ve Olgusu*, 16.

⁴⁷ Topçu, *Kültür ve Medeniyet*, 40-46.

⁴⁸ Çetin, *Türkiye'de Akademik Dini Bilginin Yaygınlaşma Süreci ve Olgusu*, 16; Arslan, *Felsefeye Giriş*, 149-152.

⁴⁹ Arslan, *Felsefeye Giriş*, 72-73.

⁵⁰ Çetin, *Türkiye'de Akademik Dini Bilginin Yaygınlaşma Süreci ve Olgusu*, 16; Cevizci, *Bilgi Felsefesi*, 62-72.

⁵¹ Cevizci, *Bilgi Felsefesi*, 72-74.

kalıplara dayandığından aprioriktir. Yaşantılarımız akıl sayesinde soylu bir bilgiye dönüşebilir. Dolayısıyla bilgi denilen olgu nesnelerin tekrarı ya da alışkanlıklar değildir.⁵² Locke ile aynı yüzyılda yaşayan Leibniz'in, "insan akli üzerine yeni bir deneme" adlı eserinde, O'na karşı çıktığı ifadesi şu dur: "Gerçekten de zihinde deneyden gelmeyen hiçbir şey yoktur; yalnız zihnin kendisi müstesna!". Leibniz, bilginin tek kaynağı olarak akli görmemektedir. Bununla birlikte hakikate ulaşma sürecinde deney doğrularını kabul etmekle beraber bu verilerin akıl ilkelerine indirgenebileceğini kabul ettiğinden akılcı görüş tarafında yer almıştır. Bazı akılcı filozoflar daha ileri giderek, deneyin bilginin başlangıcını oluşturmasını ve duyuşsal olarak zihni harekete geçiren kıvılcım olmasını reddederler.⁵³

Akılcı filozofların matematiğe karşı özel bir ilgileri vardır. Matematikteki ilk ilkeler ve bunlardan hareketle yapılan çıkarsamalar zihnin ürünüdür. Descartes'in "düşünüyorum, o halde varım" sözü bu ilk ilkelerden elde edilen sezgisel bilgi türüdür. Gerek sezgisel gerek çıkarımsal/tümdengelim olarak tüm faaliyetler zihinseldir. Akılcıların bir miktar sezgiye yer vermeleri gibi sezgiciler de akla yer verirler. Ancak bilginin oluşum ve değerlendirme süreçlerinde bu olguların öncelik ve oran olarak farklılıkları mevcuttur.⁵⁴

Aklın iki önemli yetisi vardır. İlki çıkarım ve dedüksiyon/tümdengelim, ikincisi ise yeni doğruların keşfidir. Akılcılar, matematik ve mantığı doğru bilginin ölçütü sayarlar.⁵⁵ Yeni bilgiler edinmede akıl yürütme ve iç görme olmak üzere iki yöntem vardır. Akıl yürütmede amaca dolaylı yoldan ulaşılırken zihin araç olarak kullanılır. İç görüde ise doğruya sezgi yoluyla varılır. Akıl yürütmeye baktığımızda dedüksiyon, tümevarım ve benzetmeyi görüyoruz. Tümdengelimde ise kıyas yöntemi vardır, yeni bir şey elde edilmez ve var olan bilgiler açığa çıkar. Tümevarıma baktığımızda parçadan bütüne gidildiği için eksik yönleri olsa da bilimin gelişmesinde önemli bir metottur. Benzetme ise zihinde özelden özele yürüyüşünü ifade eder. Bu yönteme İslâm hukukunda kıyas-ı fıkhi denir. Burada hem dedüksiyon hem de tümevarım teknikleri birlikte uygulanır.⁵⁶

Akılcılara göre deney öncesi bilgi doğuştan zihinde vardır. Ancak biz bunu daha sonraki öğrenme faaliyetleri sırasında hatırlarız. Platon'un "amnesis" dediği durum akılcılarda doğuştan gelen deney öncesi bilginin varlığını ifade eder. Bununla birlikte evrenin bilgisine sadece deneyle değil zihnin çıkarsaması ile de ulaşırız. Örneğin her şeyin bir sebebe bağlı olması ilkesinin bilgisi, nedensellik ilkesinin bilinmesine bağlıdır. Doğuştancılık/ doğuştan

⁵² Çetin, *Türkiye'de Akademik Dini Bilginin Yaygınlaşma Süreci ve Olgusu*, 17.

⁵³ Arslan, *Felsefeye Giriş*, 73-74.

⁵⁴ Arslan, *Felsefeye Giriş*, 73-75.

⁵⁵ Cevizci, *Bilgi Felsefesi*, 62-72.

⁵⁶ Korlaelçi, "Necati Öner'in Bilgi Anlayışı", 12-14.

bilgi görüşü de denilen bu duruma göre evrensel ilkelerin bilgisi zihinde/akılda mevcuttur. Zira öğrendiklerimiz deneylerden daha fazlasıdır. Akıl ile yapılacak kavramalar ve zihinsel süreçler sayesinde; deney öncesi ve sonrası sürecin yönetimi, deneylerin yapılması, yorumlanması ve başka bilgiler için basamak oluşturacak şekilde yorumlanması mümkündür.⁵⁷

1.1.2.5. Pozitivizm

Kuramın temsil süreci 18. Yüzyılda D. Diderot ile başlamış, bu terimi ilk kullanan S. Simon olmuş ve 19. Yüzyılda A. Comte ile sistemleştirilmiş ve zirveye ulaşmıştır. Pozitivizme göre yegâne bilgi açıklamalı bilgidir. Açıklama aktını öncelemesi sonucu bir sürü problemle karşılaşmıştır. Hatta açıklanamayan durumları inkâr etme noktasına kadar gelerek bu anlamda bir ideolojiye bile dönüşmüştür.⁵⁸ Olguların sebeplerini değil nasıl oluştuklarını incelediğinden deneysel felsefenin ürünüdür. Comte, fizik kuralları ile sosyal olguların anlaşılabilirliğini bu sayede gelecekte olacakları öngörülebileceğini düşünür. Sosyolojiyi kurmasının amacı toplumsal olayları bilimsel yöntemlerle incelemek onlara şekil ve yön vermektir. Olguların bilgisi, olayların özünü ya da nedenlerini ortaya koymasa da idare edecek kanunları tanımlar.⁵⁹

A. Comte'un pozitivizminin diğer adı bilimciliktir. En yüksek değer olarak bilimi görmekte sekülerleşme teorisi ile de bilim karşısında, din tasavvurunu ve etkisini azaltmaktadır. Dolayısıyla onun görüşüne göre modern bilim ilerlediği müddetçe din gerileyip yok olacaktır.⁶⁰

Dinde bu bilimsel yöntemler, deneycilik ve pozitivizm olarak değil pozitif yaklaşım şekliyle olduğu söylenebilir. Buna; Hz. İbrahim'in ölülerin diriltilmesini merak etmesi, Hz. Musa'nın Allah'ı görmek istemesi gibi örnekleri vermek mümkündür. Bu örnekler bize dini düşüncede pozitif ve deneysel düşüncenin olabileceğini göstermektedir. Aynı şekilde dinde rasyonalizmin olmadığı ancak rasyonel düşüncenin olabileceğini de söyleyebiliriz.⁶¹

Kant, neyi bilebiliriz sorusuna her ne kadar deney dışındakileri bilemeyiz demiş olsa da nihâyetinde geliştirdiği ahlak metafiziği ile insanın ruhu, tanrı, ölümsüzlük, özgürlük gibi metafizik kavramları kabul etmiştir. İnsanın sadece bilmeye değil eyleme, eylemde bulunma gibi ihtiyaçları da vardır. Bu kavramlar bilim için olmasa da ahlak için değer ifade etmektedir. Kant metafiziği hiç değilse ahlaki alanda bir değer kabul etmesine karşılık Comte ve diğerleri

⁵⁷ Arslan, *Felsefeye Giriş*, 73-75.

⁵⁸ Çetin, *Türkiye'de Akademik Dini Bilginin Yaygınlaşma Süreci ve Olgusu*, 17.

⁵⁹ Enver Orman, *Bilgi Felsefesi (Epistemoloji)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi, Felsefe Lisans Programı, 2010), 237.

⁶⁰ Şerif Mardin, *İdeoloji* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1992), 68-95.

⁶¹ Ali Coşkun, "Din, Bilim ve Felsefe İlişkileri," *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 18/1 (2016), 225; Naim Dursun, *Kur'an'a Göre Doğru Bilgi (İmkânı, Kaynakları, Kriterleri)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 8.

bu alanda metafiziği tümüyle reddetmişlerdir. Nitekim Comte'un üç hal yasasına göre: birinci dönem tanrısal güçler, ikinci dönem soyut kavramlar, üçüncü dönem gözlenebilir/deneylenebilir durumlar, fenomenleri açıklamaktadır. İnsanlık bu evreleri zorunlu olarak yaşayacak ve en sonunda metafiziğe ve dinsel olgulara ihtiyacı kalmayacaktır. Ona göre bu metafor, sadece bilim için değil; toplum, din ve ahlak içinde uygulanmalıdır. Dolayısıyla pozitif toplum, pozitif din, pozitif ahlak yasası ile pozitif bakış açısını bütüncül bir hayat felsefesi olarak işlemek istemiştir.⁶²

Yeni-pozitivistler, bu konuda Comte'tan ileri gitmişler ve felsefenin görevini din, sanat ahlak gibi insani etkinlik önermelerinin anlamlarını açıklamaya indirgemişlerdir. Mantıkçı pozitivistler ise önermelerin sadece bir kısmını anlamlı bulmuşlardır. Bilim dışında kalan sanat, din ve ahlak gibi olguların önermelerini, doğrulanabilir olmadıklarından dolayı anlamsız bulurlar.⁶³ Bu bağlamda felsefe olarak görevlerini sadece dilsel çözümlemeye indirgemişlerdir.⁶⁴ İnsan ürünü olan bu aktivitelerin kanıtlanamamasını ise insanın çevresinde yaşadıklarından ve bulunduğu tarihten bağımsız olarak hareket edememesine bağlarlar. Dolayısıyla insan, ön yargıları ve değerlere sahip olduğundan faaliyetleri objektif olamaz. Bu minvalde insan, bilimin öznesi kabul edilmemelidir. Ancak aranan olgu içinde insan figürü önemli bir yer teşkil ettiğinden yok sayılamamış değişen toplum ve tarihselliği kabul eden ılımlı yaklaşımlar neticesinde izafiyetçi yaklaşımlar ortaya çıkmıştır.⁶⁵ Mantıkçı pozitivism, Hegel'ci metafiziğe bir tepki olarak ve bilime “çeki düzen” verme amacıyla ortaya çıkmıştır. 20. yüzyılın başlarında sıkıntılı günler yaşayan modern bilim, özellikle Albert Einstein'ın fizikteki görelilik teorisi sonrası, fiziği ayağa kaldırmak adına, bilimden metafizik kavramları ayırmak ve bilimi kurtarmak istemişlerdi.⁶⁶

Tanrı, ahiret, melek, ruh, vb. kavramları barındıran metafizik, ispatlanması güç veya imkânsız olanların bilgisi olarak öteden beri ilgi çekmiştir. Ancak unutulmamalıdır ki bir şeyi ispatlayamamak onu yok saymayı gerekli kılmaz. Neticede bilimsel ilerleyişin bazı aşamalarında bu durum yaşanmıştır. Ayrıca bilgi ve üretim unsurları olarak sanat, ahlak, felsefe

⁶² Arslan, *Felsefeye Giriş*, 79-81; Betül Akdemir, *Çağdaş Din Felsefesinde Mistik Tecrübenin Epistemolojik Boyutu: Bağlamsalcı Yaklaşım Örneği* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2015), 123.

⁶³ Arslan, *Felsefeye Giriş*, 82-83; Abdurrahman Aliy, *Felsefe-Bilim-Din İlişkisi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi, Felsefe Lisans Programı, 2010), 45-46.

⁶⁴ Umut Morkoç, *Wittgenstein ve Kuhn: Yeni Bir Epistemolojiye Doğru* (İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 143.

⁶⁵ Yakup Kalın, *Bilimin Mahiyeti Bağlamında Collins'in Felsefelerin Sosyolojisi* (İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 1-2.

⁶⁶ Göksel Turan, *Karl R. Popper, Thomas S. Kuhn Ve Paul K. Feyerabend'in Bilgi Kuramlarında Bilim Eleştirisi* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 11-13; Orman, *Bilgi Felsefesi (Epistemoloji)*, 231-237.

ve dini bilgilerin oluşmasında metafizik etkili olmuştur. Nitekim evrenin sadece somut nesnelerden oluştuğunu düşünmek, insanın ruhunu ve manevi yönünü yok saymak olacaktır. Aşk, hayal, maneviyat, aşkın varlığa olan inanma ihtiyacı ve yok olmama arzusu her insanda vardır. Sözgelimi tanrıtanımazlar için de kutsal varlıklar (doğa, bilim vb.) vardır.⁶⁷

1.1.2.6. Sezgicilik

Bazı sosyologlara göre insanlığın ilkel dönemlerine ait bir düşünme eylemidir. Buna rağmen sezgi, pek çok filozofun ilgilendiği güncel bir sorun olmuştur. Sezgi kavramı, kullanıldığı alanların farklılığı nispetinde anlam değişikliğine uğramıştır. Din alanında ise güzel ve samimi duyulara dayalı olarak, ilahi bilgiye veya Tanrı'ya ulaşma yolu olarak değerlendirilmiştir.⁶⁸ Bergson, bilimsel bilgiye önem verir ancak onu gerçekliğin aslını değil şemasını/dış kabuğunu verdiğini düşündüğü için yetersiz görür. O'na göre Sezgi, akıl ve zekânın yapamayacaklarını yapabilir, gerçeğe dolaysız ve bağımsız temas sağlar, biricik özün içine çeker ve gerçeğe karşılaşma sempatisidir.⁶⁹

İç görüş olarak ifade edilen sezgi, zihnin aracısız olarak bilgiye ulaşmasıdır. Gazali'nin kalp gözü/batını göz dediği şey aklın metafizik aleme açılarak hakikati kavramasıdır. Descartes'e göre iç görüş, şüphesiz bilgi verir ve aklın doğrudan kavraması sonucu elde edilir. Kant' ise iç görüşü zihne gelen duyuların anlam kazanması olarak ifade eder. Duyuların, aklın ve metafiziğin iç görüşü olarak üç türlü iç görüşten bahsedilir. Duyularımız renkleri ve şekilleri, aklımız da doğruları kavrayarak metafizik ise benin kavranması diğer bir deyişle insanın kendisini tanımasıdır.⁷⁰

Sezginin bilgi kaynağı olarak kullanılması tartışmalı bir durum olmuştur. Örneğin Müslüman düşünürlerden İmam Gazali, bu konuda tecrübelerini paylaşarak felsefi bir açıklama getirmiştir.⁷¹ Dolayısıyla sezgiyi, Kur'an'ı Kerim'e göre bilginin kaynakları arasında yer alan akletme ve düşünmeye benzetmiş ve bu deneyimi bazı şartlara bağlamıştır. Böylece ancak saf akılla doğruya ulaşılabilir diyerek aklın zararlı olarak işleyebileceğine de dikkat çekmiştir. Bu noktada Kant'ta ortak akıl ile evrensel ahlak yasası oluştururken akli bazı aşamalarda deneyimleyerek kritiğini yapmıştır. Görüldüğü üzere her ne kadar aklın önemine ve işlevine dikkat çekilse de aklın kullanımı noktasında bir düzen ve etikten söz edilmiştir. Ayrıca bu etiğin

⁶⁷ Topçu, *Kültür ve Medeniyet*, 53-61.

⁶⁸ Çetin, *Türkiye'de Akademik Dini Bilginin Yaygınlaşma Süreci ve Olgusu*, 17-18.

⁶⁹ Cevizci, *Bilgi Felsefesi*, 76-78.

⁷⁰ Korlaelçi, "Necati Öner'in Bilgi Anlayışı", 14.

⁷¹ Oruç, *İmam Gazali'nin Eğitim Anlayışı* (2009), 151-154.

en önemli kısmının niyet olduğu vurgusu hem bahsi geçen filozoflar hem de Kur'ân'ı Kerîm⁷² tarafından da desteklenmiştir.⁷³

Sezgi, Gazali'ye göre ne duyuşal ne de akısal bir faaliyetir. Nitekim Descartes, 'düşünüyorum o halde varım' sözünün, düşünsel bir faaliyet ya da akıl yürütme olmadığını, bir temele dayanan çıkarsama olduğunu ifade eder. Mutasavvıflardan; Mevlâna, Yunus Emre ve Muhyiddin-i Arabi bu çıkarsama ya da yeti ile insan, Tanrı ve evrene dair bilgilere kesin ve aracısız bir şekilde ulaştıklarını iddia ederler.⁷⁴

Sezgi hakkında tam ve ortak bir tarif olmamasına karşı onun akıl ve duyuların verilerinden daha üstün bir yeti olduğuna inanılır. Sezginin 20.yy. da ki temsilcilerinden Bergson, bilginin dilin etkisi sonucu kavramlarla sınırlandığını ve donup parçalandığı için görelî bilgi olduğunu iddia eder. Hakikatin bilgisine kavramlar aracılığı ile değil nesnenin kendisini canlı, somut, bütün ve hareketli olarak algılamakla ulaşılabilir. Bu bilgi aynı zamanda Kant'ın yok etmek istediğı metafiziğın bilgisidir. Türünün üstünlüğü ya da hakikati ifade olarak kabul edilse bile bunu kanıtlama o kadar kolay olmayacaktır. Her ne kadar kanıta gerek olmadığı ifade edilse de yaşanan bu tecrübenin ifade edilmesi için yetersiz görülen dile ve kavramlara ihtiyaç vardır. Bununla birlikte eğer bu sezgi dil ile ifade edilirse sezgi olmaktan çıkacaktır.⁷⁵

1.1.2.7. Sentezcilik

Sentezciler akıl ve deneyimi birlikte değerlendirmişlerdir. Bu kuramda iki tür yaklaşım vardır. Birincisi akıl ve deneye eşit oranda değer veren, ikincisi ise birini diğerinden biraz önde tutan yaklaşımlardır. İkincisi de iki kısımdır. İlki akıllı bir adım önde tutan deneyimci akılcılık (Platon), ikincisi ise deneyimi bir adım önde tutan akılcı deneyimcilik (Aristo) tir. Aristo'ya göre bir şeyin nedenini bilmeden o şeyi bilmemiz mümkün değildir. Hakkında bilgi sahibi olacağımız şeyler olduğundan başka türlü olamayan şeyler yani değişmezlerdir. Kant, ise akıl ve deneyimi eşit görmüş, bunu "içeriksiz düşünceler boş, kavramsız sezgiler kördür" sözüyle belirtmiştir.⁷⁶

⁷² el-Bakara 2/225.

⁷³ Cevizci, *Bilgi Felsefesi*, 76-78.

⁷⁴ Arslan, *Felsefeye Giriş*, 76-79.

⁷⁵ Arslan, *Felsefeye Giriş*, 76-79.

⁷⁶ Cevizci, *Bilgi Felsefesi*, 74-76.

1.1.2.8. İnşacılık

Bu kurama göre bilgi; beşerî algı, sosyal deneyim ve uzlaşımaya bağlıdır. Klasik nesnelciliğe karşı çıkar. Nesnelcilikte değişmez gerçeklik vardır ve bilinen bilenden bağımsızdır. Zihin, var olanı anlama noktasında objektiftir ve ayna işlevi görür. Oysa inşacılık tam tersini söyler. Alman filozof Kant ve İtalyan filozof Vico'nun savunduğu kurama göre bilginin oluşum süreci zihinden dolayısıyla öznenen bağımsız değildir. Var olan gerçeği anlamlandıran ve inşa eden insandır.⁷⁷

İnşacılık öğrenme sürecinde ve sonrasında bilgiyi ve öğreneni aktif kılan bir kuramdır. Aktif öğrenme sürecini Jean Piaget, üç kavramla temellendirmiştir. Bunlar; özümseme/kıyaslama, uyarlanma/şemalandırma ve dengelemedir. Aktif öğrenme sürecinde özne pasif değildir, bilgiyi almakla yetinmez, onu anlamlandırır ve kullanır.⁷⁸

1.2. BİLGİ TÜRLERİ

Düşünürler, bilgileri meydana gelişi ve keşfedilişi açısından türlere ayırmışlardır. Böylece bilgiden faydalanmanın yanı sıra doğrulanabilmesi ve ilerleyebilmesinin önünü açan sistemler geliştirilmiştir. Bilginin elde edilişi ile ilgili olarak kategorilere ayrılan bilgiler temelde şunlardır: zorunlu bilgi, olumsal bilgi, apriori (deneyimden önce, bağımsız), aposteriori (deneyime dayalı), sezgisel, dolayımli/diskürsif (doğrulardan türetilmiş) bilgilerdir. Russel, “felsefe meseleleri” adlı eserinde, bilgi türlerini iki kısımda ifade etmiştir. Bunlardan ilki, betimlemeye dayalı olgusal bilgiler olup doğru ya da yanlışın temsilleridir. İkincisi ise tanışıklık yoluyla elde edilen bilgilerdir.⁷⁹ Bilgi türlerinde ele aldığımız başlıklar genel olup ara başlıklara girilmeden konu sınırlandırılmıştır. Aşağıda çeşitli bilgi türlerine değinilmiştir:

1.2.1. Teknik Bilgi

Teknik bilgi, uzmanlık bilgisi kazanmak için lazım olan pratik tecrübelerin bilgisi⁸⁰ ve bu bilgilerin uygulaması olan zaruri sonuçları oluşturur.⁸¹ Bazı kaynaklar teknik bilgiyi günlük ilgi içindeki zanaat bilgisi olarak görmüşlerdir. Ancak gelişen bilim ve teknoloji soncunda bilgi ve bilimlerde dallara ayrılma söz konusu olduğundan bilgi çeşitleri de genişlemiş ve çeşitlenmiştir. Geçmişte sadece zanaat olarak adlandırılan teknik bilgi artık teknoloji, mimari, mühendislik, tasarım, yazılım gibi ek çok alanda zanaatın ileri aşamalarını oluşturmaktadır. Bu

⁷⁷ Cevizci, *Bilgi Felsefesi*, 78-80.

⁷⁸ Cevizci, *Bilgi Felsefesi*, 78-80.

⁷⁹ Cevizci, *Bilgi Felsefesi*, 19-21.

⁸⁰ Güçlü, “Bilgi Yönetimi”, 354.

⁸¹ Topçu, *Kültür ve Medeniyet*, 19-29.

gelişimin motivasyonu, doğaya ve hayata hükmetmek olduğundan ilerlemesinin hızlı olması doğaldır.⁸²

Teknik bilginin oluşma ve şekillenme sürecinin umumiyetle toplumların tabiata hükmetme isteğinden kaynaklandığı kabul edilir. Teknik bilgi sayesinde mal ve hizmeti daha ekonomik bir şekilde kullanmayı hedefleyen insan, ihtiyaçlarını daha pratik bir şekilde gidermiştir. Pozitivistlere göre teknik bilgi, bilimin uygulamasından doğmuştur. Oysaki tarihte, bilimde gelişmemiş toplumların teknikte ilerledikleri görülmüştür. Mısır bu konudaki örneklerden biridir. Bunun zıddı olan örnekler de mevcuttur. Dolayısıyla bilim ve teknik arasında her zaman zorunlu ve karşılıklı bir ilişkiden söz edilemez. Bu ilişki iki yönlü olabileceği gibi mutlak bir ilişki olacağı anlamına da gelmez.⁸³ O halde teknik her zaman bilimin bir sonucu değildir. Fakat ihtiyaç neticesinde bulunan zekice çözümlere yeteneği de ekleyince teknik bilgiler ve uygulamalar ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda teknik bilgiye, hayat bilgisini müteakiben en umumi bilgi türü diyebiliriz. Zira yaşamdaki ihtiyaçları karşılamak adına yapılan tüm araçsal faaliyetleri kapsamaktadır. Teknik bilgi aynı zamanda toplumdaki kültürün somut görünümüdür.

Bununla birlikte insanın ihtiyaçlarını karşılamaya yarayan bilimsel bilgiyi, teknolojik bilgi olarak görenlerde olmuştur.⁸⁴ Teknik bilgi ve bilimsel bilgi birbirlerinin hizmet etse de teknolojik bilgi farklıdır. Teknik bilgi, yaygın araç- gereçlerin kullanımını gösterirken; teknoloji, hususi teknik bilgi formu olarak birbiriyle bağlantılı teknik bilgiler yumağıdır. Teknik bilgi insanlık tarihinin ilk gününden itibaren var olmuş ve hayatı kolaylaştırmıştır. Teknoloji ise 19. Yüzyılın başlarında ortaya çıkmıştır. Teknik bilgi, toplumsal özelliği olması sebebiyle evrensel değildir. Buna mukabil her toplumun kendine özel bir tekniği olmuştur ve tekniklerin paylaşımı neticesinde kültürel bir ortaklık meydana gelmiştir.⁸⁵ Böylece kendi içinde oluşan her kültür ortak paydanın desenine bir katkıda bulunarak evrensel kültürü oluşturmuştur.

Toplumsal kimliğin oluşmasında kültür, ruhu, teknik ise bedeni temsil eder. Teknik bilgiyi amaç haline getirmek bir yerde insanı ikinci plana atabilir. Nitekim akıllı telefonlar, akıllı tahtalar, yapay zekâ çalışmaları vs. insanı diğer varlıklardan ayıran özelliği olan akıl ve iradesini, kısmen de olsa başka varlıklar üzerinde oluşturma çabalarıdır.⁸⁶ Bu çabaların iyi niyetli olarak insanı tanıma ve sorunlarına çözüm üretme amacı taşıdığı kabul edilse de sonuçta insanın edilgen duruma düşmesi ve değersizleşmesi ihtimali vardır. Kapitalist sistemde yegâne

⁸² Öner, *Bilginin Serüveni*, 56.

⁸³ Çetin, *Türkiye’de Akademik Dini Bilginin Yaygınlaşma Süreci ve Olgusu*, 18-22.

⁸⁴ Korlaelçi, “Necati Öner’in Bilgi Anlayışı”, 24.

⁸⁵ Çetin, *Türkiye’de Akademik Dini Bilginin Yaygınlaşma Süreci ve Olgusu*, 18-22; Cevizci, *Bilgi Felsefesi*, 10-12.

⁸⁶ Topçu, *Kültür ve Medeniyet*, 19-29.

değer, “kazanmak” olduğundan insanın ihtiyaçları külfet olarak görülebilmektedir. İlerde insanların yaptığı birçok işi robotların yapması fikri zaman zaman dile getirilmekte hatta bu konudan bazı çalışmalar yapılmaktadır.⁸⁷ Nitekim ruhsuz ve duygusuz teknik bilgi ne krizleri çözebilir ne de fikir yahut sanat üretebilir. Dolayısıyla insan akıl ve iradede fazlasını içeren bir varlıktır. Ruhu ve duygularının yanı sıra en yüce iyi gibi idealleri sayesinde yaşamını daha anlamlı hale getirmektedir.

1.2.2. Politik/İdeolojik Bilgi

Kıta epistemolojisine göre hakikatler bazen görelidir ve politikayla ilgilidir.⁸⁸ Politikanın bilgisi, toplumu bulunduğu yerden daha iyi ve güzel bir yere götüren bilgi ve işlemi olan bir bilgi türüdür. Toplumda yaygınlığı olan bu bilgi türü olarak hem bilim hem de sanat içerir. Özündeki ideoloji, toplumun ortak malıdır. Toplumun her kesiminde gidişata dair farklı bakış açısı ve çözüm önerileri mevcuttur. Bir kısım politik bilgiler, tüm toplum tarafından benimsenirken bir kısmının kabulü ayrıntılara inildikçe değişir. Bazı politik bilgiler, toplumun sadece bir kesimine ait olmasının yanı sıra toplumun başka kesimleri tarafından karşı çıkıldığından dolayı herkesi ilgilendiren bilgilerdir.⁸⁸

Politika bir toplumun gelişimi için ihtiyaç duyduğu bilimsel ve sanatsal faaliyetlerin belirli bir ideoloji kapsamında gerçekleştirme hedefidir. Politik bilgi, bazen toplumun çoğu tarafından bazen de azınlıkta kalan halk kesimi tarafından benimsenen toplum bilgisidir. Ortak ya da ayrışan özelliği ile politik bilgi, geniş bir yelpazeye sahiptir. Politik bilgide, toplumun ortak olduğu yönleri; ülkenin kalkınması, güvenliği gibi konulardır. Ayrıştığı yönler ise ideoloji temelli olup yaşam biçimleri ve bunlara tanınan özgürlüklerin durumudur. Ayrıca adalet ve ehliyet görüşü ortak olmasına rağmen güçlü olan tarafın yani iktidardakilerin uygulamada yeterince hassas olmadığı gözlenen bir durumdur. Dolayısıyla politik bilgi; tıpkı münazara gibi gerçekleri, taraf tutmak ve savunmak üzerine kullanmak, onları kısmen görmek olarak tanımlanabilir. Genel olarak vizyon oluşturma, değer ve inançları yönlendirme ve karar verme süreçlerini yapılandırmayı amaçlayan bir bilgi türüdür.⁸⁹

1.2.3. Bilimsel Bilgi

Kendine özgü yöntemiyle nesnel dünyayı izah etmeye çalışan bir bilgi türüdür. Bu yönüyle hayat bilgisini temellendirirken yöntem olarak ondan farklılaşır. Diğer bilgi türleri ile

⁸⁷ "Robot bankacı, şoför katip ve aşçı geliyor!", *Dünya Gazetesi*, 2016 (Erişim 24 Nisan 2022).

⁸⁸ Çetin, *Türkiye’de Akademik Dini Bilginin Yaygınlaşma Süreci ve Olgusu*, 18-22; Korlaelçi, “Necati Öner’in Bilgi Anlayışı”, 27.

⁸⁹ Nazan Özenç Uçak, “Bilgi : Çok Yüzlü Bir Kavram”, *Türk Kütüphaneciliği* 4/24 (2010), 705–722.

arasındaki en önemli farkı kısaca açıklama yapmasıdır. Diğer bilgilere göre nesnel açıklama yönü anlam verme yönünden daha fazladır. Bilimsel yolla açıklanamayan durumlar sadece sanat, politika ve etik nesnelerin alanı değildir. Maddi varlıkların kaynağı, sorunları ve bu bağlamda sebep-sonuç ilişkileri de bilimsel yolla açıklamak zordur. Bu alanlar için bilimsel bilgiyi açıklama yapmaya zorlamak onu içkin metafiziğe götürebilir. Geçmişteki bütün toplumlar nesnel dünyayı açıklamak için bilimsel bilgiye başvurmuştur. Dolayısıyla bilimsel bilgi bazı çağlara özel olmayıp her çağda var olagelmıştır. Dolayısıyla toplumların her işini büyü ile hallettiği zaman ve zeminlerde bile tecrübi keşiflere dayanan bilimleri vardı.

Bilimsel bilgi, birçok medeniyetin ortak ürünü olduğu için belli bir topluma mal edilemez. Tarafsız ve çıkarsız olduğu için siyaset, din ve felsefeden etkilenmez. Bu manada bilim adamı hakikat avcısı olarak, şüpheci, tarafsız, özgür ve cesur olmalıdır.⁹⁰ Böylece bilimsel bilginin sağlam ve güvenilir olma vasfı öne çıkmaktadır. Sağlam olması sadece temelinde olan bir özellik değildir. İlerlerken yanlışları eleyerek sağlam adımlar atmasıyla da ilgilidir.⁹⁰ Bu sayede birikir ve yeni buluşlara kapı aralar. Bilimlerin gayesi doğruyu elde etmek olduğundan akıl yürütme ve önermeler arasındaki tutarlılık önemlidir. Bu bağlamda akli bilimlerde ispat yöntemi uygulanırken manevi bilimlerde olgu doğruluğu olarak bilginin objeye uygunluğu ön plana çıkmaktadır. Dolayısıyla manevi bilimlerde tecrübe veya delillendirme doğa bilimlerinde olduğu gibi açık ve kesin olarak elde edilemez.⁹¹

Çağımızda açıklamaya yönelik bilimsel bilginin türleri vardır. En tipik olanları pozitif, fenomenoloji ve hermenötik yaklaşımlardır. Fenomenoloji objelerin görünen kısmının betimlenmesini önerir. Bunun karşı kutbu olan hermenötik yaklaşıma göre bilgiye, fenomenlerin arkasındaki özlerin bütünleştirilerek yorumlanması sonucu ulaşılabilir. Her ikisi arasında bulunan pozitivizme göre ise hipotezler neticesinde deneylerin verileri ile bizde bulunan kavramlar arasında doğan bilgi bilimseldir. Bilimsel bilgi olarak en çok benimsenen yaklaşım budur. Dolayısıyla bilimsel bilgi, deney verilerinin kavramlara eşlik etmesiyle oluşur. Bunu dışında kalanlar ya kurgular ya da değerler dünyası olacaktır.⁹² Bilginin bilimsel olması ispatlanabilmesiyle mümkün olduğu varsayıldığından, bilimsel bilgi denince akla pozitif bilgi gelir. Her ne kadar fenomenoloji ve hermenotik bilgiler de bir ihtiyaç dahilinde ortaya çıkmışlarsa da varlığı tam olarak hiçbirisi tek başına açıklayamaz. Böylece önceliğe kanıtsal bilgiyi alıp diğerlerini de buna uyumlu olduğu müddetçe doğru olabilmesi mümkün gözüyle

⁹⁰ Öner, *Bilginin Serüveni*, 48-52.

⁹¹ Öner, *Bilginin Serüveni*, 48-52.

⁹² Çetin, *Türkiye'de Akademik Dini Bilginin Yaygınlaşma Süreci ve Olgusu*, 18-22.

bakılması daha isabetli olacaktır. Bilimin, kesin yargılarla değil de varsayım diliyle konuşması da bu yüzdendir. Zira ‘aksi kanıtlanıncaya kadar bu doğrudur’ denilmektedir.

1.2.4. Felsefi Bilgi

Karl Jaspers, felsefenin doğuşu olarak üç olgudan bahseder. Bunlar; hayret, şüphe ve insanın sarsılmasıdır. Eflatun ve Aristo insanların evreni izleyerek merak duygularının geliştiğini ve sorular üretip cevaplar arayışına girdiklerini iddia ederler. Descartes, yanılan duyular sonucunda insanın şüpheye düşmesi ile araştırma ve kanıtlama yoluna girdiğini ve farklı görüşler oluştuğunu ifade eder. İnsanın sarsılması ise stoacı felsefenin öğretisi olarak insanın kendine yönelmesini ifade eder. İnsan artık her şeye yetismeye çalışmayacak ve elinde olmayan şeyler için üzölmeyecektir.⁹³

Hayret ve şüphe olmazsa bilimsel bilgi gelişmez, felsefe de bu anlamda bilgi üzerine bilgi inşa etme süreci/sanatıdır. Şüphe ve sarsılmak etrafın bilgisinden vazgeçip kendine yönelmektir. Merak ise ancak bazı ihtiyaçlar veya korkular neticesinde oluşur. Örneğin insan, ancak ölümle burun buruna geldiğinde varoluşunun bilgisine ulaşmak ister, bu hem felsefenin hem de metafiziğin yolunu açar.⁹⁴

Felsefenin bir sanat veya süreç olduğunu düşünürsek bunu yapacak kişilerin bazı özelliklere sahip olmalarını beklememiz doğaldır. Felsefe yapabilmek için felsefi tutum gereklidir. Felsefi tutum için ise üç özelliğe sahip olmak gerekir. Bunlar; varlığa bütöncöl gözle bakmak, şüpheci ve eleştirel bir zihne sahip olmak ve hoşgörölü olmaktır.⁹⁵

Felsefi tutumlar toplumdaki ekonomik, sosyal, bilimsel ve teknolojik gelişmelere ortam sağlar. İnsan ne yaparsa yapsın mutlaka felsefe yapar. Ancak felsefenin olumlu anlamda gelişme ve ilerlemeye katkı sunması felsefeyi felsefi tutumla yapmaya bağılıdır. Bu sayede çoğulculuk ortaya çıkar. Çoğulculuk birçok toplumsal problemi aşmada referans alınabilecek bir temel görüş olabilir. Böylece farklılıkların bir arada özgürce ve adil bir şekilde yaşaması mümkün olabilir. Çoğulculuk ötekileştirmeyi engellediği gibi birçok konuda tek ve mutlak doğru fikrin aslında göreceli olduğunu da ortaya çıkarabilir.⁹⁶ Zira çoğulculuk mutlak olmayan

⁹³ Öner, *Bilginin Seriveni*, 45-48.

⁹⁴ Korlaelçi, “Necati Öner’in Bilgi Anlayışı”, 21.

⁹⁵ Musa Öztürk, *Küreselleşme Sürecinde Türkiye’de Dini Hayatın Dönüşümü ve Dindarlığın Yeni Bazı Görünümleri Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 40-52.

⁹⁶ Öztürk, *Küreselleşme Sürecinde Türkiye’de Dini Hayatın Dönüşümü ve Dindarlığın Yeni Bazı Görünümleri Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma*, 40-52.

görelî bilgileri kabul etmek demektir. Her şeyin ölçüsü insan olursa insan farklı ve subjektif bir varlık olduğundan onun yorumları ile oluşan bilgiler elbette ki göreceli olacaktır.⁹⁷

1.2.5. Sanatsal Bilgi

Sanat, farklı alanlarda farklı ifadelerle insanlara bazı duyguları ve görüşleri aktarmaktır. Sanat bilgisinin kaynağı insan olduğundan subjektiftir ve kişinin bakış açısını genişletir. Aynı zamanda sanatçı güzelliği, estetik ve sevgi ile şekillendirir de sunar. Güzellik insanları etkileyen, estetik zevkini okşayan bir durumdur. Bilimsel ifadeler, ifade edilen varlıkla ilgili iken sanat, ifade eden sanatçıya bağlıdır. Bu anlamda bilim objektif, sanat subjektiftir.⁹⁸

Sanatın işlevleri, estetik duygusunu tatmin etmek ve kişiyi belli bir ruh haline sokmaktır. Dini anlamda düşündüğümüzde sanatsal etkinlikleri; ilahilerde, musikide, ezanda, mevlit merasimlerinde ve önemli günlerin kutlanmasında görmekteyiz. Bunlar, ibadetlerin yapılmasında insanlara bazı duyguları yaşatmak için oluşan ritüellerdir. Bazı eserler merhamet ve dayanışma ruhunu canlandırırken mehter marşı gibi bazı eserlerde cesaret ve şecaat duygularını oluşturur.

Bununla birlikte din eğitiminde sanatsal durumları; Kur'ân'ı Kerîm okuma, aşır, ezan, dini törenler, mevlit, davetler, iftarlar, vaazlar ve zikirler ile görmekteyiz.⁹⁹ Sanat, gerçeği olduğu gibi değil sanatçıya görünen şekliyle ifade etme eylemidir. Bu bağlamda her sanatsal faaliyet özeldir. Dolayısıyla bilimdeki gibi genel geçer doğrulara ve eserlere ulaşamaz. Örneğin bir şairin şiiri ya da bir mimarın eseri eğer o yapmamış olsaydı aynen o haliyle o şekilde yapılmayacaktı. Bu bağlamda aynı nehirde iki kez yıkanamaz benzetimi kullanılmıştır. Ayrıca sanatçının yaşantısı, yetenekleri, yaşadığı çevre ve tarihsel şartlar sanatçıyı ve eserini etkilemektedir.¹⁰⁰ Bu nedenle sanat, tarihsel şartlardan bağımsız olmadığı ve bulunduğu toplumun kültürünü yansıttığı için aynı zamanda milli bir olgudur. Mimari eserlerin içerdiği kültürel ve dini manalar bunun örneğidir.¹⁰¹

1.2.6. Günlük Bilgi

Bilim gibi genel geçer ve düzenli olmasa da günlük işler için lazım olduğundan dolayı en çok başvurulmuş bilgi türüdür. Günlük bilgi; algılarımız, gelenek göreneklerimiz ve zanaatlar olmak üzere üç bölümde ele alınmıştır. Algılarımızla; ses, koku, renk vb. durumları doğrudan

⁹⁷ Korlaelçi, "Necati Öner'in Bilgi Anlayışı", 21-30.

⁹⁸ Cevizci, *Bilgi Felsefesi*, 70-80.

⁹⁹ Korlaelçi, "Necati Öner'in Bilgi Anlayışı", 27-30.

¹⁰⁰ Öner, *Bilginin Serüveni*, 48-52.

¹⁰¹ Topçu, *Kültür ve Medeniyet*, 19-29.

tecrübe edebiliriz. İkincisi, adet ve geleneklerle birlikte alışkanlıklarımızı oluşturan tecrübelerdir. Örneğin doğadaki bazı durumlar neticesinde yapılan hava durumu tahminleridir. Üçüncü olarak zanaat denilen teknik ve maharet denilen sanatsal becerinin eserleridir. Marangozluk, kuyumculuk gibi günümüzdeki tabirle yaparak yaşayarak öğrenmenin usta çıрак versiyonudur.¹⁰² Günlük bilgi deneme yanılma yoluyla doğruluğu denetlenebilir bilgi türüdür. Ancak bazı durumları ve şehir efsanelerini araştırmak için benzer şartları oluşturma gerekebilir. Bununla birlikte ancak eleştirel ve sorgulayıcı zihinler bu zahmete katlanabilirler.

1.2.7. Okkült Bilgi

Okkült bilgi, gizli varlıkların hayata etkisi, bunlarla teması ve iletişim kurma yönünü araştıran, büyüsel zihniyetin bilgisidir. Müneccim, falcı ve büyücü bu bilgi ile uğraşan kişilerdir. Astroloji ve simya buradan doğan ilimlerdir. Bu gibi insanlar tabiat varlıklarından gizli bağ kurarak görünmez aleme geçiş yaptıklarını iddia ederler. Bu tür insanlar bazı nesnelere sempati duyar uğurlu sayarlar. Eski çağlarda Mısır ve Mezopotamya’da gelişmiş bir ilimdir. Avrupa’da bir zamanlar bu ilimle uğraşan büyücüler yakılmıştır. Eşyalarda şans aramak ve gizli güçlere inanmak ya da gizli güce sahip olduğunu iddia etmek, bu bilimle ilgilidir. Bütün kitabi dinler okkült bilgileri reddetmiş, batıl bilgi kabul etmiştir. İslâm’da bunu yasaklamasına rağmen muska ve cinci hoca etkinlikleri ile toplumda kullanımı devam etmektedir. Falcılık faaliyetini ise dini kılıf giydirilerek, hocalar! eliyle ve yıldızlama, büyü bozma gibi isimler altında uygulama ve yapılmaya devam edilmektedir.¹⁰³ Okkült bilgi metafizik aleme ilişkin merakın neticesinde oluşmaktadır. Bu merakı saçma sapan vehimlerle değil; akıl, din ve bilim ışığında gidermek daha doğru olacaktır.

1.2.8. Dini bilgi

Yapılan sosyolojik ve tarihi araştırmalara göre dini bilgi, insanlığın sahip olduğu en yaygın ve en eski bilgi türlerindendir. Zira insan, yaşadığı alemleri ve kendini anlayıp yorumlamak için öncelikle dine başvurmuştur. Dini bilgi temelini vahiyden aldığından dolayı ilahi kaynaklıdır. Dolayısıyla değişmez ve mutlak bilgi olarak kabul edilmektedir. Tabi ki bu durum inananları kapsar. Kaynağı itibarıyla sınırsız olsa da alıcısı noktasında sınırlı varlık olan insan ile muhata olmakta ve bu minvalde şekillenmektedir. Nihâyetinde insan kabiliyeti ölçüsünde bu bilgiye vakıf olur. İnsanın vakıf olduğu dini bilgi ise ancak vahiyden anladığı, yani dinin

¹⁰² Öner, *Bilginin Serüveni*, 56; Korlaelçi, “Necati Öner’in Bilgi Anlayışı”, 30.

¹⁰³ Korlaelçi, “Necati Öner’in Bilgi Anlayışı”, 30-31; Öner, *Bilginin Serüveni*, 56-58.

yorumudur. Yorum ise ilahi bilgi gibi mutlak değil, sınırlı, göreceli veya kısmen doğru kabul edilebilir.¹⁰⁴

Çalışmamızın ikinci bölümünde dini bilginin niteliklerini daha geniş bir şekilde ele alacağımız için şimdilik bu kadarlık bilgilendirmeyi yeterli gördük.

1.3. BİLGİDE DOĞRULUK SORUNU

Bilgide doğruluk sorunu, bilginin kaynağı, alıcının özellikleri, kurulan bağ ve bunların sonucunda elde edilen verileri, bilginin özelliğine göre uygun yöntemlerle değerlendirmekle çözülmeye çalışılmıştır. Tüm bunlar aynı zamanda bu konudaki benimsenen felsefi görüşle alakalıdır. Doğru bilgi arayışı, dogmacı yaklaşımlara eleştiri olarak başlamıştır. Bilgi, “Gerekçelendirilmiş doğru, inançtır.” tanımından sonra Platon’un, bilgiyi, doğruluğu açıklanabilir ve hesap verilebilir özelliği ile ifade etmesi; Descartes’in bilginin kaynağı olarak ideleri öne sürmesi ve deneyimcilerin buna itirazları üzerine yaşanan tartışmalar, epistemolojide modern dönemin başlangıcıdır.¹⁰⁵

Öncelikle bilginin değişen durumları tartışma konusu olmuştur. Akılcılar hakikatin değişmez olduğunu iddia edip mantıksal olarak bilginin değişmezliği üzerinde durmuşlardı. Ancak duyularla anlaşılan değişimleri dışladıklarından dolayı açıklayamadıkları alanlar ortaya çıkmıştı. Deneyimciler ise duyuların verileri ve duygulardan yola çıkarak bilginin her zaman kesin veya kalıcı olamayacağını ileri sürmüşlerdir.

İnsan, mükemmel bir varlık olmadığı için mutlak hakikate ulaştığını iddia etmesi büyük bir beklentidir. Dolayısıyla, bilgi; sınırlı, göreceli ve değişken öğelerden meydana geldiği için de bilim sürekli değişim ve gelişim halindedir. Bu durumda mutlak bilgiye ulaşamadığımızın göstergesidir.¹⁰⁶ Bilgi, çoğunlukla inanç yoluyla ele alındığı için bilgiyi haklılandırma veya doğruluğunu ispatlama sorunu ortaya çıkmıştır. Ancak güçlü gerekçelerimiz olduğunda inancımızı kanıtlayabiliriz.³² Bazı epistemolojik kuramlar, bilginin en alt seviyesi sanı/doksan olduğunu ve bilginin inancın bittiği yerde başladığını ifade eder. Platon bu konuda sanı ile inancın değişken olduğunu belirtirken değişken olan ve tek tek olan şeylerin bilinemeyeceğini böylece ideaların değişmez hakikatler olduğunu vurgular.³³

Bilgide doğruluk-kesinlik sorunu geçmişte olduğu gibi günümüzde de devam etmektedir. Deneyisel olarak doğrulanamayan önermelerin bilgi sayılmaması görüşleri neticesinde; bilginin türü ve elde ediliş yöntemlerini ontolojik bağlamda inceleme lüzumu

¹⁰⁴ Öner, *Bilginin Serüveni*, 43-45.

¹⁰⁵ Sadıkoğlu Yolcu, *Descartes'ta Bilgi ve Doğruluk Problemi*, 5-8.

¹⁰⁶ Korlaeçli, “Necati Öner’in Bilgi Anlayışı”, 19; Cevizci, *Bilgi Felsefesi*, 18-22.

ortaya çıkmıştır. Bilgide doğruluk ve geçerlilik probleminin incelenmesini ilk çağ Yunan felsefesinin konu edindiğini ve mitoslardan farklı olarak bilgiyi sorguladığını böylece sağlam temellere dayandırılan bilginin sistemli bir şekilde geliştiğini söylemek mümkündür.¹⁰⁷

Felsefe, bilme, bilgi türü ya da bilgilenme yöntemi olan olarak elbette bilgi probleminden uzak olamaz. ‘Felsefenin amacı güvenilir bilgi sağlamaktır’, görüşleri felsefeye, yeterli delile ya da dayanağa sahip olmayan bilgilere kavram çerçeveleri oluşturma görevi yüklemiştir. Eski çağdan beri felsefeyi tanımlarken ‘Felsefe doğruluğun araştırılmasıdır’ ifadesi kullanılmıştır. Felsefenin amacı doğru bilgiye ulaşmanın yanı sıra bilgi üretmek ve üretilen bilginin doğruluk ve güvenilirlik sorunsalına çözümler ortaya koymaktır. Bilgide doğruluk konusu mantıkçı ampirizmin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Viyana çevresi düşünürleri, bilginin kabul görmesini ancak doğrulanabilir olmasına bağlamışlardır. Böylece bilgi felsefesinin asıl sorunu; bilgi deneyle doğrulanabilir mi ve kesin mi soruları olmuştur. Her bilgi, türü gibi elde ediliş yönüyle de farklılık göstermektedir. Dolayısıyla her bilgi için deneysel doğrulanabilirlik aramak başa çıkılması güç zorluklara neden olmaktadır. Bilginin türü, niteliği ve elde ediliş yöntemi değiştiği ölçüde zorluklar değişmekte veya artmaktadır. Bu zorlukları ontolojik bakış açısıyla aşmak mümkün olabilir. Bu bağlamda bazı bilgi çeşitleri, varlıksal özellikleri itibariyle metafizik sayılarak felsefe dışında tutulmuş ve kanıtlanamayacağı öne sürülerek doğruluğu tartışılmalıdır.¹⁰⁸

Hangi bilgi ne kadar kanıtlanabilir ve de ne derece geçerliliğe sahiptir? Bunu belirlemek üzere yapılan felsefi yaklaşımlar üzerine bazı çalışmalar yapılmıştır.¹⁰⁹ Bu çalışmalar; bilgiye ulaşırken, bizlere ışık tutacak, yol gösterecek ve bilgiyi anlamlı kılacak yöntemler sunmaktadır. Umut ediyoruz ki yapılan çalışmalardan gerektiği ölçüde faydalanıldığında günümüzde özellikle “dini bilgi kirliliği” sorununa da ışık tutacak ve sağlıklı bir bilinç oluşmasına katkı sunacaktır.

Gerçeklik, imgesel ve düşsel olmayan varlıktır. Zihin ve düşünceden bağımsız olarak var olanıdır. Doğru olan bilgidir, onu ifade eden yargı veya önermedir. Doğruluk ve hakikat farklı şeylerdir. Doğruluk, yargı/önermelerin gerçeklik mütekabiliyeti ya da tutarlı olmasıdır.

¹⁰⁷ Murat Kelikli, *Aristoteles'te Zorunluluk, İmkân ve İhtimal Sorunları* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 1; Buğra Kocamusaoğlu, *Karl Popper'de Bilgi Sorunu* (Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 8-25.

¹⁰⁸ Harun Tepe, *Ontolojik Yaklaşım Açısından R. Carnap ve N. Hartmann'da Bilgi ve Doğruluk Sorunu* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1990), 1-6.

¹⁰⁹ Tepe, *Ontolojik Yaklaşım Açısından R. Carnap ve N. Hartmann'da Bilgi ve Doğruluk Sorunu*, 6-7; Muhammed Abdi Çelik, *Epistemolojik ve Ontolojik Sınırları Aşma : Wittgenstein* (Aydın: Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 51-53; Naciye Ertürk Atış, *John Locke ve Immanuel Kant'ta Bilginin Sınırı Problemi* (İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004), 34-39; Kelikli, *Aristoteles'te Zorunluluk, İmkân ve İhtimal Sorunları*, 82-103. vd.

Heidegger, hakikati; “varlığın gizinden çıkarak olagelmesi ve insanın bunun bilincinde olması hali” olarak açıklar. Platon doğruluk konusunda mütakabiliyete dikkat çeker ve onu, “zihinle şeylerin uyuşması” olarak ifade eder.¹¹⁰

Aristoteles, ispatlamayı bilimlerin kendi cinsi içinde yapılması gerektiğini belirtmiştir. Her bilimin nesnesi farklı olduğu gibi bilimler, inceledikleri varlıkların var olup olmamasıyla ilgilenmezler. İspatlamadığı varlıkların özünü çıkış noktası olarak görür, hipotez kabul eder veya duyularla açıklamaya çalışır.¹¹¹ Aristoteles’ in metafiziğinde varlıklar; cevher ve araz olarak ikiye ayrılır. Mümkün önermeler ile arızı varlıklar, zorunlu önermeler ile de cevher dediği asıl varlıklar ifade edilebilir. Aristoteles’e göre bilimin amacı zorunlu önermelere ulaşmaktır. Arızı olanlar araştır ve zorunlunun bilgisine ulaşmak için öğrenilmelidir. İspatlama noktasında kıyası kesin bir yöntem olarak görür.¹¹²

1.4. BİLGİNİN SINIRLARI

Realistler ve kuşkuculuk dışında kalan ilk çağ filozofları, insan bilgisine sınır konulamayacağını ve insanın, zihninden bağımsız olarak tüm varlık alanının bilgisine ulaşabileceğini iddia etmişlerdir. Bir din adamı aynı zamanda filozof olan Berkeley, insanın dış dünyayı, zihnindeki temsilleri veya yansımaları ile bilebileceğini ve içkin küresinin dışındaki nesnel gerçekliği bilemeyeceğini ifade eder. Berkeley, bilime karşı sarsılmaz inancın, toplumları materyalizme, ardından da ateizme sürükleyeceğini belirtmiştir. Hatta insan evrenin yaratıcısı olarak kendini görebilir ve yolun sonu nihilizme çıkabilir, diye endişe etmiştir. O’na göre gerçekte var olan madde değil ruh/zihindir. Bu ruh insanın ya da tanrının olabilir. Felsefesi “var olmak algılanmış olmaktır”. Kant ise, insan bilgisinin sınırlı olduğunu ve bilebileceklerimizin sadece fenomenler diğer bir deyişle zihnimize uyan veya inşa ettiklerimiz olduğunu savunur. Bu bağlamda varlık iki türdür. Birincisi, fenomen, insana görünen ve kuruluşuna katıldığımız varlıklardır ki bunları bilebiliriz. İkincisi, numen, görünmeyen varlıklardır ve bunları bilemeyiz. Her iki filozof da bilime değer vermelerine rağmen bilimsel olarak her şeyin bilgisine ulaşamayacağımızı ifade etmişlerdir. Ayrıca var olan gerçekliğin görünenden ibaret olmadığını ve buna ulaşmanın ne imkânsız ne de tam anlamıyla mümkün olmayacağını ifade etmişlerdir¹¹³.

¹¹⁰ Cevizci, *Bilgi Felsefesi*, 32-35.

¹¹¹ Kelikli, *Aristoteles’te Zorunluluk, İmkân ve İhtimal Sorunları*, 125.

¹¹² Kelikli, *Aristoteles’te Zorunluluk, İmkân ve İhtimal Sorunları*, 131-133; Saliha Keleş Türkyılmaz, *Aristoteles’te Akıl İlkelerinin Epistemik Analizi* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 87-120.

¹¹³ Cevizci, *Bilgi Felsefesi*, 80-82.

Gazali, ilimlerin duyular yoluyla, eğitimle ve basiretle inanarak elde edildiğini ve en değerli olanın sonuncusu olduğunu ifade etmektedir. Nitekim tüm ilimlerin maksadının bu ilme ulaşmak olduğunu ancak bu şekilde aklın sınırlı kaldığı alanların bilgilerine de ulaşılacağını bildirir. Akla gelen soru, insan istediği her bilgiye ulaşabilir mi? Eğer ulaşamazsa ki -ulaşamaz- o halde bilgiye ulaşma noktasında aklı neden küçümsemektedir? Yüce Allah (c.c), Kur'ân'ı Kerim'de "Onun dilediğinden başkasını öğrenemeyeceğimizi"¹¹⁴ bildirmektedir. Bu açıdan bakılırsa Müslüman bir âlimin âyetlerde sınırlı bir bilgilenme ifadesine rağmen bilginin tamamına ulaştığını iddia etmesi ve böyle bir arzu taşıması düşündürücüdür.

Bu manada aklı yetersiz görmek ve küçümsemek doğru değildir. Hâlbuki akıl, belli sınırlar ve şartlar dâhilinde görevini yapmaktadır. Oysaki sezgide veya ilhamda sınırlar yoktur. İslâm inancına göre sınırsız ilim sadece Allah'a aittir. Ancak sınırsız bilme arzusu bu inançla da çelişmektedir. İhtiyaç duyulan her bilgiye ulaşmak ihtimal dâhilinde olsa da test edilmeyen ve ispatlanamayan bu bilgi öznел, göreceli ve şüpheli bilgi olacaktır. Gazali'nin kalp gözü dediği durum düşünme ve duygunun birleşerek oluşturduğu kanaatlerdir. Dolayısıyla gönülde meydana gelmesi aklı işlevsiz kılmaz. Gazali, kavramları kullanma noktasında cömert davranmış ve günümüzdekinden farklı anlamlarda kullanmıştır. Örneğin aklı tanımlarken öğrenebilme yeteneği diyerek zekâyı tarif etmiştir. Düşünme, muhakeme ve çıkarım yapma özelliklerini; vicdan, sezgi, gönül gibi kavramlarla oluştuğunu iddia etmiştir.¹¹⁵

¹¹⁴ el-Bakara 2/255.

¹¹⁵ Cemil Oruç, *İmam Gazali'nin Eğitim Anlayışı* (İstanbul, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 31-56.

İKİNCİ BÖLÜM

DİN TOPLUM İLİŞKİSİNE DAİR

1.1. DİN GERÇEKLİĞİ

Din, tüm zamanlarda insan ve toplumları etkileyici bir kurum olagelmıştır. Herhangi bir dine mensup olmayan kişiler olmakla birlikte dinsiz bir topluma rastlanmamıştır. Dinler tarihçisi olan Mircea Eliade, “anamlı dünyanın ancak kutsalın keşfi ile mümkün olabileceğini” ve ilk insanın ‘dindar adam’ olduğunu ileri sürmüştür. Din, kişinin davranış ve tutumlarını, sosyal hayatını ve ilişkilerini etkileyen temel kurumlardandır. Bu nedenle her devirde sosyal bilimci ve düşünürlerin ilgisini çekmiştir. Durkheim, dini, “evrensel sosyal bir fenomen” olarak ifade etmektedir. Zira insanı ve toplumu doğru anlamamanın şartlarından biri de dini doğru anlamaktır. Din, toplumsallaştığı ölçüde gerçek anlamını ortaya koymaktadır. Sosyal bir olgu olarak incelenen din, hem mevcut sosyo-kültürel yapıyı etkilemiş hem de ondan etkilenmiştir. Bu bağlamda aynı dini inancın, farklı sosyo-kültürel ve coğrafi bölgelerde farklı anlam ve uygulamalara büründüğünü görmek mümkündür.¹¹⁶

Din çok yönlü bir olgu olduğundan birçok farklı tarifi yapılmıştır. Tariflerin fazla ve çeşitli olması, dinin ele alınış biçimi ile ilgilidir. Bazı tanımlarda dinden beklenen amaç ve yöntemler ön plana çıkarken bazılarında tanımı yapan kişinin bilim dalı etkili olmaktadır. Örneğin psikolog, sosyolog ya da tarihçinin yaptığı din tanımı birbirlerinden farklıdır. Bununla birlikte dinlerin müntesipleri de dinden anladıklarına ve dinin özelliklerine göre birbirlerinden farklı din tanımları yapmışlardır.

Din, Farsçada; mezhep, yol, üslup, tarz, ayin gibi anlamlara gelirken İbranicede ibadet, kurban, dua işlerini anlatmak için kullanılmıştır. Eski Yunancada, korkuyla birlikte saygı anlamına gelen "enthrioheya" denilirken Batıda din deyimi vazife, titizlik, bağlılık ve bağlanma anlamlarına gelen “religion” kelimesinden almıştır. Hinduizm’de din, “dharma” kelimesinden türemişken Budizm’de öğreti anlamına gelen “dhamma” görev, yol, nizam, kanun, hakikat, fazilet gibi anlamları ifade etmiştir. İnsanın ahlaki disiplinini ifade etmenin yanı sıra Hinduizm, Budizm ve Caynizm’ de bu terim ebedi kanun olarak kullanılır.¹¹⁷ İngilizcede ise religere/religare,¹¹⁸ ya da religion olarak ifade edilen “Din” kelimesi, içi sevgi ile bağlanan ve

¹¹⁶ Çetin, *Türkiye’de Akademik Dini Bilginin Yaygınlaşma Süreci ve Olgusu*, 18-43

¹¹⁷ Dilaram Akramova, *Din Eğitiminin Genel Eğitim İçindeki Yeri ve Kırgızistan’daki Durum* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000), 5-7.

¹¹⁸ Zeynep Kaya, *Türk Toplumunda İnanç gelişimi ve Din Eğitimi* (İstanbul: Dem Yayınları, 2015), 45-48.

bunu dışardan iman ile tekrar bağlayıp zapt etmek, Tanrıya bağlanma, inanma ve inanç sistemi ile ilgili dua, tapınma, ibadet gibi pratikleri ifade etmek için kullanılır.¹¹⁹

İslâmi literatürde din kelimesi, İbrani ve Arami dillerinden Arapçaya geçmiştir. Örf ve âdet anlamına gelmekle beraber Fatiha sûresinde geçen “Mâlikî yevmiddin” âyetine göre Taberî, Fahreddin er-Râzî, ve Kâdî Beydâvî tefsirlerinde hüküm, ceza ve mükâfat anlamında kullanmıştır.¹²⁰ Bunlara ek olarak din; tutulan yol, inanç, sevgi, aşk,¹²¹ inanma, bağlanma,¹²² hukuk, hesap günü, inanç sistemi, düşünce, içinde kutsal olsun ya da olmasın hayat tarzı,¹²³ usul, kutsala aşkın değerlere ve tanrı fikrine yer veren saltanat, adet, mülk, baş eğmek, ferman, hal, kaza, tedvir, takva, itaat, adet, züll, yönetme, yönetilme, tevhit, hudut, şerâat, taat,¹²⁴ mülk,¹²⁵ zelil kılma, hakimiyet, millet, mezhep, hizmet, ibadet, mâsiyet ve yaşam biçimi gibi tabirleri ihtiva etmektedir.¹²⁶

Nihâyetinde dini; inanan ve ibadet yapan insanların oluşturduğu manevi birlik, kutsalın tecrübesi, faydalı görülen ve zorlanma olmaksızın uyulan ilahi nizam, inanılan varlıkla inananlar arasındaki iletişim, ahlak, inanç ve kutsalla ilgili davranış ile tutumlar olarak özetleyebiliriz.¹²⁷ Bununla birlikte dinin ne olduğu üzerine yapılan tanımlara da değinecek olursak; Allah ile olan ilişkileri düzenleyen ve özel alışkanlıkları olan bir disiplin, inanç ve ibadetler sistemi, insanlığın terbiyecisi ve eğitimcisi, mukaddes olanın yaşanması, günlük hayattaki tehlike ve sıkıntılara karşı huzura götüren bir çaba, tapma ve sevmeye ihtiyacının doğal yönelimleri olarak ifade edildiğini söyleyebiliriz.¹²⁸

İnsan, din sayesinde tabiatüstü bir varlıkla münasebet kurmakta, ruhsal açıdan yüceltiğini düşünerek tatmin olmaktadır. Durumu değişik bilim dalları ve kültürler açısından

¹¹⁹ Vahdettin Akgün, *Sosyolojik Açıdan Din Eğitiminin Önemi ve Mecburi Din Öğretiminin Sebep ve Sonuçları Üzerine Bir Araştırma* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1990), 16-20.

¹²⁰ Akgün, *Sosyolojik Açıdan Din Eğitiminin Önemi ve Mecburi Din Öğretiminin Sebep ve Sonuçları Üzerine Bir Araştırma*, 16-20.

¹²¹ Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, ed. Erhan Güngör, 5. Basım. (İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2009), 170.

¹²² Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, ed. A. S. Gönençal, 23. Basım. (Ankara: Aydın Kitabevi, 2008). 222; Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü* (Konya: Vadi yayınları, 1998), 96.

¹²³ Âl-i İmrân 3/ 19, el-Mâide 5/ 9.

¹²⁴ İsmail Çalışkan, *Kur’ân’ı Kerîm-ı Kerîm’de Din Kavramı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998), 37-52.

¹²⁵ Ayvaz, *Muhammed Abdullah Draz’ın ‘La Morale Du Koran’; ‘Kur’ân’ı Kerîm Ahlâkî’ Adlı Eserinde Ele Aldığı Nazarî Ahlâk Görüşü ve Kur’ân Referanslarının Tahlihi*, 21-23.

¹²⁶ Yümnî Sezen, *Sosyoloji Açısından Din* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1993), 21; Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 108; Musa, *Küreselleşme Sürecinde Türkiye’de Dini Hayatın Dönüşümü ve Dindarlığın Yeni Bazı Görünümleri Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma*, 53; Abbas Çelik, *Din Eğitimi, Arı Sanat* (İstanbul, 2013), 34.

¹²⁷ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını, 2018), 24-46.

¹²⁸ Akgün, *Sosyolojik Açıdan Din Eğitiminin Önemi ve Mecburi Din Öğretiminin Sebep ve Sonuçları Üzerine Bir Araştırma*, 21-22.

değerlendirecek olursak herkesin ortak noktada buluşacağı bir dinin tanımını yapmak çok güçtür.¹²⁹ Fakat en çok kullanılan ortak kavramlar; kulluk, inanç ve yol kavramlarıdır. Böylece din tarifi insanların yaşam tecrübesi ve kullandığı dili de içine alan beşerî yorumlardan öteye geçemeyecektir.¹³⁰ Bu bağlamda ele aldığımızda, dini tarif ederken birbirinden farklı tanımlar olması kaçınılmazdır. Dolayısıyla doğru-yanlış din tanımı yoktur, gerçeğe yakın ya da uzak tanım vardır diyebiliriz. Müslüman düşünürlerin en yaygın tanımına göre din, özgür irade ile tercih edilen, iki dünya mutluluğunu amaçlayan ilahi kanundur. Bu tanım; aklın faal olması, iki dünya saadeti ve ilahi olma özelliklerini içermektedir. Batılı düşünürlere göre din tanımları, dinin farklı yönleri üzerinden yapılmıştır.¹³¹

Dinin tanımlanması özsel ve işlevsel olarak iki kısımda yapılır. Özsel tanımlamada dinin muhtevası, getirdiği değerler, aşkınlık, ilahilik, kutsallık gibi hususlar ön plana çıkarılmaktadır. En meşhur örneklerden birisi Alman ilahiyatçı Otto'nun, "kutsalın tecrübesi" tanımıdır. Birçok din bilgininin kabul ettiği tanımda; dinin kutsal olarak ilahi yönü, tecrübe olarak ise bireysel yönü ele alınmıştır. Ancak tecrübeler; duygu, davranış ve düşünce olarak ifade edildiğinde cemaatleşme yoluyla toplumsallaştığı görülür.¹³²

İşlevsel tanımlara baktığımızda; dinin anlam kazandığı fonksiyonlar öne çıkmaktadır. E. Durkheim'e göre din, "kutsal şeylerle ilgili inanç ve ibadet sistemi"dir. Luckmann, dini, aşkınlıktırma kabiliyeti olarak ifade etmiştir. Böylece insanın hayatını kuşatan anlamlar sayesinde kişinin yaptığı her şey dinini oluşturur. Wach, dinin özünün sosyolojik sonuçlarından farklı olduğunu belirtir. Bu bağlamda dinin amacı ilahi olan yönüyle ilgilidir. Amaç, bazı toplumsal ihtiyaçları gidermek değildir. Ancak toplumsal sonuçlar, dinden bağımsız olarak incelenebilir. Weber, dini ifade eden eylemlerin kişisel olgular olduğunu savunur. Aynı özün farklı yorumlanması veya uygulanmasıdır. Bununla birlikte dinin en önemli işlevinin, bütünleştirici yönü olduğu kabul edilmektedir. Gerek özsel gerekse işlevsel tanımların faydalı olan ve olmayan yönleri vardır. Özsel tanımlarda dinden olanla olmayan kolayca ayırt edilebilir. Ancak işlevsel tanımlarda kişinin din adına yaptığı tüm eylemler din olarak kabul edilebilir.¹³³

Dinin geçmişten günümüze kadar gelen bir gerçeklik ve sosyal fenomen olarak tüm toplumlarda görülmesi, onu genel bir ifade ile açıklanamaz kılmıştır. Bu bağlamda dine karşı

¹²⁹ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 3-5.

¹³⁰ Musa, *Küreselleşme Sürecinde Türkiye'de Dini Hayatın Dönüşümü ve Dindarlığın Yeni Bazı Görünümleri Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma*, 53.

¹³¹ Niyazi Akyüz - İhsan Çapcıoğlu, *Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi*, ed. Niyazi Akyüz vd. 4. Basım (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 42-43.

¹³² Akyüz vd. *Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi*, 43-46

¹³³ Akyüz vd. *Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi*, 43-46.

bilimsel ve objektif bakmak zordur. Çünkü din bulunduğu topluma ve tarihe göre değişik şekillerde yaşana gelmiştir. Bir yönüyle ilahi olduğu gibi diğer yönüyle insani ve sosyal bir fenomendir. Kaynağı bakımından ilahi olan din, insanların çeşitli zaman dilimlerinde ve kültürlerde farklı yorumlanmakla kalmamış aynı tarih ve toplum içinde dahi farklı algılanıp yaşanmıştır. Bu bağlamda bize yardımcı olmak için bazı bilim dalları farklı açıklamalar yapmış olsalar da tam olarak ve her yönüyle dini açıklamak güçtür.

Durkheim'e göre dini ve inancı anlamayan birisinin, sosyal olarak başka şeyleri de anlaması zordur. Örneğin hayat, ruh, ölümsüzlük gibi olguların felsefi doktrinlerini anlayamayız. Nobel Tıp Ödülü sahibi A. Carrel, “insanın suya ve oksijene ihtiyacı olduğu gibi Allah'a da ihtiyacı vardır” diyerek dinin önemini belirtmiştir. A. Sabatier, dindar olmanın varlığı için zaruri bir ihtiyaç olduğunu, aksini iddia etmenin mümkün olmadığını belirtir. Ona göre insanlığın başlangıcı, devamı ve sonunda din ilimleri hep vardır. Carrel'e göre oksijensiz, kansız yaşanmayacağı gibi dinsiz de yaşanamaz.¹³⁴ Bireylerin dindar olmaya eğilimleri din sosyolojisinde yoksunluk, sosyalleşme, rasyonel seçim, anlam ve aidiyet arayışı kuramları ile açıklanmıştır.¹³⁵

Din; teknik gibi yalnız aklı, sanat gibi duyguları ve gönlü değil kişiyi bir bütün olarak sarar. Durkheim'e göre din, manevi bir birlik meydana getiren toplu bir sistem olarak, sosyal hadiselerin en mümtaz olanıdır. Regis Jolivet, dini subjektif ve objektif olarak iki kısımda ele almıştır. Subjektif yönü, kişinin aşkla inanması, bağlanması ve Allah'ın koyduğu kuralları mecburen kabul etmesidir. Objektif yönü, din duygusunu yaşamak için gerekli ritüelleri, fiil ve hareketleri yapmasıdır. M. Mayer, dini; insanlara, kendimize ve Allah'a karşı yapmamız gereken öğütler ve inançlar bütünü olarak açıklar. August Comte'a göre din, kişileri ittifaka götüren bir sistemdir. J. Simon, toplumsal bağların temelini din sayesinde oluştuğunu iddia eder. O'na göre, bir millettten Allah fikrini kaldırırsanız o milletteki insanlar artık kardeş olmaz sadece ortak menfaati olan bir topluluğa dönüşürler. Genel olarak baktığımızda batılı ilim adamları ile Müslüman ilim adamlarının din tanımları birbirine benzemektedir. Tanımlardaki temel noktalar, dinin bireyin yaşamına ve toplumsal düzene etkisini açıklama şeklindedir.¹³⁶

Dinin çeşitli açılardan yapılan tanımlarına bakıldığında dine inanmanın sebepleri, süreçleri ve sonuçları karşımıza çıkmaktadır. Dini, birçok açıdan yorumlamak gerekliliği de

¹³⁴ Akgün, *Sosyolojik Açıdan Din Eğitiminin Önemi ve Mecburi Din Öğretiminin Sebep ve Sonuçları Üzerine Bir Araştırma*, 21-22.

¹³⁵ Inger Furseth - Pal Repstad, *An Introduction to the Sociology of Religion Classical and Contemporary Perspectives/ Din Sosyolojisine Giriş: Klasik ve Çağdaş Kuramlar*, çev. İhsan Çapcıoğlu - Halil Aydınalp (Ankara: Birleşik Dağıtım Kitabevi, 2011), 203.

¹³⁶ Akgün, *Sosyolojik Açıdan Din Eğitiminin Önemi ve Mecburi Din Öğretiminin Sebep ve Sonuçları Üzerine Bir Araştırma*, 22-25.

onun çok yönlü bir gerçek olması ile ilgilidir. Din, bazılarının iddia ettiği gibi sadece vicdani veya mistik tecrübelerle sığacak kadar dar etki alanına hapsedilemez. Bireysel olarak dini bu şekilde anlayan ve yaşayanlar olsa da bu durum kişisel bir tercihtir. Dini tarif ederken kişisel tercihlerle birlikte etkilerini ve anlama ve yaşama noktasındaki farklı tercihleri bir arada sunmak durumundayız. Dolayısıyla belli bir kişi, millet, grup ya da inanç mensuplarının, din tanımları eksik ve göreceli kalacaktır. Üstelik bireysel olarak yaşantı, ihtiyaç, yaş vb. faktörlere göre devamlı güncellenen insan zihni ve kalbini de eklersek durumun ne kadar esnek ve geniş bir çerçevede ele alınması gerektiğini görmüş oluruz.

Görüldüğü üzere din, insanı her yönüyle kuşatan bir fenomen olduğundan tanımlanması zorlaşmakta ve çeşitlenmektedir. Müntesipleri arttıkça çeşitli tezahürlere dönüşmekte ve tanımlanma noktasında güçlük çıkmaktadır. Üstelik metafizik ve mistik aleme dair tecrübeleri içermesi sonucunda birbiriyle çelişen kavramlar ortaya çıkmaktadır. Bu durum, Wilber'in "dinin hiçbir şey" olmadığı ironisine yol açmıştır. Dinin, kompleks bir yapıya sahip olması, onu tam anlamı ile tarif etmeyi zorlaştırdığı gibi evrenselliği gereği ortaya çıkan yorum farklılıkları, mutlaklığı üzerinden düşünüldüğünde güven sorunu oluşmaktadır. Dolayısıyla kültüre, topluma ve zamanın şartlarına göre değişik tanımlar ortaya çıkmaktadır.¹³⁷ Dini tanımlamada yaşanan zorluk öncelikle dinin doğası, metafiziği ve din hakkında yapılan tariflerin çok olmasındandır.

Din, insanlara homojen bir karakter sunmakla birlikte gerçekçi bir motivasyonla sosyalleştiren bir sistemdir. Böylece insan varoluşunun temel kavramlarını formüle eder. Kişiyi bütüncül olarak kuşatan din, aynı zamanda emrettiği ritüellerle onu sosyalleştirir ve inşa eder. Dinler toplumda bütünleştirici işleve sahip olduğu gibi farklılaşmayı meşrulaştırıcı işleve de sahiptir. Gerçekliğe uygun bir şekilde yasallaştırma yapmakla beraber, sosyal değişime karşı koyan yönleri de vardır. Her din, kutsalına saygı duyulmasını ister. Din, hem hayata anlam katma hem de toplumsal birlik ve beraberliği sağlama noktasında işlevseldir. Ancak geçmişten günümüze dinin en önemli özelliği olarak karşımıza meşrulaştırma çıkmaktadır. Tarih boyunca toplumsal farklılığı, siyaseti veya siyasi liderleri meşrulaştırma görevi görmüştür. Dolayısıyla halkın üzerinde bir güç olarak hem din adamları hem siyasiler tarafından önemli bir materyal olarak faydalanılmıştır.¹³⁸

Dini, ideoloji ve felsefeden ayıran en önemli özellikleri; değerlendiren, anlam katan ve yorumlayan olmasıdır. Din, ideoloji ile benzer yönleri olmasına rağmen birçok açıdan ondan

¹³⁷ Musa, *Küreselleşme Sürecinde Türkiye’de Dini Hayatın Dönüşümü ve Dindarlığın Yeni Bazı Görünümleri Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma*, 54-55.

¹³⁸ Musa, *Küreselleşme Sürecinde Türkiye’de Dini Hayatın Dönüşümü ve Dindarlığın Yeni Bazı Görünümleri Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma*, 55-56.

farklıdır. İdeoloji, dinin yerini tutamaz fakat birçok ideolojinin temelinde din olabilir. Bütün dinlerin ortak özelliklerinden bir tanesi de inanılması ve kabul edilmesi gereken tasniflerin olmasıdır. Bu tasniflerin bir kısmı kutsal bir kısmı profan kavramlarla şekillenmektedir.

Din, bir kurum ve sosyolojinin alt bir disiplini olmakla birlikte toplumdaki birçok değere kaynaklık etmiş, insanları, devletleri ve devirleri bu kutsal ekseninde birleştirmiştir. Bu yönüyle tüm değerlerin hedef değeri niteliğindedir. Tolstoy, dini, insanın davranışlarında yol gösteren ve parçası olduğu bir bütün, olarak ele almış, bu şekilde insanın hayatında çok önemli bir yere sahip olduğunu belirtmiştir. Dini, ağacın bir dalı değil gövdesidir şeklinde ifade edenler; dinin, dünya tarihindeki bütünleştirici özelliğinin yanı sıra her şeyi (din dışı değerleri de dahil) kutsal eksenli bir formda şekillendirdiğini ifade etmişlerdir. Böylece her şeye kutsallık atfeden, aşkın ve işlevsel özellikleri ön plana çıkan din tanımları ortaya çıkmaktadır. Bu tanımlar aynı zamanda dinin bütünleştirici ve kuşatıcı amacını da ifade etmektedirler.¹³⁹

2.1.1. Dinin Toplumsal İşlevi

Dinin sosyal hayata etkisi, öncelikle gelenekler ve yasalarda kendini göstermektedir. Dinin amacı, bireyin ve toplumun mutluluğunu sağlayacak kuralları belirlemek ve bunların uygulanmasını mümkün kılmak olduğundan sosyal olayları doğrudan etkilemesi doğaldır. Ancak mutluluk amaçlansa bile gerek dinin yanlış anlaşılması gerekse farklı niyetlere yönelik kullanılması sonucu toplumsal düzenin yerine kargaşa, adalet yerine zulüm, barış yerine savaşlar da meydana gelmektedir. Burada dinin bir araç olarak iyi veya kötü yönde rahatlıkla kullanılabildiğini görüyoruz.¹⁴⁰

Dinin topluma etkisini incelerken amaçlarına değinmeden geçemeyiz. Dinin amacı insanı yaratılışı doğrultusunda eğitmek ve yüceltmektir. Bu bağlamda din, insan-Allah ve insan-insan ilişkilerini düzene koyan ilahi bir müessesedir. Fazlur Rahman'a göre tüm dinlerin amacı, ideal bir toplum oluşturmaktır. Bunun içinde inancı, bireysel yaşamdan sonra toplumsal yaşama aktarabilmek gerekir. Zira takva, ancak toplumsal bağlamda anlamlıdır. Eski çağlarda ilk bilgi kaynağı olan din, aynı zamanda sosyal hayatı düzenleyen merasimleri ile toplumu bir araya getiren ve manevi duyguları tatmin eden bir vasıta. Böylece sosyal hayatta toplumsal birliğin temelini oluşturur, fert ve toplum hayatını düzene koyar, tanzim eder. Yörükân'a göre dinin üç temel özelliği vardır. Bunlar; ilahi olması, iyi yolu göstermesi, hürriyet adalet ve eşitlik gibi değerleri içermesidir. İslâm bilim adamlarının dini, iyiliği ve doğru yola götüren bir hüküm

¹³⁹ Musa, *Küreselleşme Sürecinde Türkiye'de Dini Hayatın Dönüşümü ve Dindarlığın Yeni Bazı Görünümleri Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma*, 56-57.

¹⁴⁰ Akgün, *Sosyolojik Açıdan Din Eğitiminin Önemi ve Mecburi Din Öğretiminin Sebep ve Sonuçları Üzerine Bir Araştırma*, 36.

olarak görmesi, Fatiha’da geçen “Allah’ım beni doğru yola ilet, kötü yola düşen ve sapıtanlar yoluna değil” âyeti¹⁴¹ ile alakalıdır. Dolayısıyla hedefi eğitmek olan din, akli olanları muhatap alır ve onlara sorumluluk yükler. Kısaca din iki dünya saadetini amaçlayan, eşitlik, kardeşlik ve adalet gibi duyguları aşıl原因, inanma duygusunu tatmin eden kutsal bir disiplindir. Manevi duyguları tatmin ederek huzur ve saadet kaynağı olmasının yanı sıra cennetle müjdeleme ve cehennemle korkutarak oto kontrol sağlar. Bu sayede, nihai hedef olarak düzenli, adil ve huzurlu topluma ulaşma umulabilir.¹⁴²

Dinin toplumu etkilemesinde ahlak kurallarının yeri büyüktür. Ahlak kurallarının topluma mal olması ve kabul görmesi için aşkın bir alandan empoze edilmesi önemlidir. Bu bağlamda zamanla kültürel öğeler olan ahlaki kurallar, inanca bağlı olduğu ölçüde başarılı ve geçerli olur.¹⁴³ Kur’ân’ı Kerîm’deki sosyal kural ve emirleri, günümüz sosyologları beraber yaşama arzusu olarak ifade etmişlerdir. Kessler, dinin birleştirici yönüne dikkat çekerek, “dinin ortadan kalktığı cemiyetler buhrana sürüklenir” demiştir. Din bazı hareketlere kutsallık vererek kontrol aracı olur. İnsanı, günah argümanı ile kötülüklerden uzaklaştırıp, sevap argümanı ile iyi şeylere yönlendirir. Bunlar dışında kalan ve hayatın ritmindeki diğer ritüeller olarak evlilikten cenazeye kadar tüm işlerimizde dinin etkilerini görmekteyiz. Bununla birlikte Weber’in Protestan ruhu ile ilgili kurallara dair iktisadi hayat üzerinde çalışmalar yaptığını biliyoruz. İslâm’ın beş emrine baktığımızda bu emirlerin; nefse hâkim olma, paylaşma, iktisatta dengeyi kurma ve kişilerarası kaynaşmayı sağlamaya yönelik faaliyetler olduğunu görüyoruz.¹⁴⁴

Sosyal hayatın temeli dinin etkileriyle donatılmış olsa da devamında laiklik argümanı ile dinin etkileri sınırlandırılmıştır. Bu sınırlandırma hem dini hem de toplumu korumaya yönelik objektif bir adımdır. Ancak uygulamalarda yaşanan din karşıtı durumlar laikliğe karşı olumsuz bakış açısı oluşturmuştur. İslâm dininde inanca yönelik baskı durumu söz konusu değildir. Kâfirun sûresinde geçen “sizin dininiz size benim dinim bana” ifadesi ve Medine sözleşmesindeki inanç özgürlüğüne dair maddeler bu durumu göstermektedir. Zira dinin amacı bireyi her anlamda etki altına alarak özgürlüğünü ve iradesini tamamen ele geçirmek değildir. Böyle bir durumda insan sorumlu ve yetkin ol(a)maz.¹⁴⁵

Toplumu ilgilendiren tüm olaylarda dinin etkisi görülmektedir. İnsanlığın ilk dönemlerinden bugüne kadar yaşadığı tüm değişimlerde din etkisi yüksek bir unsur olmuştur.

¹⁴¹ el-Fâtiha 1/6-7.

¹⁴² Saadet Altay, “Kelâm İlminin Yeniden İnşası Bağlamında Fazlur Rahman’ın Kelâm Eleştirisi”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 25/2 (2021), 79.

¹⁴³ Korlaelçi, “Necati Öner’in Bilgi Anlayışı”, 21

¹⁴⁴ Akgün, *Sosyolojik Açıdan Din Eğitiminin Önemi ve Mecburi Din Öğretiminin Sebep ve Sonuçları Üzerine Bir Araştırma*, 36-39.

¹⁴⁵ Taplamacıoğlu, *Din sosyolojisi*, 15-27.

Sanayiden ekonomiye, kültürden aile hayatına kadar değişen ihtiyaçlara yönelik çözümler ve kanunlarda da dinin etkisi inkâr edilemez. Freyer, ilkel topluluklardaki bayram ve törenlerin dinle bir şekilde bağlantılı olduğunu ifade eder. Evliliklerde yapılan dua, dini nikâh törenleri ve kilise vb. mabetlerde nikâh kıyılması da benzer örnekler olabilirler. Toplumsal olaylar bireylerin ilişkilerinden ortaya çıktığına göre durumun bireysel yönü de dinle alakalıdır. Kurtkan'a göre toplumsal olayların tümünde dinin etkisi vardır. Dolayısıyla toplumsal olayları incelerken dinin bireyi etkilediği yönler de üzerinde durulması gereken konulardandır. Zimmerman, ABD'de gelişen olaylar nispetinde temelde iki sorudan hareket edildiği öne sürülmektedir. Bu sorular: "işçiler ne düşünür? Katolikler ne düşünür?" olmuştur. Dolayısıyla Katolik kilisesinin dünya meseleleri hakkında etkisi görülmektedir. Durkheim'e göre şehir, köy, ahlak, hukuk ve siyaset sosyolojisi ile ilgili tüm sosyal ilişkilerin temelinde din ve dini olayların etkisi görülmektedir. Gökalp ise, toplumsal huzurun ancak; ahlak, mantık, siyaset, hukuk vb. bilim dallarının dinden feyz alması ile mümkün olabileceğini belirtmiştir. Merton, Desroche ve Dönmezer gibi sosyologlar, dinin toplumsal unsurları şekillendiren bir kurum olarak aynı zamanda toplumdaki bütünleşmeyi sağladığını ve bunun aynı zamanda uyum görevi olduğunu ifade ederler. Desroche, buna tamamlama fonksiyonu demiştir. Ülgener'e göre tarihteki aile bağlarından siyasete kadar tüm katmanların oluşumunda ve sanattan ekonomiye çok farklı alanlarda dinin etkilerini görmekteyiz. Yaşamda dinin etkilemediği bir şeyden söz edemeyiz. Özetlersek din, toplumsal açıdan ihtiyaçları gideren, huzuru ve kontrolü sağlayan, toplumu birleştiren ve ilişkileri düzenleyen bir araçtır.¹⁴⁶

Dini ve ahlaki gelişimini tamamlayan insan erdemli insandır. Erdemli insan olabilmek için inzivaya çekilme fikri kısmen olması şartıyla kabul görmüştür. Zira uzun süren yalnızlık sonucu kişinin akli melekelerini koruması zorlaşacağı için bu konuda tedbir alması tavsiye edilmiştir. İbn Bâcce, bu noktada yalnızlığı kötülüklerden kaçmak olarak tarif ve tavsiye etmiştir. Gerekli haller dışında toplumdan uzak kalan kişi, bireyselleşip özgür bilince sahip olabilecektir. Altını çizdiği nokta uzak kalınacak toplumun bozuk toplum ya da toplumun bozuk yönleridir. Zira bireyin kişiliğini tamamlaması için sosyalleşmesi gerektiğini ve sosyalleşmenin insanı hayvanlardan ayıran önemli bir özellik olduğunu daha önce de ifade etmiştik.¹⁴⁷ Aynı şekilde Farabi de erdemli insanın, kötülüklerden korunmak adına erdemli toplumlarda yaşamasını tavsiye etmiştir. İbn Rüşd ise bozuk toplumda, kişinin kendini koruması için tecrit edilmiş bir hayatı tavsiye etmekle beraber bu şekilde yaşayan birinin en yüksek yetkinliğe

¹⁴⁶ Akyüz, vd. *Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi*, 45-51; Akyüz, vd. *Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi*, 386-419.

¹⁴⁷ Ömer Demir, "Din Eğitiminde Öğrenmeyi Etkileyen Bazı Etmenler", *Eğitim ve İnsani Bilimler Dergisi* 4/7 (2013), 69-86.

ulaşamayacağını ifade eder. Bu düşünürler, devamlı yalnızlığı ve bireyselliği değil, kötülöklere mesafe koymayı tavsiye etmişlerdir. Aksi takdirde kişinin bir süre sonra o yanlışlara alışması veya kabullenip onları yapar hale gelmesi mümkündür. Nitekim Hz. Muhammed' (s.a.v.) de bozuk toplumdan zaman zaman uzaklaşır inzivaya çekilirdi. İbn Haldun, toplumsal hayatın zorunlu olduğunu, Aristo da insanın sosyal bir varlık olduğunu belirtmiştir. İnsanlar, birbirine birçok yönden olduğu gibi duygusal ihtiyaçları yönünden de muhtaçtır. Bu manada gerek kendisinin gerek başkasının bu tür ihtiyaçlarını gideremeyen bireyin sosyal melekeleri azalacağından erdemli birey olması güçtür. Nitekim İbn Miskeveyh, insanların erdemi, inzivada değil sosyal hayatta birbirlerinin sıkıntılarına katlanarak elde edebileceğini ifade eder.¹⁴⁸ Sosyal hayat ise içinde şekillenen kültür, kimlik için ön koşul olarak kabullenme ve seçme sırası ile gelişir.¹⁴⁹

Tarih boyunca dinsiz birey olmasına karşın dinsiz topluma rastlanmamıştır. Dinsiz bireyler de genellikle toplumlar tarafından yadırganmışlardır. Bununla birlikte toplumlar eğitim ile dinlerini gelecek nesillere aktarmaya önem vermişlerdir. Bu sebeptendir ki din eğitimi, kültürel şekillenmede önemli yer tutar.¹⁵⁰ Din ve kültürün karşılıklı etkileşimi değişimi de beraberinde getirmektedir. Bu değişimi negatif ya da pozitif yönde bir olgu olarak değil, göreceli iyi ya da kötü olarak ele alabiliriz. İlk insanın dinle muhatap olduğunu da düşünürsek,¹⁵¹ dinin sosyalleşme ile hayata dahil edildiği, dini tecrübenin sosyolojik ifadeleri olarak hayatın önemli noktalarında dayanışma şekilleri oluşturduğu ve pratik ifadeleri olan ibadetler sonucu kardeşlik, birlik beraberlik gibi eylemler sonucu kültürü etkileyen ve ondan etkilenen olgu olarak din, sosyologlar tarafından incelenmeye alınmıştır.¹⁵²

Dinin sosyal hayattaki etkisi yadsınamayacak derecede ortadayken onun geçici bir olgu olduğu ve bir gün dinozorlar gibi tamamen yok olacağı tezi çürümüşür. Din halen toplumları bir arada tutabilen, meşrulaştırma, anlam verme, güç ve umut verme işlevlerinin yanı sıra tartışmalara ve savaşlara neden olarak da etkileme gücüne sahip önemli bir realitedir.¹⁵³

Temelde ikiye ayrılan değişimlere bakacak olursak birincisi dinin etkili olduğu, ikincisi ise dinin etkilendiği toplumsal değişimlerdir. Bu değişimler çoğu zaman birlikte ve iç içe oluşan olgulardır. Dinin etkili olduğu din-toplumsal değişim ilişkisi de kendi içinde üçe ayrılmaktadır. Birincisi “yavaşlatıcı ve engelleyici olarak” din, değişim karşısında koruyucu, tutucu tavrıyla;

¹⁴⁸ Abdurrahman Kurt, *Din Sosyolojisi*, 14. Basım (Ankara: Sentez Yayıncılık, 2017), 80-82.

¹⁴⁹ Nafiz Tok, *Kültür, Kimlik ve Siyaset*, 121.

¹⁵⁰ Çelik, *Din Eğitimi*, 33-35.

¹⁵¹ el-Bakara 2/30, 37.

¹⁵² Akyüz, vd. *Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi*, 36-61.

¹⁵³ Ejder Okumuş, “Toplumsal Değişme ve Din”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 8/30 (2009), 323-347.

değişimi yavaşlatan, frenleyen ya da engelleyen konumda olabilmektedir. Bu yönüyle din aynı zamanda var olan toplumsal durumu, yasaları ve değerleri, koruyup sürekliliğini sağlayan istikrar faktörü olarak karşımıza çıkmaktadır. Ahiret inancı sayesinde gerçekleşeceğine söz verdiği adalet inancı sayesinde olması muhtemel isyan, karışıklık vb. gibi düzen bozacak durumları da engellemektedir.¹⁵⁴Berger’ in umut ve lanet okuma kanıtlarında belirttiği,¹⁵⁵ Karl Marks’ın “Din halkın afyonudur”¹⁵⁶ sözünde açıkladığı durumun faydalı yönleri, istikrar ve düzenin korunması olarak karşımıza çıkmaktadır.

Her toplumda var olan farklı görüş ve ön yargıları aşarak, bütünleştirme görevini yerine getiren din, bu anlamda en kuvvetli bağ olduğunu ortaya koymuştur. Nitekim fikir kardeşliğinin kan kardeşliğini aştığını, İslâm’ın ilk yıllarında Bedir savaşında görmekteyiz. Bireysel çıkarları bir kenara bırakıp kendini aşmak hatta feda etmek ancak bu dünyadan daha değerli bir dünya vaadine karşılık yapılabilir. Din insana vaat ettikleriyle birlikte sonsuz mutluluk ve sabır ile hayatına anlam katıyor. Evliliğin kişisel bir isteğin ötesinde dini emir olarak görülmesi, şehitliğin bir ölüm değil cennet bileti olarak yorumlanması, zekât vermenin malı azalttığı değil aksine verilen kısmın bizde kalıcı olduğunun vurgulanması gibi örneklerle din, sosyal hayatta bazı durumların farklı yorumlanmasını sağlıyor.¹⁵⁷

Dinin sembolik bütünleştirici yönü daha çok yardımlaşma ve ayinlerde kendini gösterir. Durkheim’e göre dindeki gevşemeyle toplumsal anomi ortaya çıkar. Sembollerin kaynağı olarak gösterilen din, toplumun problemlerini de sembolik olarak kutsalın sahasına yükseltir. Bu bağlamda din; hayatı yorumlayan, anlam veren ve nasıl davranılması gerektiğini gösteren bir rehber konumundadır. Marxistlere göre din, gücü elinde bulunduran sınıfların hakimiyet aracı olan toplumsal değişmeye karşı bir fren iken diyalektik ve çatışmacı din kuramlarına göre acıları hafifleten ve meşrulaştıran halkın afyonudur. Böylece din, dünyanın gerçek sefaletine karşı mümkün protestoları yatıştıran, adaleti ahirete havale edip mücadeleyi engelleyen bir olgudur. Bu durum egemen güçlerin lehinedir. Mazlumların pasifleşmesi için çekilen acıların meşru ve anlamlı olması gerekir. Bu da dinin ideolojik işlevini oluşturur. Bu düşünceye göre din, insanı değil, insan dini oluşturmuştur. Toplumun ürettiği din egemenliğini topluma borçlu olduğundan “sosyal iman” olarak adlandırılmıştır. Marx ve Freud’a göre dini açıklayıp rafa kaldırmak gerekir. İslâm dinini ele aldığımızda ilk dönemlerde din, değişimin öncüsü iken zamanla gelenekselleşme ve kurumsallaşma sonucu yeniliklere karşı bid’at söylemi, Asr-ı Saadet miti, içtihat kapısının kapanması, taklitçilik ve şekilciliğin sonucu olarak değişimi

¹⁵⁴ Okumuş, “Toplumsal Değişme ve Din.”323-347.

¹⁵⁵ Akyüz, vd. *Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi*, 111-112.

¹⁵⁶ Okumuş, “Toplumsal Değişme ve Din”, 328.

¹⁵⁷ Okumuş, “Toplumsal Değişme ve Din”, 323-347.

yavaşlatan hatta engel olan konumda olmuştur. S. Mart 'ın Lipset, Katolik ve Ortodox Hıristiyanlığın, dinsel geleneklerin de etkisiyle, demokrasiyle negatif ilişkiler kurduğunu belirtmektedir. Machiavelli de dinin meşrulaştırıcı etkisini kabul etmiş ve yasa koyuculara, yasaları için İlahî otoriteye başvurmalarını tavsiye etmiştir.¹⁵⁸ Din özellikle statü, cinsiyet vb. toplumsal farklılıkları ortak paydalarda buluşturarak, kulluk noktasında sağladığı eşitlik vurgusuyla bütünleşmeyi sağlar. Böylece dinin toplumsal değişimi yavaşlatıcı yönü ortaya çıkar. İslâm da bu durum, sosyal birlik ve tevhit inancı ile ilgilidir.¹⁵⁹

“Toplumsal değişimi takviye edici bir faktör” olarak dini ele aldığımızda, dinin muhafaza eden ve inşa eden özellikleri ile karşılaşırız. Dinin değiştirdiği kişi ve toplulukların çoğu, mücadeleci özelliğe sahiptirler. Bu toplulukların çıkış noktaları, toplumsal çatışmadan kaynaklanabileceği gibi çatışmaya neden olabilme, toplumsal düzeni değiştirme ve yeniden biçimlendirme özelliklerine de sahip olabilir. Cemaleddin Afganî ve Ali Şeriatî gibi Müslüman düşünürler, İslâm'ın ilerleme dini olduğunu ve Müslümanın çağdaşlaşmasının, İslam'ın ilk yıllarındaki uygulamalara dönüş sayesinde gerçekleşeceğini vurgulamışlardır. Bu bağlamda dinin; özellikle meşrulaştırma, zihniyet kazandırma, çatıştırma, motivasyon, organizasyon, sosyalleştirme, yapılandırma, kimlik kazandırma, toplumu düzenleme, aracı kurum olma gibi işlevleri olduğu söylenebilir.¹⁶⁰

“Toplumsal değişimin temel faktörü” olarak dine baktığımızda ise; ideolojiler, ihtilal ve savaş gibi birçok değişim ve yıkıma neden olduğu bilinen bir olgudur. Bu bağlamda İbn Haldun da dine bağlı olan yönetici ve toplumların duygusal motivasyonlarının daha güçlü olması neticesinde dine bağlı olmayanlara galip gelebileceğini ve dini bozulmaların toplumda kötü yönde değişimlere neden olabileceğini belirtmiştir. Gustave Le Bon'a göre inanç değişimleri, toplumsal değişimlere sebep olmuştur. Sorokin' e göre din, (lehte/aleyhte)meşrulaştırma özelliği ile bazen de çatışma veya devrimlere neden olmaktadır. Materyalist ve Marksist düşünürler dinin, toplumda egemen değil engelleyici rol üstlendiğini iddia ederlerken idealistler; ide ve fikirlerin, tarihsel ve sosyal değişimlerde temel etkenler olduğunu öne sürmektedirler. İslâm'ın sağladığı değişim, kabile rejimine bağlı sözlü medeniyetten, ümmet düzeninde yazılı kültür medeniyetine intikal şeklinde olmuştur. Dolayısıyla toplumsal değişimde hâkim unsur olarak din öne çıkmıştır.¹⁶¹

¹⁵⁸ Okumuş, “Toplumsal Değişme ve Din”, 323-347.

¹⁵⁹ Okumuş, “Toplumsal Değişme ve Din”, 323-347.

¹⁶⁰ Okumuş, “Toplumsal Değişme ve Din”, 323-347.

¹⁶¹ Okumuş, “Toplumsal Değişme ve Din”, 323-347.

Kaçınılmaz olan toplumsal değişim, dini hem olumlu hem de olumsuz olarak etkilemektedir. Böylece dindeki dinamizm ve hayata uygulanabilirlik artmakta, aynı zamanda dinin evrenselliği eylem halinde kendini göstermektedir. Olumsuz değişimlere baktığımızda dindarlar arasındaki çatışmalara rastlıyoruz. Batıda, Rönesans ve reform faaliyetleri sonucu oluşan Protestanlık ve mezhep savaşları örnek teşkil ederken İslâm tarihinde, Hz. Osman döneminden başlayan ayaklanma, gruplaşma ve siyasi akımlar sonucu ayrışmalar yaşanmıştır.

İlk Peygamber Hz. Adem'den itibaren tevhit dini tebliğ edilmiş ancak zamanla politeist inançlar oluşmuştur. Buna benzer olarak Hz. Muhammed döneminde tek cemaat olan İslâm toplumu, Peygamberin vefatından sonra oluşan siyasi çekişmeler neticesinde hiziplere ayrılmış, toplumsal olarak çokluğa kapı aralamıştır. Tabi ki ilahi olan din tektir ve değişmez ancak onu anlayan ve yorumlayan her bir fert farklıdır. Bu farklılıklar sonucu farklı yorumların olması hem kaçınılmaz hem de ihtiyaçtır. Bu bakış açısıyla yorumları zenginlik olarak görmemiz ve sahiplenmemiz mümkündür. Ancak kabul edelim ki bu durumun aynı zamanda bir bölünme ve güç kaybı olduğu da âyetlerde vurgulanmıştır.¹⁶² Ancak bu çeşit uyarı âyetlerini üstüne alınmadan okumak Kur'ân'ı Kerîm'in rehberliğinden faydalanmamak anlamına gelir. Zira âyetlerin amacı sadece bazı toplulukları kastetmek suretiyle karalama yapmak ya da hikâye anlatmak değildir.

Dinin sosyolojik anlatımına baktığımızda, yaşayan bir dinin toplumsal faaliyetlerde etkili olması gerektiğini görüyoruz. Toplumdaki tüm faaliyetlerde dinin etkisini aramak doğru olmayacağı gibi dinin toplumsal düzene olan katkısını da inkâr edemeyiz. Bu bağlamda din hem düzen koyucu hem de düzen bozucudur. Ancak dinler ve mezhepler değiştikçe ferdin dini yaşama ve sosyalleşme durumları da değişiklik göstermektedir. Eski çağlarda dinler, topluca ibadeti önemli görmekle birlikte ferdin kıymeti, toplumdaki rolü sebebiyleydi. Tek başına ibadet bir soyutlanma şekli olarak görülüp hoş bakılmazdı.¹⁶³

Bu bağlamda araştırmacılar, inanç gelişimini sosyal yaşantılarla beraber benlik bağlamında incelemişlerdir. Benlik kişinin kendisi ile ilgili düşünce ve duygularını ifade eden yorumları olarak olumlu-olumsuz benliğin oluşmasında çevrenin etkisi oldukça fazladır. Her ne kadar doğuştan gelen duygu ve karaktere sahip olsak da bizi şekillendiren şeyler yaşantılarımızdır. H. Mead, insanın çevresinin ürünü olduğunu ifade etmiştir. Başkasında gördüklerimizin iyi olanlarını alır, kötülerini almayız. Ayrıca bu aynalama işleminde sonuç olarak olumlu dönütler almak için bazı dini, siyasi vb. gruplara üye olabiliriz.¹⁶⁴ İnanç gelişimi

¹⁶² el-En'âm 6/159, Meryem 19/37, er-Rûm 30/32.

¹⁶³ Taplamacıoğlu, *Din sosyolojisi*, 74-76.

¹⁶⁴ Kurt, *Din Sosyolojisi*, 84-88.

ömür boyu süren bir süreç olarak öncelikle bireyin dine/dinlere karşı olumlu ya da olumsuz bakış açısı geliştirmesini sağlar. Bunun yanında bireyin özellikleri yaşantıları ile şekillendiğinden çevresel ve tarihsel faktörler daha fazla analiz edilmeli ve bu veriler ışığında yeni değerlendirmeler yapılmalıdır.¹⁶⁵

Batılı sosyologlar, bilim ve din adamlarının çoğuna göre din, toplumsal birlik ve bağın sembolüdür. Din, bireye toplum içinde itibar kazandırırken değerini ve yerini belirler.¹⁶⁶ Bununla birlikte devletlerin ve kanunların oluşumunda dinin etkileri görülmektedir. Örneğin ABD eski başkanı Reagan, bir açıklamasında, “paramızın üzerindeki Allah'a güveniyoruz yazısı ulusal simgemizi taşır” demiştir. Bununla birlikte Pareto, Weber, Durkheim gibi sosyologlar toplum yapısını ve bütünlüğünü korumada dinin önemli rolü olduğunu savunurlar. Bergson, toplumların ilimden, sanattan, felsefeden uzak olabileceğini ama dinsiz olamayacağını belirtmiştir. Sürekli yapılan egzersizler yani ibadetler sayesinde din, insan için bir kuvvet kaynağı olmakta ve onu disipline etmektedir. E. Burtru ise, kişinin iman ile var olduğunu, yaşadığını ve hissettiğini ifade eder. Böylece kişi yokluk hissi, anlamsızlık ve bunalımdan kurtulur. Bergson, demokrasinin özünün İncil'de olduğunu ve bunun hareket noktasının aşk ile sevgi olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte Kant'ın eserlerindeki felsefi ilkeler ve Rousseau'nun ruhunda Hristiyanlıktan gelen etkiler bulunmaktadır. Gerek Amerikan Bağımsızlık beyannamesinde gerekse insan hakları beyannamelerinde Hristiyanlığın yankıları görülmektedir. Bununla birlikte Batıdaki felsefe ve Rönesans'ın gelişiminde de yine Hristiyanlığın etkili olduğunu ifade edebiliriz. Bilimsel gelişime ve iktisadi özgürlüğe kilise ekseninde -engel olmasına rağmen- batılı fikir insanlarının dinlerine bu denli bağlılıkları takdire şayandır.¹⁶⁷ Belki de Durkheim 'in sosyal olan olguları dinle temellendirmesinin temelinde dinin toplumsal olaylar üzerindeki büyük etkisini görmesi, yatmaktadır. Bu bağlamda Weber'in, dinin bir kurum olarak ekonomik etkilerini incelemesi, tanımlarına ve görüşlerine de yansımıştır. Dolayısıyla Durkheim ile temeli atılan din sosyolojisinin, sadece toplumsal kutsallıklar üzerinde anlaşılamayacağı gerçeği fark edilmiştir. Bu bağlamda Weber, din, toplum ve ekonomi ilişkisini incelemiş ve din sosyolojisine farklı bakış açıları ekleyerek bu kuramı sistemli bir hale getirmiştir.¹⁶⁸

¹⁶⁵ Üzeyir Ok, “İnanç Psikolojisi Hayatı Anlamlandırma Biçiminin Yaşam Boyu Gelişim”, *Din bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 10/1 (2007), 104–109.

¹⁶⁶ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 27-41.

¹⁶⁷ Akgün, *Sosyolojik Açıdan Din Eğitiminin Önemi ve Mecburi Din Öğretiminin Sebep ve Sonuçları Üzerine Bir Araştırma*, 20-21.

¹⁶⁸ Lütfü Sunar, “Türkiye’de Sosyal Bilimlerde Toplumsal Değişim”, *Sosyoloji Dergisi*, 3/29 (2014), 83–116; Musa, *Küreselleşme Sürecinde Türkiye’de Dini Hayatın Dönüşümü ve Dindarlığın Yeni Bazı Görünümleri Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma*, 58-60.

Din sosyolojisi, din ve toplumun karşılıklı etkileşimini diğer bilimlerin de katkısıyla dini gruplar üzerinden gerçekleştirmektedir. Din sosyolojisi, dinin “kutsalın tecrübesi” oluşu fikrinden yola çıkarak birçok görüşü içine alan genel bir tanım yapmayı başarmıştır. Zira dinin toplumsal yönünü incelemek için objektif bakış açısına ulaşmak gereklidir. Dini tecrübenin objektif yönünü anlamak için sübjektif olanı anlamak ve sübjektif durumu kavramak için de objektif olana ulaşmak önemlidir.¹⁶⁹ Bu noktada din psikolojisi ve din sosyolojisinin birbirlerine yapacağı veri paylaşımları elzemdir. Hegel, bu durumu mutlak ve objektif “*tin*” olarak ele almıştır. Ona göre, din mutlak *tin*’in bir bölümü iken kültürel ögeler objektif *tin*’i oluşturur. Ancak bu ögeler içinde en az olanı objektif olan dini ritüellerdir.¹⁷⁰

Sosyoloji; dini, sosyal bir fenomen olarak bireyin toplumsal yaşamına etkisi ve bunun tezahürleri bakımından inceler. Bunu yaparken bütün dinlere karşı eşit mesafededir. Aynı dine inanan insanlar, sosyal bir paylaşım içinde olmadıkça din sosyolojinin inceleyeceği bir durum oluşmaz. Din bireye özgü olsa da netice olarak bireyin çevresi ile ilişkilerine de etki etmektedir. Böylece yapılan sosyal faaliyet ve paylaşımlar sayesinde dinler, varlığını devam ettirebilirler. Din, sunduğu toplumsal ve bireysel davranış kalıpları ile toplumsal istikrar ve düzeni sağlar. Bu bağlamda din, toplumu anlamak için önemli bir anahtar görevi görmektedir. Sosyolojik olarak ortak bir din tanımı yapılamayacağı gibi, dinin özüne yönelik mutlak bilgi de elde edilemez. Nitekim her dinin akide ve uygulamalarında olan farklılıklar buna engel olmaktadır. Yapılan din tarifleri ya belli kategorideki dinlere yönelik ya da dinin özsel, işlevsel veya yapısal ifadesi açısından analizi ile sınırlı kalmaktadır. Bu bağlamda dine, sadece din sosyologları değil tüm sosyologlar ilgi duymuştur. Zira dinin, toplumsal bütünleştirme, ayrıştırma, düzen ve inkılaplar gibi birçok sosyal ve birbirine zıt olayları gerçekleştiren bir fenomen olduğu görülmektedir. Özellikle ilahi kaynaklı dinlerde, dinin temsilcisi olarak her Peygamber, bozulan ahlakı ve toplumu inşa etme anlamında sosyal bir devrimcidir diyebiliriz.¹⁷¹ Ancak her devrimin ilerici ve olumlu gelişme sağladığını da söyleyemeyiz.¹⁷²

Din, sadece vicdani bir olgu olsaydı sosyologların ilgisini çek(e)mezdi. Dindar insan denildiğinde onu inceleyebilmek için inancı ile ilgili bazı davranışsal görüngüler olması gerektiği anlaşılır. Dinler, belli sistem içerisinde inananlarına sosyal bir hayat sunar veya

¹⁶⁹ Taplamacıoğlu, *Din sosyolojisi*, 65-67.

¹⁷⁰ Taplamacıoğlu, *Din sosyolojisi*, 38-39.

¹⁷¹ Songül Yeşiltepe, “Yeni Dini Hareketler Üzerine Sosyolojik Bir Değerlendirme”, *DergiPark USE Uluslararası Sosyoloji ve Ekonomi Dergisi*, 1 (2018), 60–75.

¹⁷² Sümeyra Bilecik, “Ziyaüddin Sardar’ ın Postnormal Zamanlar Teorisi Çerçevesinde Toplumsal Değişim Sürecinde Din Eğitimi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Amasya İlahiyat Dergisi*, 13 (2019), 297–322; Ümit Aktı, *Sosyolojik Açıdan Küreselleşme ve Din* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 102.

hayatını sosyalleştirir. Dinin hayata entegre olması ve tebliğ faaliyeti ile toplumu şekillendirmesi için cemaate ihtiyacı vardır.¹⁷³ Bu nedenle her dinin, aynı inancı paylaşan, ortak ritüeller amacıyla toplanan cemaat denilen bir zümresi vardır. Böylece dinin belirlediği örnek şahsiyetin oluşması ve toplumun kültür aktarımı¹⁷⁴ sayesinde dinin sosyal hayata geçişi sağlanmaktadır.¹⁷⁵

Toplumsal yapının unsurlarından olan cemaatin, cemiyetten farkı bir menfaat amacıyla oluşmamasıdır. Cemaatler, oluşumları itibariyle ilkel, küçük ve kader ortaklığı yaşayan bireylerden oluşur. Cemiyetler arasında yaşanan kaynaşma sonucunda cemaate dönüşme durumları olmuştur ancak bu durum genel bir olgu değildir. Taplamacıoğlu'na göre cemaat oluşumlarında birbirlerine bağlılık olmakla birlikte egemenlik yoktur, yani tüm mensupları aynı şartları paylaşmaktadır. Cemaatin oluşmasındaki üç neden; komşuluk, kan birliği ve düşünce birliğidir. Bu bağlamda her aile bir cemaattir. Bir camide ibadet için toplananlar cemaattir. Millet ise cemaatin büyümüş halidir.¹⁷⁶ Ancak Taplamacıoğlu' nun tespitlerinden yola çıkarsak birçok cemaat gerek menfaat arzusu gerekse yönetici konumundakilerin egemen uygulamaları sonucu cemiyete dönüşmüş durumdadır. Onun dışında farklı yorumların sonucu olan mezhep ve tarikatları görmezden gelmek ve inkâr etmek doğru değildir. Onlar toplumsal bir olgudur ve insanın farklı zihniyetleri ve ihtiyaçları gereği oluşan yorumların neticesinde meydana gelmişlerdir.¹⁷⁷

Toplumsal değişimin potansiyel gücü dindir. Toplum ahlaki değerleri üretmez ancak uygarlık olağanüstü durumlarda üretilir. Dinsel ilişkiler zayıf olduğunda bireysellikle birlikte toplumsal boşluklarda artar.¹⁷⁸ Dinlerin sosyal yönleri canlılık ve devamlılık için gereklidir. Bu bağlamda varlığını devam ettiren dinlere baktığımızda, belli inanç sistemlerinin yanı sıra uygulamaların da bulunduğunu fark ederiz. Netice itibariyle bir dinin, varlığını sürdürebilmesi için bireysellikten çıkıp toplumsallaşması, sübjektif durumdan objektif duruma geçmesi gerekmektedir.¹⁷⁹

Dinin, aşkın yönünü evrensel, işlevsel yönünü ise yerel açıdan ele alabiliriz. Dinin aşkın yönü evrensel olsa da onu yaşayan ve yorumlayan varlık insan olduğu için tezahürlerde farklılık olması kaçınılmazdır. Bir yere kadar tolere edilebilen farklılıklar dinin özüne ters durumlar

¹⁷³ Akyüz vd. *Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi*, 57-59.

¹⁷⁴ Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 162.

¹⁷⁵ Akyüz vd. *Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi*, 341-347.

¹⁷⁶ Taplamacıoğlu, *Din sosyolojisi*, 15-20.

¹⁷⁷ Korlaelçi, "Necati Öner'in Bilgi Anlayışı", 21.

¹⁷⁸ Malik b. Nebi, *Müşkilesüsakafe ve Miladü Müctema/Kültür Sorunu ve Bir Toplumun Doğuşu*, çev. Salih Özer (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014), 154-155.

¹⁷⁹ Akyüz vd. *Ana Başlıklarıyla Din sosyolojisi*, 54-59; Musa, *Küreselleşme Sürecinde Türkiye'de Dini Hayatın Dönüşümü ve Dindarlığın Yeni Bazı Görünümleri Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma*, 69.

oluşturduğunda reddedilmekte ve sınırlar çizilmektedir. Önceleri özgürlük ve zenginlik olarak yorumlanan görüş farklılıkları, belki denetlenememesi belki de aşırılıkları yüzünden daha sonraları hurafe, bidat ve hatta sapma olarak ifade edilmektedir. Elbette ki bu durum da haklılık payı mevcuttur. Zira her durumda dengeli olma ve temelle uyum önemlidir. Ancak bu aşırılıkları ölçen tarafsız ve güvenilir bir kontrol mekanizması olması uzak bir ihtimaldir. Bu noktada her bireyin kendini yetiştirmesi ve yanlış bilgiyi eleyebilecek bir bilince sahip olması gerekmektedir. Bu konuda özellikle farklı görüş sahiplerinin linç kültürüne maruz kaldığı tarih boyunca yaşanmış gerçeklikler olarak karşımızda durmaktadır. Bu noktada üzerinde durulması gereken durum, dinin temeline aykırılık oluşturmamayı ve genel bir menfaat hali oluşturan farklılıkları, hoş görmek olabilir. Ancak bunu sağlamak görüldüğü kadar kolay değildir. Zira her grup, toplum huzurunda hoşgörü söylemlerine rağmen kendi içlerinde tek doğrunun kendileri olduğu fikrine sahiptir. Zaten grup psikolojisi de bunu gerektirir.¹⁸⁰

2.1.2. Din Eğitimi

Eğitim, bireyde gerçekleştirdiği istendik davranışlar neticesinde toplumsal değişimi de gerçekleştirir. Bu anlamda sosyal değişimde eğitimin birbirine zıt iki temel fonksiyonu etkilidir. Birincisi toplumun kültürünü ve değerlerini aktarması toplumsal bütünlüğü ve sürekliliği sağlamasıdır. İkincisi ise toplumda yaratıcılık ve yeniliği teşvik etmesi, modern yaratıcı bireyler yetiştirmesidir. Dolayısıyla eğitim, düzeni koruyan veya düzen bozucu olarak, yönetmeyi sağlayan sosyal kontrol aracıdır. Ancak unutulmamalıdır ki topluma ve değerlere rağmen eğitim tam anlamıyla bir değişim gerçekleştiremez.¹⁸¹

İnsanoğlu için tarihin her döneminde eğitim ön planda olmuştur. Kendini arayış serüveni olarak eğitimin süreçleri durmadan geliştirilmiş ve bilimsel temeller oluşturulmuştur. Bu temeller ayrıldığı kriterlere göre eğitimde alt dalları meydana getirmiştir. Bu dallardan biri de din eğitimidir. Bir yaşam tarzı ve dünya görüşü oluşturma açısından din eğitiminin sınırlılıkları ve imkânlarının bilinmesi önemlidir.¹⁸²

Din eğitimi, dine nispeten ilahiyat ya da din bilimi, eğitime nispeten eğitim bilimi veya bunlardan ayrı bağımsız ve disiplinler arası bilim kabul edilmesi yönünde tartışmalar olmuştur.¹⁸³ Bunu belirleyecek gösterge din eğitiminin amacı ve konusudur. Ülkemizde din

¹⁸⁰ Ali Ermiş, *Ergenlerin Deizm Algısına Dair Sosyolojik Bir Araştırma (Çankaya Örneği)* (Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019, 42; Aliy, *Felsefe-Bilim-Din İlişkisi*, 78.

¹⁸¹ Altan Eserpek, “Eğitim ve Sosyal Değişme”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi* 11/1 (1978), 123-139.

¹⁸² Ömer Demir, “Felsefe ve Din Eğitimi İlişkisinde Felsefi Kazanımlar”, *Ekev Akademi Dergisi*, 19/64 (2015), 195-224.

¹⁸³ Cemal Tosun, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, 10. Basım (Ankara: Pegem Akademi, 2020), 44-63.

eğitiminin bağımsız ve bilimsel alan olmasında önemli katkıları olan Beyza Bilgin'e göre din eğitimi: mana verme, yaratılma ve problemlere çözüm olacak şekilde yaşanan bilimsel bir eğitim sürecidir.¹⁸⁴ Cebeci'ye göre ise dini bilgi ve eğitim bilimlerinin, dinin buyruklarına uyan bireyler yetiştirme noktasında birleştirilmesi ve buna uygun yapılan faaliyetlerdir. Konusu itibariyle insan ve iman ilişkisini ele alan ve problemlere pratik çözümler sunan bir bilimdir.¹⁸⁵ Tosun'a göre din eğitimi bilimsel bir disiplin olarak; istendik davranış geliştirme süreçlerini, bilimsel olarak açıklama, betimleme ve kontrol altına almayı amaçlar.¹⁸⁶

İnanç/iman, insanın Allah ile olan bağı ve ilişkisidir. Bu bağlanma en yüceyi arama ve ona ulaşma isteği sonucu oluşan bir tercihtir. Bu bağlanmada insan, en yüce varlıkla muhatap olarak, dini gelişiminde çitayı yükseltme adına adım atmış olur. Gelişimi sağlamak için eksikliklerin ve ihtiyaçların farkına varmak önemlidir. Bu nedenle din eğitimi, öncelikle insanı ve ihtiyaçlarını tanımalı ona göre eğitim ortamlarını düzenlemelidir.¹⁸⁷

Günümüz gençlerinin inanmalarına rağmen ibadet ritüellerine karşı soğuk oldukları, dinin daha çok ahlaki, bilgi ve duygu yönü ile ilgilendikleri ve dini konulara meraklı oldukları ancak bilgi edinme yeri olarak interneti tercih ettikleri, yapılan araştırmalarda görülmüştür. Bu açıdan çağın gerçeklerine uygun olarak din eğitimi planlamaları yapılmalıdır.¹⁸⁸

Bireyin ihtiyaçları yaşı ve bulunduğu durumuna bağlı olarak değişmektedir. Ancak dönemsellik farklılıklar olduğu gibi kişisel farklılıklara da hitap edebilen bir din eğitimi, gelişime destek olabilir. Aldığı din eğitimi ile birey, her dönemde kendini, evreni ve yaşadıklarını anlayıp yorumlayabilmeli ve gelişim dediğimiz olgunlaşma/kâmil mümin olma yolunda, mesafeler kat edebilmelidir. Din eğitimi inançla ilgili olduğu için bu konu ile ilgilenmesi doğaldır. Bu bakımdan inanan bireyin bağlanma sürecine etki eder. İnsanın, bağlanmadan kendini ifade etmesi ve anlamadığı bir inanca yönelmesi beklenemez. Bu açıdan din eğitiminin felsefi arka planı, uygulama yöntem ve teknikleri, öğretim sürecindeki duygusal motivasyon ve doyumu belirlenen hedeflere uygun olması önem arz etmektedir.¹⁸⁹ James Fowler'a göre Etkili bir din eğitimi için, sunulacak dini bilgilerin bireyin yaşına ve inanç gelişim aşamalarına göre düzenlenmesi önemlidir.¹⁹⁰

¹⁸⁴ Beyza Bilgin, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi* (Ankara: Gün Yayıncılık, 1998), 39.

¹⁸⁵ Suat Cebeci, *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye'de Din Eğitimi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1996), 28.

¹⁸⁶ Tosun, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, 2020, 44-76.

¹⁸⁷ Ömer Demir - Fatma Cesur, "Dkab ve İhl Meslek Dersleri Öğretmenlerinin Derslerinde Kullandıkları Öğretim Teknolojileri-Materyaller ve Konuya İlişkin Görüşleri", *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (2019), 63-97.

¹⁸⁸ Sena Gökçe - İshak Tekin, "Z Kuşağının Dindarlık Eğilimleri", *Talim* 5/2 (2021), 182-205.

¹⁸⁹ Beyza Bilgin, "Din Eğitiminin Genel Eğitimdeki Yeri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/01 (Nisan 2019), 469-483; Çelik, *Din Eğitimi*, 42-47.

¹⁹⁰ Kaya, *TürkToplumunda İnanç Gelişimi ve Din Eğitimi*, 64-66.

Ailenin birçok yerde olduğu gibi din eğitiminde de etkisi çok geniştir. Bu anlamda ilk muhatap olunan olarak doğru tavır ve davranış için ailelerin bilinçli olması gerekir.¹⁹¹ Aile ortamında sevgi ve ilginin olması çocuğun sağlam bir kişiliğinin oluşmasını ve manevi değerleri benimsemesini sağlar. Dini ve manevi telkinler ailenin eksik bıraktığı sevgi ve ilgi ihtiyacını karşılayamaz.¹⁹² Din eğitimi verecek olanların pedagojik eğitim almaları ve muhataba göre yöntem teknikler kullanmaları elzemdir.¹⁹³ Böylece insanı merkeze alıp ihtiyaçlarına bütüncül gözle bakılmalı,¹⁹⁴ hem ailede hem de okulda, din eğitimi için sevgi ve ilgi dolu bir ortam sağlanmalı, korku ve ceza temelli yöntemlerden ziyade insan psikolojisine uygun yöntemler tercih edilmelidir.¹⁹⁵ Zaten sebep sonuç dairesinde bakıldığında baskıcı ve katı bir şekilde verilen din eğitimi neticesinde ergenlik veya yetişkinlikte din değiştirme durumları yaşanmaktadır.¹⁹⁶ Gerek başarılı bir din eğitimi gerekse sağlıklı bir dini kişilik oluşması açısından ebeveyn ve öğretici konumunda olanların ilgi ve sevgi temelli tutumları önemlidir.¹⁹⁷ Ayrıca örnek ve rehber olarak birlikte öğrenme, bir çok eğitim yöntemlerini de barındırmaktadır.¹⁹⁸

Din eğitimi en çok aile ve diğer sosyal çevre etkileşimleri ile etkili öğrenmelere yol açar. Zira plansız olsa da bu etkileşimlerin içerisinde bolca materyal, taklit, tekrar, duygu paylaşımı ve dönüt vardır. Tarde, sosyal olayları, taklit yoluyla genelleşmiş kişisel algılar olarak tarif eder. Durkheim ise her taklidin sosyal olay olmayacağını ancak bir şeyin sosyal olay olması için taklit edilmesi gerektiğini söyler. Taklit edilecek durumlar birebir gözlemlenmese de bu durumda kültürel öğeler kullanılmaktadır. Bu bağlamda Türk toplumlarında tandirnameler, masallar, menkıbeler ve gelenekler ile halkın ahlaki eğitimi yapılırdı.¹⁹⁹ Dini bilgi bağlamında gerek Kur'an'ı Kerim'den kıssalar yolu ile gerekse peygamberlerin ve evliyaların hayatlarını anlatan menkıbeler, hayali ama ders verici hikayeler, atasözleri, deyimler kullanılmıştır.²⁰⁰

¹⁹¹ Bilgin, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, 103-108.

¹⁹² Kemalettin Erdil, *Aile Okulu* (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 75-85; Şevket Mert, *Bilgisayar Oyunları Yoluyla Okul Öncesi Dönemde Din Eğitimi* (Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 36.

¹⁹³ Recai Doğan, “Prof. Dr. Beyza Bilgin ve Din Eğitimine Katkıları”, *Dini Araştırmalar* 23/58 (2020), 27–50.

¹⁹⁴ Demir, “Din Eğitiminde Bütüncül Dünya Görüşü Çerçevesinde Bütünsel Öğrenme”, *Bayburt Eğitim Fakültesi Dergisi* 10/1 (2015), 74–98.

¹⁹⁵ Nurten Kımtır, “İlgili/Seven Anne-Baba Tutumları ile Din ve Dindarlık Arasındaki İlişki Üzerine”, *Dini araştırmalar* 18/46 (2015), 9–41; Samet Yağcı, “Beyza Bilgin, İslâm ve Çocuk”, *Mizanü'l-Hak: İslâmi İlimler Dergisi* 6/11 (2020), 529–532.

¹⁹⁶ Hayati Hökelekli, *Çocuk, Genç, Aile Psikolojisi ve Din* (İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2009), 147; Sacide Çalışkan, *Z Kuşağında Deizm Algısı ve Deistliğe Yönelten Sosyolojik Faktörler* (Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 86-102.

¹⁹⁷ Ali Ayten - Ali Köse, *Din Psikolojisi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2015), 140-150.

¹⁹⁸ Atalay Yörükoğlu, *Çocuk Ruh Sağlığı*, 17. Basım. (İstanbul: Özgür Yayın Dağıtım, 1992), 220-240.

¹⁹⁹ Gökalp, *Hars ve Medeniyet*, 41-51.

²⁰⁰ Çelik, “Atasözlerimizden Eğitim İletileri”, 43–59.

Din eğitiminin bir başka amacı da bireyin sosyal becerileri kazanması, çevresini anlayıp sağlıklı iletişim içinde olmasıdır.²⁰¹ Din eğitiminde ilk temas aile ile kurulmasına karşı bilgi bağlamında güven teşkil ettiğinden ikinci sırada diyanet yer almaktadır. Yapılan araştırmalarda diyanetin çalışmalarını yetersiz bulanların oranı yüksek olmasına rağmen dini bilgi noktasında otorite görülmekte, dini bilgi için önce uzmanlara sonra kaynaklara ve imamlara başvurulmaktadır.²⁰² Yetersiz görme durumu ise davranış ve tutumlara yönelik çalışmaların az olmasından kaynaklanabilir. Zira din konusunda bilişsel yeterlilik ve davranış tutuma dönüşmeyebiliyor. Bireyin tutum ve davranışlarında aile ve çevrenin etkisi teorik eğitimden daha fazla etkili oluyor. Dolayısıyla öğretmenin rolü gereği kullandığı dili, samimiyeti ve rol model olması bu açıdan oldukça önem kazanıyor.²⁰³

Türk toplumunun inancı us temelli - us temelsiz tikel inanma şeklindedir.²⁰⁴ Kültürel yapının da bu tür inanç aşamalarında farklı sonuçlar ortaya çıkaracağı düşünülmektedir.²⁰⁵ Yapılan araştırmalara göre, Türk toplumunda kişilerin, dini ve kültürel yaşantıları, bağlanma biçimi ve inancı algılama şeklini etkilemektedir.²⁰⁶ Din eğitimin de davranış ve tutum değişikliği için duyuşsal alana yönelik etkinliklerde yapılmalıdır. Bu durum hikmet metodunu kullanmak ile ilgilidir. Hikmet metodunu kullanmanın yanı sıra herkesin kendi kabiliyetini geliştirebileceği imkân ve özgür bir ortam da olmalıdır. Günümüzde yapılan din eğitimi daha çok din adamı yetiştirmeye yöneliktir. Oysaki İslâm'da ruhban ya da din adamları sınıfı yoktur. Herkes dininin adamı ve görevlisi olarak kitabı ve hikmeti öğrenmek zorundadır. Zira ilim öğrenmek her Müslümana farzdır.²⁰⁷

Küreselleşen dünyada en çok tartışılan ve düşünülen konulardan birisi de dindir. Yaşanan bilimsel gelişmeler dinin etkisini sınırlandırmış, çağdaşlaşmayla birlikte sekülerleşme yaşanmaya başlanmıştır. Günümüzde din eğitimi daha çok kültürel farklılıklar dolayısıyla ele alınmakta ve gündemde kalmaktadır. Görünen o ki din eğitiminin ne olduğu ve nasıl olması gerektiği sorunsalı gelecekte de daha çok tartışılacaktır. Bu tartışmalar din eğitiminde farklı modellerin gelişmesine vesile olmuştur. Bu anlamda dört faktör önemlidir. Bunlar; Toplumun

²⁰¹ Ömer Demir, “Din Eğitiminde Sosyal Beceri Eğitimi”, 7. Uluslararası Eğitimde Araştırmalar Kongresi (ULEAD 2017), 561–573.

²⁰² Batar, “Türkiye’de Din Eğitimi ve Toplumsal Beklentiler-Konya Örneği-”, 121–152.

²⁰³ Gülşen Sayın, “Din Eğitimi Öğretmenlerine Göre Dini Bilgi ve Davranış Değişikliği İlişkisi”, *Artuklu Akademi* 8/2 (2021), 299–318.

²⁰⁴ Üzeyir Ok, *İnanç Psikolojisi* (Ankara: Birleşik Dağıtım Kitabevi, 2007), 89.

²⁰⁵ Zeynep Aytemis, “İnanç Psikolojisi: Hayatı Anlamlandırma Biçiminin Yaşam Boyu Gelişimi”, 2021, (Erişim16 Nisan 2022).

²⁰⁶ Kaya, *Türk Toplumunda İnanç Gelişimi ve Din Eğitimi*, 208-213.

²⁰⁷ Çiftçi, “Gelecek için din eğitimi”, 20-40.

tek/çok dinli olması, dinle ilişkisi, din ve laiklik ilişkisi, tarihi geleneği, din eğitiminin amacı ve doğasıdır.²⁰⁸

Toplumların özellikleri din eğitimi modellerinin belirlenmesinde önemli rol oynar. Tek dinli toplumlarda dini öğrenme modeli benimsenirken seküler toplumlar da din hakkında öğrenme modeli benimsenmektedir. Bu anlamda Türkiye, tecrübesi neticesinde son olarak zorunlu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersini benimsemiştir. Bu dersin, toplumsal birlik ve bütünlüğü desteklemesi ve ayırıştırıcı olmaması gerekmektedir. Bu bakımdan farklılıkları da içine alan, bütünleştirici bir din eğitimi modelleri gereklidir. Bu minvalde Türkiye’de, model olarak mezhepler üstü yaklaşım benimsenmiştir. Bu model bir din hakkında propaganda yapılmasını değil, bilgilendirmeyi hedefler. Öğretilen dinin farklı yorum ve uygulamaları toplumsal sebeplerden dolayı öğretime alınsa bile, genel ilke, bu farklılıkları eğitim konusu yapmamaktır. Bu durum ise asimilasyon iddialarını gündeme getirmektedir. Bunlar, mezheplerüstü din eğitimiye yapılan eleştiriler bağlamında ele alınabilir. Mezheplerüstü din eğitiminin en çok eleştirilen yönü dinin sadece ortak noktalarından bahsedilmesi mezheplerarası farklılıkların yok sayılmasıdır. Bu durum da dolaylı olarak mezhepleri yok sayma iddialarına neden olmaktadır.²⁰⁹

Bilgin, çok kültürlü toplumlarda din ya da mezhebe yönelik verilen eğitimlerin aynı sınıfta ve farklılıkların bilincine vardırırlarak gerçekleşmesi gerektiğini böylece toplum olarak birlikte ve barış içinde yaşama deneyimi kazanılabileceğini ifade etmiştir.²¹⁰ Bazı farklı mezhep mensupları din dersinin seçmeli olmasını talep etse de bu durumun mevcut ayırışma ve ön yargıları daha da artırabileceği ve bilinmeyen noktaların daha fazla yanlış bilgiler ile doldurulabileceği unutulmamalıdır.²¹¹ Ayrıca ders öğretmenin demokratik tutumu ve dersi sevdirmesinin bu noktada önemli bir yapı taşı olduğu unutulmamalıdır.²¹²

Din; nasihat, samimiyet, sempati duygusu, duygu ortaklığı ve hissi bağlılıktır. Bu yüzden din eğitiminde sevgi temelli eğitim ve bu yönde prensipler gereklidir. Birey ve toplumu inşa edici olarak Kur’ân’ı Kerîm’in eğitim yöntemine baktığımız da bazı ilkeler göze çarpan ilkeler; yumuşak ve dostça tavır, güzel konuşma, düşündürme, akıl yürütme, kalpleri ısıtma, müjdeleme, kolaylaştırma ve korkutma şeklindedir. Korkutmada aşırılığa gidildiğinde

²⁰⁸ Çiftçi, “Gelecek için din eğitimi”, 20-40

²⁰⁹ Fatih Kaya, *Öğretmen, İdareci ve Öğrencilerine Göre Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi: Tunceli Örneği* (Samsun, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 170-198.

²¹⁰ Yıldız Kızılabdullah - Tuğrul Yürük, “Kuram ve Eylem Yönüyle Din Eğitiminin Teolojik ve Felsefi Temelleri”, *Din Eğitimi Modelleri Çerçevesinde Türkiye’deki Din Eğitimi Üzerine Genel Bir Değerlendirme* (Konya: Konya İlahiyat Derneği Yayınları, 2010), 124-138.

²¹¹ Kaya, *Öğretmen, İdareci ve Öğrencilerine Göre Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi: Tunceli Örneği*, 202-207.

²¹² Nevzat Gencer, “Alevi Öğrencilerin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersine Karşı Tutumları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (2020), 85-118.

ümitsizliğe ve nefrete neden olabilir. Din eğitiminde de diğer eğitimde olduğu gibi kurallar ve prensipler olmalıdır, dersi sevdirmek maksadıyla kuralları hiçe saymak keyiflilik ve kargaşaya neden olabilir.²¹³

2.1.3. Din Eğitiminin Toplumsal İşlevi

Birey, doğası gereği öğrenmeye, keşfetmeye ve araştırmaya ilgi ve ihtiyaç duyar. Bireyin öğrenme ve yeteneğini geliştirme ihtiyacı temel haklarından. Din ve eğitimin ortak noktası da bu haktan yola çıkarak bireyin kendini ve yeteneklerini tanıyarak öğrenme ihtiyacını gidermesidir. Eğitim öğretim ortamının planlı programlı olması sayesinde bireyin yeteneklerini ortaya çıkarabileceği bir ortam oluşmuş olur. Bu bağlamda eğitim ve din eğitiminin ortak hedefleri; istendik ve kasıtlı davranış değişikliği olarak bireyin gelişimi, düşünme becerisini oluşturma, akıl ve iradesini kullanma, karar alabilme, eleştirel düşünebilme, sosyalleşme gibi yetileri kazanmasıdır. Eğitim bu hedefleri; kültürleme, bireyin yaşadığı topluma uyumu, kendini gerçekleştirme ve tanınması için yapar. Din eğitiminde bu durum fitrat gereği olarak dini davranışlar üzerinden gerçekleşmektedir. Bu bağlamda eğitim ve din eğitiminin hedefleri birbirini tamamlamaktadır.²¹⁴

Bir şey hakkında verilen hükmü ifade eden inancın dini bilgi ile kesiştiği nokta imandır. İnsan zihni, sosyokültürel ve dilsel olarak birçok faktör etkisinde inançlar üretir. Ancak inancın bilgi olarak kabul edilebilmesi için doğrulanması beklenir. Felsefe ise doğruluk, inanma ve gerekçelendirme adımlarından geçebilen inançları bilgi olarak kabul etmektedir.²¹⁵ Dini bilginin ne olduğu ve gelişimini ifade eden birçok bilgi-inanç ilişkisi tartışmaları vardır. Çağdaş tartışmalarda bilginin imkanına yönelik unsurlar, dini bilgi ve diğer bilgiler arasındaki farklarla da ilgilidir. Bir ifadenin dinsel olup olmadığını inanç ve bağlanma duygusuna işlevsellik getirmesi ile anlayabiliriz.²¹⁶

Dini bilgiyi diğer bilgilerden ayıran diğer bir özellikte araştırma yönü ve yöntemleridir. Dini bilgi nesnel olmakla birlikte yorum ve anlayışları öznel. Bilimsel bilginin teorik yönü fazla olduğundan toplum onu çok fazla etkileyemez. Ancak dini bilgide pratik yönler daha ağırlıklı olduğundan toplumun o bilgiyi şekillendirmesi ve dönüştürmesi daha fazla söz

²¹³ Celal Kırcı, “Kur’ân’ı Kerîm’ a Göre Din Eğitiminin Genel Prensipleri”, *Diyanet Dergisi* 23/3 (1987), 11–30.

²¹⁴ Yıldız Kızılabdullah, “Kavramsal Çerçeve: Eğitim Öğretim ve Din”, *Din Eğitimi El Kitabı*, ed. Recai Doğan - Remziye Ege, 2. Baskı (Ankara: Grafiker Yayınları, 2013), 41–56.

²¹⁵ Gülşen Sayın, *Din Dersleri Öğretmenlerinin Dinî Bilgi Anlayışları ve Bunun Din Öğretimine Yansıması* (Ankara, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 72.

²¹⁶ Sayın, *Din Dersleri Öğretmenlerinin Dinî Bilgi Anlayışları ve Bunun Din Öğretimine Yansıması*, 75–84.

konusudur. Bu açıdan dini bilgiler uygulama ve anlam yönünden tarihin farklı süreçlerinde değişikliğe uğramıştır.²¹⁷

Dini bilgi, inananlar tarafından geçerliliği ve doğruluğu yüksek derecede muhtemel bilgi olarak kabul edilmiştir. Bu anlamda kuşatıcı bir yaşam felsefesi niteliğindedir. Kaynağı ilahi olsa da metinler üzerinden üretildiğinden beşerî yönü de vardır. Bu yönü sorgulanabilir, eleştirilebilir, tartışılabilir, değiştirilebilir, dolayısıyla dini bilgi inancı temellendirilmek için kullanılan argümanlardır ve beşerî boyutu da vardır.²¹⁸

Dini bilginin ameli boyutu ve hayatla iç içe oluşu da değer olarak karşımıza çıkmasına sebep olur. İnsan ürettiği bilgiye değer yükler. Dolayısıyla dini bilgi sadece naslardan ibaret değildir. İnsana hitap etmesi ve insanın onu yorumlaması sebebiyle insani birçok faktörden etkilenmektedir. Bu anlamda psikoloji, sosyoloji, tarih gibi farklı referanslara da atıf yaptığından interdisipliner bir alandır. Dini bilginin oluşumunda vahiy dilinin yapısal özellikleri ve cümle yapıları önemlidir ancak sadece bunlara bağlı kalıp yorum yapmak yüzeysel ve literal bir bakış açısı oluşturur.²¹⁹

İman duyuşsal bir zemine sahip olsa da aynı zamanda bilişsel boyutu da bulunmaktadır. Dini bilgide bilişsel alanı belirlemek bilgiye sabite kazandırması açısından önemlidir. Dini bilginin bilişselliğini değerlendirmeden önce bilginin ne olduğuna yönelik yaklaşımlara bakmak gerekir. bu yaklaşımlar iki türdür. İlki tarihsel yaklaşım olarak salt bir hakikat olmadığını, insanlığın devamı için oluşan stratejik unsurlar bulunduğunu iddia eder. İkincisi ise hakikat arayışı şeklindedir ve metafiziksel yaklaşımdır. İkinci yaklaşım dini bilginin alanına girmektedir. Temeli ilahi olduğundan mistizm ekseninde coşku kavramı ile ifade edilmiş, hissiyat ve duyuşsal alanlar ön plana çıkarılmıştır.²²⁰

Dini bilginin bilişsel olarak kanıtlanması zorunlu olmasa da inancın doğruluğundan bahsedilebilir. Salt empirik gerçeklikle sınırlı olmasa da onu aşan gerçeklik kategorileri ile açıklanabilir. Delillendirme noktasında bilinç ve anlam bir derece olarak nitelendirilmiş, akıllı ve mucizelerle desteklenmiştir. Dini bilgi muhtevası itibarıyla inancı oluştursa da akıllı varlıkları hedef alması, akıllı önkoşul olarak kabul ettiğini göstermektedir. Bu noktada aklın ve iradenin uyumu iman ile ifade edilmektedir. Nihâyetinde inanca dayalı din bilgisi zihinsel

²¹⁷ Sayın, *Din Dersleri Öğretmenlerinin Dinî Bilgi Anlayışları ve Bunun Din Öğretimine Yansıması*, 75-84.

²¹⁸ Sayın, *Din Dersleri Öğretmenlerinin Dinî Bilgi Anlayışları ve Bunun Din Öğretimine Yansıması*, 75-84.

²¹⁹ Sayın, *Din Dersleri Öğretmenlerinin Dinî Bilgi Anlayışları ve Bunun Din Öğretimine Yansıması*, 78-84.

²²⁰ Sayın, *Din Dersleri Öğretmenlerinin Dinî Bilgi Anlayışları ve Bunun Din Öğretimine Yansıması*, 84-98.

hedefler sonucu entelektüel bir bakış açısı oluşturur. Din epistemolojisine baktığımızda inananların neye niçin inandıklarını sorgulamaları bağlamında geliştiğini görüyoruz.²²¹

Dini bilgiyi inananları oluşturduğu gibi karşıtları da takip etmektedirler. Dini bilginin akli bilgilerden farkı içerisinde duygu ve sezgiyle birlikte dini tecrübelerinde bulunmasıdır. Bu yönüyle eleştiriye ve tartışmaya açıktır. İnanan insan bir delile sahip olarak inanmak ve inandığı şeyin doğruluğunu kanıtlamak ister. Bu açıdan dini bilgi ve delilleri girift halde bir bütündür. İnanan insan bunların doğru olduğu kanaatini taşır. Dini bilginin imkânı, bilmek ve anlamak arasındaki bağ üzerine inşa edilir. Örneğin Allah'ın adil olduğunu bilmek ve buna inanmak bilişsel zeminde ortaya çıkmıştır.²²²

Eğitimin sosyolojik kapsamı zamanla genişlemiş, ekonomiden siyasete, demografiden toplumsal statüye kadar geniş bir yelpaze oluşmuştur. Eğitimin amaçlarına mikro ölçekte okulun kendi içindeki ilişkileri ve makro ölçekte diğer toplumsal kurumlarla olan ilişkileri gibi konular dahil edilmiştir.²²³ Dolayısıyla eğitimin toplumsal işlevleri denildiğinde; kültürün aktarılması, çocuğun toplumsallaşması, yenilikçi ve mevcut düzene sadık bireyler, ekonomi için gerekli olan elemanlar ve bilinçli tüketiciler yetiştirmektir, diye özetleyebiliriz. Bu başlıklar farklı durumları ifade etmekle birlikte birbirleriyle ilgili ve etkileyici faktörlerdir. Bunlara ek olarak ailenin toplumsal sınıfı, eğitimin amacı ve çocuğun başarısı seçeceği eğitim tipini etkilemektedir. Örneğin sosyo-ekonomik olarak üst sınıfın çocuklarının daha başarılı olduğu ve girişimcilik gibi alanları seçtikleri gözlemlenirken alt sınıftakilerin çocukları mesleksi ve teknik eğitimi tercih etmektedirler.²²⁴

İslâm din eğitiminde toplumsal işlev olarak günlük hayata ve ibadetlere dair kuralları içeren ilmiyal bilgisi önemli bir yer tutmaktadır. Bu minvalde ilim ve değerlerin birlikte ilerlediğini, eğitimin okulla ve müfredatla sınırlı tutulmadığını görmekteyiz. İslâm kuralları, inanç bütünlüğü içerisinde bilginin davranışa yansımaları hedeflemiştir. İlim öğrenmekte maksat hem kendini hem Rabbini tanımış olması ile dünya ve ahirette kurtuluşa ermesi için Allah'ın rızasına ulaştıracak bir hayat yaşamak ve ona uygun insan yetiştirmektir. İslâm bilgi sistemini şekillendiren temel otorite Kur'ân'ı Kerîm ve sünnet olsa da çağın ekolleri ve bilginleri de bu şekillenmede önemli rol oynamışlardır.²²⁵

²²¹ Sayın, *Din Dersleri Öğretmenlerinin Dinî Bilgi Anlayışları ve Bunun Din Öğretimine Yansıması*, 84-98.

²²² Sayın, *Din Dersleri Öğretmenlerinin Dinî Bilgi Anlayışları ve Bunun Din Öğretimine Yansıması*, 84-98.

²²³ Mahmut Tezcan, "Eğitimin Sosyolojik Temelleri", *Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayını* (1981), 7-10.

²²⁴ Tezcan, "Eğitimin Sosyolojik Temelleri", 7-10.

²²⁵ Sayın, *Din Dersleri Öğretmenlerinin Dinî Bilgi Anlayışları ve Bunun Din Öğretimine Yansıması*, 130-135.

İslâm din eğitiminde yöntem olarak daha çok nakil, ezber, anlatım, münazara, müzakere, tekrar gibi anlayışlar ön plana çıkmıştır. Dolayısıyla İslâm geleneğinde eğitim konu merkezi olmuştur. Bu anlamda klasik eğitimden modern eğitime geçildiğinde din öğretimi ve din derslerinin müfredatında farklılıklar oluşmuş, amaç, yöntem ve teknikler doğal olarak değişmiştir. Ancak her dönemde değişmeyen ortak hedeflerden biri de bireysel gelişim kadar kişinin topluma uyumu olmuştur. İslâm'ın temel kaynağı olarak Kur'ân'ı Kerîm'in okunması ilahi bir emirdir ve dini tanımak için önemlidir. İslâm, dini eğitim ya da ibadetle sınırlandırmayan hayatın her alanında temel kuralları olan ve bunun yaşanmasını isteyen aksiyolojik bir dindir.²²⁶

Öğretim sürecinde otorite olarak DKAB öğretmenlerinin dini bilgi anlayışları da din eğitimini şekillendiren ve öğretim süreçlerini etkileyen bir etkidir. Dolayısıyla bu süreç öğretmenin bilgi anlayışı ve öğrenci ihtiyaçları bağlamında şekillenmektedir. Öğretmenler, tüm bilgileri Allah'a isnat etmekle birlikte bilgi bütünlüğü ilkesini benimsemektedirler. Dini bilginin kaynağı itibarıyla ilahi, anlaşılma ve yaşanma noktasında insani olduğunu kabul etmektedirler. Bilginin hayat ile özdeşim kurması gerektiği üzerine durmuşlar, öğrencinin bunu hayatına ve becerilerine yansıtması gerektiğini vurgulamışlardır.²²⁷

DKAB Öğretmenleri, dini bilgide otorite olarak Kur'ân'ı Kerîm ve Sünnetten sonra diyaneti, kitle iletişim araçlarını ve toplumu görmekteler. Bununla birlikte mesleklerine kutsallık atfetmekte, sorunları pedagojik değil teolojik temelde çözmeye çalışmaktadırlar. Dolayısıyla öğretmen kimliğinden ziyade din adamı kimliklerini ön plana çıkarmaktadırlar. Bu minvalde diğer branş öğretmenlerine göre farklı bir özveri ve uhrevi yaklaşımda olmaları gerektiğini düşünmektedirler.²²⁸

Din öğretiminde ortak hedeflere daha çok ulaşabilmek adına normatif, işlevselci ve yorumlayıcı yaklaşımların harmanlandığı yeni bir yaklaşım geliştirilebilir. Yapılan araştırmalara göre DKAB öğretmenlerinin öğretmenden çok tebliğci ya da inşacı role girdikleri görülmektedir. Dolayısıyla pedagojik formasyon geri planda kaldığından bu durum eğitimin ruhunu da etkilemektedir. Çözüm olarak öğretmenlere bu konuya ilişkin hizmet içi eğitim verilmesi önerilebilir. Öğrenciye göre ilkesi gelişim basamaklarına uygun kılavuz kitaplar yayınlanabilir ve öğrenci ihtiyaçları gözden geçirilip tekrardan müfredat ve ders içerikleri düzenlenebilir. Din öğretiminde teoloji, psikoloji ve pedagoji üçgeninde bütünsel ve uyumlu

²²⁶ Sayın, *Din Dersleri Öğretmenlerinin Dinî Bilgi Anlayışları ve Bunun Din Öğretimine Yansıması*, 130-135.

²²⁷ Sayın, *Din Dersleri Öğretmenlerinin Dinî Bilgi Anlayışları ve Bunun Din Öğretimine Yansıması*, 353-355.

²²⁸ Sayın, *Din Dersleri Öğretmenlerinin Dinî Bilgi Anlayışları ve Bunun Din Öğretimine Yansıması*, 373-375.

gelişim hedeflenmelidir. Somut işlemler dönemindeki öğrenciler için soyut kavramlar somutlaştırılmalıdır.²²⁹

Eğitimde işlevselci yaklaşım, bireyin rolünü toplumun tamamlayıcısı olarak görmekte ve o yönde yetiştirmeyi hedeflemektedir. Durkheim'in fikirleri doğrultusunda gelişen bu anlayış, eğitimde açık ve örtük amaçları tanımlamaya odaklıdır. Bu amaçlar her an değişen toplumda; bireyi yaşama hazırlamanın yanı sıra toplumda kabul gören değerlere göre şekillenmesini de sağlayacaktır. Değerlerin ve kültürün aktarımı bireysel gelişimin yanı sıra yeni nesillerin bu minvalde toplumsallaşmasını sağlamaktadır.²³⁰ Din ve dolayısıyla dini bilginin toplumsal hayata etkisi daha çok değerler üzerinden ele alınmaktadır.²³¹ Dolayısıyla din eğitiminin gerekliliği üzerine yapılan tartışmalar ve bunlar neticesinde şekillenmesi de toplumsal işlevi ile ilgilidir.²³²

İslâm dini her ne kadar toplumu tasarlamayı hedeflese de asıl amacı toplumun öznesi olan bireyi inşa etmek ve onu bilinçlendirmektir. Bu amaçla özellikle gündelik yaşama yönelik aktivitelere sevk etmektedir. Dini bilginin değişimsel olarak ele alınması ve incelenmesi temelde iki yaklaşımla sürdürülür. İlki dinin ne olduğunu anlatan tözsel, ikincisi ise dinin rolünü öne çıkaran işlevsel yaklaşımdır.²³³ İşlevselci yön; psikolojide yapısalcılıkla, felsefede ise pragmatizm ile karşılık bulmaktadır. Bu karşılık haklılandırma noktasında toplumsal istikrar ve kültürel aktarıma katkısı bulunduğu sürece geçerli görülmektedir. Kültürün ve de hayatın anlam bulması için merkezde yer alan değerler ise dini bilgi temelinde oluşur.²³⁴ Unutulmamalıdır ki bu anlam verme ve istikrar işlevi ancak doğru ve sağlıklı bilgi ile mümkün olmaktadır. Bu noktada dini bilgide doğruluk ve uzlaşî önemli parametreleri oluşturur.

Dini bilgiden işlevsellik noktasında beklentiler; bilişsel, duyuşsal ve davranışsal olmak üzere birçok alanda mevcuttur. Dolayısıyla bu alanlara ilişkin sonuç ve faaliyet eksikliği eğitimin de işe yaramadığı ya da hedefe ulaşamadığı düşüncesine sebep olmaktadır. Bu durum aynı zamanda dini bilgi veya din öğretimi için itibar kaybı olarak değerlendirilebilir.²³⁵ Nitekim işlevselci dini bilgi hayatın her alanına dahil olmayı hedeflemekte ve toplumsal bütünlüğü esas

²²⁹ Sayın, *Din Dersleri Öğretmenlerinin Dinî Bilgi Anlayışları ve Bunun Din Öğretimine Yansıması*, 375-378.

²³⁰ Yücel Gelişli, "Eğitimin İşlevleri", *Eğitim Bilimine Giriş*, ed. M. Çağatay Özdemir (Ankara: Pegem Akademi, 2011), 31-52.

²³¹ Cemal Tosun, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, 7. Basım (Ankara: Pegem Akademi, 2012), 97.

²³² Tosun, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, 35-36.

²³³ Adil Çiftçi, *Bilgi Sosyolojisi ve İslâm Araştırmaları: Bir Sosyal Bilimler Felsefî Çalışması*, 2. Basım (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 24-26.

²³⁴ Remziye Ege, *Dini Rehberlik: Bilginin Kaynağı ve Bilgi Üretme Süreçleri* (İstanbul: Şule Yayınları, 2015), 92-93.

²³⁵ Sayın, *Din Dersleri Öğretmenlerinin Dinî Bilgi Anlayışları ve Bunun Din Öğretimine Yansıması*, 118-122.

almaktadır. Dolayısıyla değerlerin kullanım alanı ekonomiden bilime, eğlenceden siyasete kadar hayatın her alanında etkili ve yararlı olması amaçlanmaktadır.

Yaşanan tecrübeler ile işlevselci anlayış canlılığını korumakta, oluşturduğu bakış açısı ile günlük yaşamdaki sorunlarına çözüm üretebilen kişilikler inşa etmektedir. Nitekim kendini belli etmeyen dini bilgi güdük bir malumattan öteye geçemeyecektir. Faydalı olmasından kasıt bencillik manasında salt çıkarıcılık değil, kazan kazan mantığında kendisinin ve tüm insanlığın kurtuluşunu hedefleyen bir pragmatist düşünce tarzıdır. Bu minvalde işe yaramayan bilginin yükten ibaret olduğu ve taşıyıcısının da pek muteber olmadığı vahiyle de bildirilmektedir.²³⁶

Din eğitiminden beklentilere yönelik geliştirilen farklı yaklaşımlarda artık dini bilginin faydası, hayata aktarımı, sorunları çözümü ve bireyin yaptığı tercihler noktasında yetkinlik kazanabilmesi amaçlanmaktadır.²³⁷ Dolayısıyla işlevsel bir dini bilgi, uygulanma maksadı taşıdığından bireyin tutum ve davranışları ile organik bağ kurabilmiş, değerlerinin inşasında kaynak olabilmıştır. Nihâyetinde dini bilgi sadece ibadet ve bazı öğretilerin aktarıldığı bilgiye indirgenmeden bireyi inşa ederek onun kendisi dışındaki varlıklarla ilişkilerini organize etmesi ve sosyal yaşamın temellerini oluşturması amaçlanmaktadır.²³⁸

Din ve toplum eğitim vasıtası ile devamlı bir etkileşim halindedir. Bu etkileşim toplumsal uyum ve düzeni sağladığı gibi din eğitiminin yerine getirdiği bazı işlevlerde vardır. Bunlar; toplumsal birlik ve beraberliği sağlama, değerler ve kültürün aktarılması, ahlakın yaygınlaşması ve farklı düşünen grupların barış içinde yaşamalarına katkı sağlaması açısından tanınması olarak sayılabilir. Bununla birlikte davranışlarımızın toplumsal temellerini oluşturan inançları tanımakta din eğitiminin toplumsal amaçlarındandır.²³⁹

Dini bilginin işlevlerine baktığımızda hayatımızı sürdürmemiz, kendimizi gerçekleştirmemiz, gelişmemiz, sosyalleşmemiz, olgunlaşmamız, dünya ve ahiret mutluluğunuz için gerekli değerleri öğrenmemiz ve kuralları koymamız noktasında birçok farklı durumu içerdiğini görüyoruz. İnsandan insana, toplumdan topluma ve zamandan zamana ihtiyaçlar ile şartlar değiştiği gibi bilginin de değişen yönleri elbette vardır ve bu durum normaldir. Ancak insanın doğası yaratılışı ve ihtiyaçları birçok noktada değişmeyecektir. Değişmeyen bu ihtiyaçlar noktasında Kur'ân'ı Kerîm insanı tanıtmış, ihtiyaçlarını, zaafılarını,

²³⁶ el-Cuma 62/5.

²³⁷ Hasan Sözen, *Din Öğretiminde Korelasyon Didaktiği Yaklaşımı: Almanya Örneğinde Nitel Bir Araştırma* (Ankara, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 140.

²³⁸ Sayın, *Din Dersleri Öğretmenlerinin Dinî Bilgi Anlayışları ve Bunun Din Öğretimine Yansıması*, 118-123.

²³⁹ Ramazan Bulut, "Okulda Din Öğretiminin Toplumsal Temeli ve İşlevleri", *Uşak Ünivresitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4/1 (2011), 20-37.

korkularını, yanlışlarını, ortaya koymuş ve bu çerçeve içerisinde halihazırdaki duruma göre yeni bilgiler ve kanunlar üretmelerini teşvik etmiştir. Bu noktada insanı ve evreni en iyi bilen varlığın verileri olan dini bilgi çok önemlidir. İnsan, vahiy bilgisini duyguları, aklı ve tecrübeleri ile birleştirip sahih bilgiye ulaşmayı umabilir. Ancak yine de insanın hiçbir zaman sahih bilgiye tam olarak ulaşabileceğini iddia edemeyiz.²⁴⁰

Din eğitiminin toplumsal işlevlerinden olan sosyalleşme yönü toplumsal rollerimizi öğrenmeyi ve içselleştirmeyi sağlar. Din eğitiminin sağlıklı ve doğru işlenmesi, toplumda sosyal uyum ve bütünleşmeye önemli katkı sağlamaktadır. Bu noktada kardeşlik vurgusu birlik ve beraberlik ruhunu canlandıracak; çatışma ve ayrışmaları engelleyecektir. Bu ruh toplumsal birlik, huzur ve refah açısından önemlidir. Toplumsal barışın sağlanması aynı zamanda din hakkında yanlış ve eksik bilgilerin ayıklanması sayesinde kazandırılabilir.²⁴¹

²⁴⁰ Ömer Demir - Zeynep Bektaş, “Bilgi ile Etkileşim: Bilgide Kendini Gerçekleştirme”, *Değerler Etkileşiminde Kendini Gerçekleştirme*. ed. Ömer Demir (Ankara: İlahiyat, 2019), 137–181.

²⁴¹ Ramazan Bulut, “Okulda Din Öğretiminin Toplumsal Temeli ve İşlevleri”, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4/1 (2011), 20–37.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DİNİ BİLGİNİN TOPLUMSAL TEMELLERİ

3.1. DİNİ BİLGİ

Dini bilgi, kaynağı ve kipliği olarak diğer bilgi türlerinden farklıdır. Mutlak doğru olarak kabul edilmesi, ispat yerine inanma metaforunun ön plana çıkması ve sorgulamada sınırlar olması da bu farklılıklardandır. Din, uygulamalar ile kendini gösterir. Bu uygulamaların bilgisi ise dinin yorumlarıdır. Değişmediği kabul edilen temel esaslara dayansa da insan ürünü olduğundan toplumlara ve zamana göre değişkenlik ve çeşitlilik içermektedir. Bu değişkenlik, aynı zamanda dini bilginin çoğulcu olma özelliğini de ortaya koymaktadır.²⁴² Din, bir bilgi biçimi olarak hem bilimin hem de felsefenin temelini oluşturmaktadır.²⁴³

Dini bilgiyi diğer bilgilerden farkı, etkileri ve etkilendiği faktörler olarak önce nitelikleri bağlamında sonrasında ise sırayla yönetimi, toplumsal temelleri, sosyal temelleri ve bu temellerin alt başlıkları altında ele alacağız.

3.1.1. Dini bilginin Niteliği

Bilginin özne ile nesne arasındaki bir bağ olduğunu, fenomenler alanını içerdiğini belirtmiştik. Dolayısıyla bilgi epistemik olarak tahminler, varsayımlar ve olgulara yönelik hükümleri içermektedir. Bilginin öznesi durumunda olan insan, bilgiyi zihnindeki tasvirleri canlandırarak elde eder. Bu anlamda var olanı tam olarak bilip bilmemek konusu tartışılmış ve dogmatizm, septisizm gibi akımlar ortaya çıkmıştır. Bu yöntemlerin iddiaları sürerken bir de dini bilginin kaynağı olarak vahiy durumu söz konusudur. Dini bilgi olarak üzerinde duracağımız konu İslâm dini ve onun temel kaynağı olarak Kur'ân'ı Kerîm ile onun anlaşılması olacaktır.²⁴⁴

Dini bilgi, ilahi kaynaklı olduğu için mutlak kabul edilse de sadece vahiyden meydana gelmez. Vahyin yorumuna dayalı olan bilgiye de dini bilgi denir ve bu bilgi, vahiy gibi mutlak ve değişmez değildir. Dini bilginin bu yönü, günün şartlarına ve ihtiyaçlarına göre İslâm bilim adamlarının/din adamlarının yaptığı yorumları ifade eder. Bu yorumlar, tarihsel bir bakış açısı ve akıl ile yapıldığından dolayı sınırlıdır. Sınırlı bilgi ve imkanlarla sınırsız ve aşkın olan vahyi,

²⁴² Öner, *Bilginin Serüveni*, 43-45.

²⁴³ Yasemin Apalı, *Bilgi Sosyolojisi Açısından Din ve Zihniyet* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 55-58.

²⁴⁴ Çapcıoğlu, *Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi*, 59-61.

tam olarak kavramak mümkün değildir. Ancak anlaşıldığı ve yorumlandığı kadarıyla o günkü şartlara yönelik fayda sağlar ve problemleri çözer.²⁴⁵

Dini bilgide yorum farklılıklarının önemli bir nedeni de dildir. Arapçanın zengin oluşu, kavramların farklı anlamlara gelişinin yanı sıra zamansal olarak kavramlar anlam değişikliğine uğramış, bu bağlamda felsefi, tasavvufi, kelâmi tefsir ve ekoller ortaya çıkmıştır. Şu hâlde aynı vahye dayansa da dini bilginin kendi kültür ve atmosferinde yüklendiği anlamın toplumlara göre şekillendiğini ve renk değiştirdiğini söyleyebiliriz.²⁴⁶

Kur'ân'ı Kerîm'de bilgi; idrak, şuur, marifet, hikmet gibi sözcüklerle yaklaşık yedi yüz elli yerde geçmektedir. Bununla birlikte akletmek, fikretmek, nazar, delil, burhan, âyet, okumak gibi yakın kavramlara bakıldığında ise neredeyse her dört âyetten birisi bilgiden bahsetmektedir. Bilgiye yakınlığı itibariyle tam olarak idrak etmenin marifet, idrakın farkına varmak ve bilmek, hikmetin ise faydalı bilgi ve gayret anlamlarına geldiğini bize öğretir.²⁴⁷

Bilgi, ilim, bilim, birbirine yakın kavramlar olarak insan zekâsı çalışması sonucu bir şeyi bilme ve kavrama hali olarak ortaya çıkan ürünlerdir. İnsan hangi alanda olursa olsun kendini geliştirmesi ve gerçekleştirmesi için bilgiye ihtiyaç duyar. Bir şeyi kesin ve derinlemesine bilmeye rûsuh, kesin bilgiye ise yakîn denir.²⁴⁸

Evrenin yaratıcısı, var olan hakikatleri, vahiyle bildirirken, delillendirme amacıyla, yarattıklarını inceleyip üzerinde düşünmemiz için aklımızla birlikte duyu organlarımızı da kullanmamızı istiyor.²⁴⁹ Neticede dini bilginin sadece vahiyden ibaret olmadığını, bunu anlayıp yorumlayacak olan insanın, bu süreçte çevresiyle etkileşim içinde olacağını, vahye ek olarak evreni de akıl ve duyularıyla anlayabileceğini görüyoruz. Tüm bu kaynaklarla edindiğimiz girdileri; değerlendirme, karşılaştırma ve çıkarımlarda bulunma faaliyetlerini yapabiliyoruz.²⁵⁰

Değerlerin üretilmesi için bilgiye ihtiyaç vardır. Bilgisiz üretilen değerlerin faydası ve geçerliliği azdır. Dini bilgi bu konuda insana temel ve evrensel bilgileri sunar. Zira insan dünyaya hiçbir şey bilmeden gelir ve Allah'ın ona verdiği öğrenme potansiyeliyle bilgi edinmiş olur, böylece kendini gerçekleştirme yolunda adımlar atmaya başlar. Öğrendikçe kendini daha çok tanır ve aklını kullanarak öğrendiği bilgileri nasıl nerede kullanacağını fark eder. Bu anlamda bilgi biraz da keşfetmek demektir. Keşfetmede hem duyu organlarımız hem de aklımız

²⁴⁵ Çapcıoğlu, *Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi*, 59-61.

²⁴⁶ Arabacı, “İslâm'da Dini Bilginin Toplumsal Bağlamı”, 10-11.

²⁴⁷ Demir - Bektaş, “Bilgi ile Etkileşim: Bilgide Kendini Gerçekleştirme”, 137-181.

²⁴⁸ Demir - Bektaş, “Bilgi ile Etkileşim: Bilgide Kendini Gerçekleştirme”, 137-181.

²⁴⁹ el- Mülk 67/10, el-İnsân 76/2, el- Hac 22/ 73, el-Kehf 18/36, el-En'âm 6/25, Muhammed 47/15, er-Rahmân 55/10, el-Furkân 25/50, vd.

²⁵⁰ Vahit Göktaş, “ Kur'ân'ı Kerîm'da Bilgi ve Bilginin Kaynakları,” *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2008), 1-27.

önemli rol oynar. Rahman sûresinde Rabbimiz insana beyan etmeyi, düşünmeyi, ifade etmeyi ve konuşmayı öğrettiğini belirterek ne büyük bir nimet verdiğinin farkında olunmasını istemiştir.²⁵¹

Bilginin oluşumunda toplumun etkisi de önemlidir. Özellikle sıfırdan başlamak yerine birikim üzerine bilgi koymak daha pratiktir. Dini bilgide bu birikimi gelenek oluşturur. Bilgi ve vahyi birbirine destek olur şekilde ilerletmek, bilgide ve ahlakta önemli mesafeler kat edilmesine olanak sağlar. Buna örnek olarak İslâm medeniyetini gösterebiliriz.²⁵²

Dini bilgi, amaçlılık ilkesiyle hayat bilgisinden, anlam verme ile kendine en yakın görünen bilim ve felsefeden ayrılır. Çünkü bilim ve felsefe anlam vermez “açıklama” yapar. Din ise açıklamakla kalmaz, anlam da verir”.²⁵³ Emir ve yasakları bildirirken sebep ve sonuçlarına değinir, böylece iddialarını kanıtlaması ve muhatabını ikna etmesi kolaylaşır. Bu manada dini bilginin temel amacı inanan bireyin, sorumluluklarını ve bunun için gerekli motivasyon unsurlarını bildirmektir.²⁵⁴ Nihâyetinde hedef, inanan bireyleri bilinçlendirmek ve bunun sonucunda, iki dünya mutluluğu ve kurtuluşunu sağlayacak davranışlara yönlendirmektir. Hayat bilgisi ile ortak hedefi hayatın idamesi ve mutluluğa dair bilgileri içermesidir. Din açıklama yapmaz iddiasına gelince, din gerek ispat noktasında ikna metodunu kullanarak gerekse uygulama noktasında gerekli açıklamaları ile bunu yapmaktadır. Aksi takdirde sadece anlam veren bir dini bilgi, masalsı bir yapıdan öteye geçemezdi. Bu bağlamda dinin diğer bir iddiası ise eskilerin masalları olmadığıdır.²⁵⁵

İslâm düşüncesine göre iman, doğuştan gelen bilgiyi onaylamadır. Yaratılmadan önce şahit olduğunu kabul etmektir. Bu minvalde inanmayanlar için inkârcı kavramının kullanılması dikkat çekicidir.²⁵⁶ Bilginin doğuştan geldiğini ve düşünsel süreçlerle birlikte ortaya çıkabileceğini iddia eden yaklaşımları desteklercesine din de akletmeye ve çıkarımlarda bulunmaya yönlendirir. Bu açıdan da denilebilir ki dini bilgi diğer bilgi türlerine göre çok yönlü ve üzerinde çalışılması güç bir bilgi türüdür.

Kaynağı vahiy olan dini bilgiyi duyularımızla ve aklımızla elde edemeyiz, deney metodunu kullanamayız, benzerini üretemeyiz ancak anlayabiliriz.²⁵⁷ Vahiy, ilahi mesaj olarak

²⁵¹ er-Rahmân 55/1-4.

²⁵² Fatih Mehmet Yılmaz, *Sünnette Medeniyet İnşası* (Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 630-634.

²⁵³ Mustafa Aydın, *Bilgi Sosyolojisi* (İstanbul: Açılım Yayınları, 2004), 20.

²⁵⁴ Öner, *Bilginin Serüveni*, 43-45.

²⁵⁵ el-Kalem 68/15, el-Mutaffifin 83/13, vd.

²⁵⁶ Yakup Yıldırım, *Elmalılı M. Hamdi Yazır’a Göre Bilgi-İman İlişkisi* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 52-70.

²⁵⁷ Korlaelçi, “Necati Öner’in Bilgi Anlayışı”, 24.

insana ulaştığı zaman; imgeler, simgeler, metafor ve mitler şeklinde iner. İnsan kendi dili ve kültürü ile vahyi yorumlar ve pratiğe aktarır. Böylece vahiy, kaynağı ilahi olmakla birlikte yaşamsal ve ifade etme bakımından insani, toplumsal ve kültürel bir çerçeve içinde ortaya çıkmaktadır. Tarih, kültür, yöre, insan ve ihtiyaçlar değiştikçe farklı yorumlarda ortaya çıkmaktadır. Bu açıdan din, toplumu inşa etmekle birlikte toplum tarafından yorumlanmakta ve yaşanmaktadır. Dini bilginin oluşumu da bu şartlar çerçevesinde meydana gelir. Değişmez ve ilahi kaynaklı mesajın beşerî olarak algılanması ve yaşanması şeklinde ilk karşılaşma meydana gelir. Peygamberlerin sünneti ve yaşantısı, aşkın değerlerin sosyal hayatta somutlaşması anlamına gelir. Böylece din ve toplum arasında organik bir bağ ortaya çıkar.²⁵⁸

Dini bilginin etki alanı çok geniş ve güçlüdür. Zira emirleri ve yasaklarıyla bireyi, içten motivasyon ile de vicdanı kuşatır. İşte bu yüzden dine dayalı olan ahlak kuralları daha başarılı sonuçlar vermektedir. Ancak bu durumun dezavantajları da mevcuttur. Batıl inanç ve hurafeler de bu durumda dine alternatif olarak mutluluk ve kazanç ifade etmektedirler.²⁵⁹ Dini bilginin toplumsal bağlamına baktığımızda din ile sayısız devlet ve sistemler kurulduğunu görüyoruz. Zira din, toplumdaki ekonomi, siyaset, eğitim gibi birçok alanla sıkı bir iletişim halindedir, onları etkiler ve onlardan etkilenir. Bu anlamda dine tarihselci bakış açısı ile bakmak, vahyi sadece bir döneme hapsedmek ve onu kültüre eşdeğer görmek doğru olmayacaktır. Ancak geçmişi yok saymadan ve şartlarını dikkate alarak, dinin değişmez öğelerini tekrardan günümüz şartlarında yorumlamak daha isabetli olacaktır. Böylece din, ihtiyaçlara cevap veren, canlı ve evrensel bir formda hayatiyetini koruyacaktır. Sosyal bir olgu olan din gibi dini bilginin oluşumunda da toplumsal ihtiyaçlar ve şartlar etkili olmaktadır. Eğitimde uygulanan dini bilgi de toplumsal şartlar, ihtiyaçlar ve yaşantılara binaen şekil almaktadır.²⁶⁰

İslâm medeniyetinin ortaya çıkardığı ilim, faydalı olan, vahiyle çelişmeyen, insanın gelişimini destekleyen bir olgudur. Aynı şekilde ilim, insanı da kendisinin ve insanların faydasına işler yapan, ahlaki noktada kendini geliştirmeye ve örnek olmaya çalışan olgun bir bireyler yetiştirmeyi hedeflemektedir. Dolayısıyla bu sayede İslâm medeniyeti zamanının önemli bilim insanlarını ve bilimsel gelişmeleri ortaya çıkarmayı başarmıştır. Ancak daha sonraları ilimde dünyevi uhreviye diye bölünme yaşanmış, akıl geri plana atılmış, ezbercilik nakilcilik ve şekilcilik ön plana çıktığı için zamanın ruhu yakalanamamıştır. Bu nedenle İslâm alemi birçok yönden geri kalmış ve bu geri kalış hala daha tam olarak atlatılabilmiş değildir.²⁶¹

²⁵⁸ Fazlı Arabacı, “İslâm’da Dini Bilginin Toplumsal Bağlamı”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/5 (2004), 1-5.

²⁵⁹ Öner, *Bilginin Serüveni*, 43-45.

²⁶⁰ Arabacı, “İslâm’da Dini Bilginin Toplumsal Bağlamı”, 1-5.

²⁶¹ Demir - Bektaş, “Bilgi ile Etkileşim: Bilgide Kendini Gerçekleştirme”, 137-181.

Dini bilgilerin amaçlarını dikkate aldığımızda nihai olarak değerleri görüyoruz. Zira İslâm dininin bilgi kaynağı olan âyetlerin gönderiliş amacı öncelikle dünyada adaleti ve insanların mutluluğunu sağlamaktır. İnsanın çok yönlü bir varlık olarak tüm ihtiyaçları görülmeli ve bunlara yönelik çözümler üretilmelidir. Değerleri edinme ve uygulama bağlamında içselleştirme önemlidir. Bu sayede bilgi davranışlara yansır. Din eğitimin amacı bilgiyi öğrencilerin beynine sokmak değil onların duygu düşüncelerine rehberlik etmek ve eğitmektir.

Dini bilginin bir başka hedefi de kişiye, bağımsız düşünebilme ve iradesini kullanma noktasında özgür bakış açısı kazandırmaktır. Bağımsız düşünebilme ve keşif, bir başkası adına yapılamayan özgün eylemlerdir. Hiç kimse başkası adına inanamaz, düşüncem ve öğrenemem. Herkes bu noktada kendi bireysel gelişimini yaşamak sorumluluğundadır. Din insanı hayat boyu vahiy öğrencisi olarak görmek ister. Bu bağlamda dini bilginin her şeye cevap verir nitelikte donuk bilgi yığını olmaması önemli bir ihtiyaçtır. Zira sorular sorulmuş cevaplar verilmiş ise geriye bunları kabul edip susmak, ezberlemek ve iman etmek kalır.

Dini bilgi, imandan fazlası olarak inanılanların ispat edilerek içselleştirilmesi ve tecrübe edilerek tekrar başa dönme faaliyetidir. Bu faaliyet değişik zaman ve mekanlarda devam ededürmalı ki birey her daim canlı bir zihin ve kalp ile aktif öğrenci rolünde olabilsin. Bu noktada belirlenmiş ve son noktası konulmuş kesin yorumlar olamayacağı gibi bunları yapacak konumda kişi ya da kurumların da otorite adı altında kesin bilgi kaynağı kabul edilmemesi gerekir.²⁶² Zira İslâm'da ruhbanlık sınıfı yoktur. Herkes mümin olarak inancını araştırmak ve imanını tahkikten yeteneği ve imkânı ölçüsünde sorumludur. Aksi bir yaklaşım akletme ve düşünmenin önüne geçeceği gibi geçmişte yaşanan ilmi gerilemeye de sebep olabilir.

Öğrenebilmek insanı diğer varlıklardan ayıran en önemli özelliktir. İnsanın kalbi ve ruhu bilgiye açıktır. İnsanın öğrenme arzusunun körelmesi manevi bir intihardır. İnsan; kendinden insanlardan ve çevresinden yola çıkarak düşünmeyi, bakmayı, görmeyi ve ders almayı bilmelidir. Bu anlamda basit olarak ezber bilgisi değil hikmet bilgisi ile öğrenme yorumlama ve eyleme dönüştürme paradigması ile hareket edilmelidir.²⁶³ Kur'ân'ı Kerîm, öğretirken; soru-cevap, örnek olay, gösterip yaptırma, tûmdengelim, tûmevarım, benzeşim, analiz, sentez, çıkarımda bulunma, keşfetme, sebep-sonuç gibi birçok farklı metot ve tekniği kullanarak bireysel çabayı teşvik emektedir. Öğrenenin aktif olduğu ve kısmen bireysel tecrübe

²⁶² Demir - Bektaş, "Bilgi ile Etkileşim: Bilgide Kendini Gerçekleştirme", 137-181.

²⁶³ Demir - Bektaş, "Bilgi ile Etkileşim: Bilgide Kendini Gerçekleştirme", 137-181.

ve yorumları da içeren bu metotlarda birçok eğitim-öğretim yöntem ve tekniği bulunmakla birlikte her bireye özgü metodun olması dikkat çekicidir.²⁶⁴

Din insanın aklını kullanmasını ister ve bu manada aklı olanı muhatap alır sorumluluk yükler. İnsan aklıyla öğrenir, inancını temellendirir, ikna eder, düşünüp değerlendirir, karar alabilir, önlem alabilir, vizyon oluşturabilir. Bu anlamda aklın işlevleri tefekkür, tezekkür, tedebbür, tefekkür ve nazar gibi fiillerle Kur'ân'ı Kerîm'de belirtilmiştir. Dinde sapmaların olmaması için sahih dini bilgi önemlidir. Bu bağlamda öncelikle herkes Kur'ân'ı Kerîm okumalıdır. Zira herkesin anlayabileceği birçok âyet mevcuttur. Kişi bilgisi ve kabiliyeti ölçüsünde anlar ve zaten bu kadarından sorumludur. Kur'ân'ı Kerîm, onu okuyan herkesin alim olması gerektiğini ya da hüküm verecek seviyede anlaması gerektiğini belirtmiyor. Bunları yapacak uzmanlar bulunup anlaşılmayan âyetler için başvurulabilir.²⁶⁵

Kur'ân'ı Kerîm okumak kişiye önemli ile önemsiz olanları ayırt edebilme yeteneği kazandırır. Unutma özelliği olan insana sık sık sorumluluklarını ve hayatın anlamını hatırlatır. Kendini gerçekleştirme ve mutlu olma noktasında bireyin öncelikle kendini tanımasını sonra diğer insanlarla empati kurmasını ve çevresini keşfetmesini sağlar. İnanan herkes yeteneği ölçüsünde Kuran'ı okumalı, düşünmeli, hayatına uygulamalı ve bu noktada yanlış ya da eksik anlamaktan korkmamalıdır. İhtiyaç duyduğunda anlamak için istişare etmesi de Kur'ân'ı Kerîm'in emridir. Bununla birlikte bilgi anlayışını güncellemeli, kendini ifade edebilmeli ve ilahi ilhama açık olmalıdır. Öğrenmeye aç ve konsantre olmuş bir şekilde Kur'ân'ı Kerîm'i okumaya yanaşmalıdır. Öbür türlü kafasındaki bir sürü gürültüyle okuduğunda ondan fazla beslenmesi mümkün değildir. İnsan vahyi okuduğunda, anladığında ya da dini bilgiye ulaştığında bunun mutlak olmadığını, anlık ve insana özel olabileceğini de unutmamalıdır.²⁶⁶

Din ve bilimsel bilgi arasında ortaya çıkan problemlerin temelinde her ikisinin de birbirinin alanına hâkim olmak istemesi yatmaktadır. Dini bilgi değişmeyen bazı temel ilke ve kavramlara sahip olarak herkese hitap edip cevap verebilen yaygın bir bilgi türüdür. Dini bilgi bireyi şekillendirirken ona bir zihniyet inşa eder. Kişi bu zihniyetle hakikati ve mutluluğu arar.²⁶⁷

Dini bilginin amacı, dünyaya yerleştirilen işaretleri okuyan, keşfedebilen, yaratıcı ve yaratılan arasındaki ilişkiyi ve farkları kavrayabilen, buna göre sorumluluklarını yerine getiren

²⁶⁴ Demir - Bektaş, “Bilgi ile Etkileşim: Bilgide Kendini Gerçekleştirme”, 137-181.

²⁶⁵ Ömer Demir, “Salih Amelin Düşünsel Arka Planı Olarak Âyet Okuryazarlığı”, *Ekev Akademi Dergisi* 1/1 (2013), 69–82.

²⁶⁶ Demir - Bektaş, “Bilgi ile Etkileşim: Bilgide Kendini Gerçekleştirme”, 164-181.

²⁶⁷ Apalı, *Bilgi Sosyolojisi Açısından Din ve Zihniyet*, 76-78.

bireyler inşa etmektir. Böylece insan eşrefi mahlukat derecesine ulaşabilir. İmamı Azam, fıkıh ilmini kişinin hak ve sorumluluklarını bilmesi olarak tanımlamış, Kur’ân’ı Kerîm ise bilgiyi, karanlıklardan aydınlığa çıkarıcı olarak, cehaleti ise şirk, zulüm, inkâr, haksızlıklar gibi kötü ameller kapsamında karanlık olarak ifade etmiştir. Unutulmamalıdır ki bilgi tek başına hakikat ya da hikmet değil ancak kalbe lezzet, hayata anlam verdiği sürece kıymetlidir. Önemli olan onu hayata geçirmek, faydalı işlerde kullanmak, yaratılışımıza uygun bir biçimde gelişimimizi ve olgunlaşmamızı tamamlamaktır. Bu noktada kişinin ömür boyunca öğrenmeye açık olması kendini geliştirmeye istekli olmazsa gerekir.²⁶⁸

3.1.2. Dini Bilginin Yönetimi

Hayatı yönetmek için bilginin her zamanda ve her zeminde gerekli olduğunu daha önce dile getirmiştik. Ancak bu amaç için bilgiyi doğru bir şekilde yönetmek gereklidir. Zira bilgi, sadece hayatta kalabilmek için gerekli değildir. İnsanın değişen ihtiyaçları karşısında bilgide değişik türlere ayrılıp gelişerek bu ihtiyacı karşılamaktadır. Değişmeyen durum, bilgiye olan ihtiyaç ve onu yönetebilme yeteneğidir. Doğru bilgi yönetimi sadece ihtiyaçlarımızı karşılamakla kalmaz, aynı zamanda gerçek ihtiyaçlarımızın farkına varma ve onları belirlemede de rol oynar. Bilgi sayesinde kişi, özgür olduğu kadar sorumlu olduğunu da öğrenir. İnsanı diğer canlılardan ayıran temel özellik akıl ve iradesini kullanması ise bu da ancak bilgi ile kavranacak ve doğru tercihler yapma olanağı sağlayacaktır. Bu açıdan bilginin doğruluğu kadar yönetimi de önem arz etmektedir.²⁶⁹

Bilgi yönetimi; bilgiyi bilinçli bir şekilde oluşturmak, sınıflandırmak, muhafaza etmek, aktarmak, paylaşmak ve belli bir amaç için kullanmak olarak tarif edilmiştir.²⁷⁰ Günümüzde birçok kurum ve şirket rekabet bağlamında teknolojiden faydalanmakta, bilgiyi kullanmakta ve bilgi kaynaklarından yararlanmaktadır. Çağımızda, “bilgi yönetimi” konusu, önemini günden güne artırmaktadır.²⁷¹

Bilgi yönetiminde güçlü altyapı için dört temel unsur vardır. Birinci temel unsur olan “teknoloji”, heyecan verici, çok yönlü faydalanılan ve hareketin katalizörüdür. Önceleri şeytan/deccal olarak ifade edilen internet, televizyon vb. araçlar, günümüzde nerdeyse tüm dini oluşumlar tarafından etkin bir şekilde kullanılmaktadır. İkincisi “Kurum Kültürü” olup, tüm çalışanların paylaştığı, gelenek, değer, inanç, yasa ve yargılardan oluşur. Çalışanların gönüllü

²⁶⁸ Demir - Bektaş, “Bilgi ile Etkileşim: Bilgide Kendini Gerçekleştirme”, 137-181.

²⁶⁹ Öner, *Bilginin Serüveni*, 58-75.

²⁷⁰ Halil Zaim, “Türkiye’de Bilgi Yönetimi Uygulamaları”, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi* 50 (2010), 72-78.

²⁷¹ Zaim, *Bilginin Artan Önemi ve Bilgi Yönetimi*, 83-90

olması ve kurumun bilgi dostu olması sayesinde organize edilen bilgi sosyal bir nitelik taşır. Dinde bu durumu tarikat/cemaat şeklindeki oluşumlar meydana getirmektedir.²⁷²

Küreselleşme sayesinde bilgiye ulaşım kolaylaştığından ortaya çıkan bilgi çeşitliliği, İslâm'daki mezhep farklılıkları örneğindeki gibi yorumlanabilir. Farklı fikirlerin savunulması kapsamında tartışma, ötekileştirme ve yalanlama ihtimali geçmişten gelen tecrübeye binaen mümkündür. Bu durumda, kendi görüşünün propagandasını veya delillendirmesini başarılı bir şekilde yapanlar yarar sağlayacak, üstün duruma geçeceklerdir. Sonuncusu ise gönüllük esas çerçevesinde yapılan organizasyon yapısıdır.²⁷³

3.1.3. Din Eğitiminin Toplumsal Temelleri

Eğitim; davranış, öğrenme ve geliştirme süreci olması dolayısıyla sosyolojinin ilgi alanına girmektedir. Bu yönden toplumun ihtiyacını karşılayan eğitim diğer yandan toplumu yönlendiren bir kurumdur. E. Durkheim'e göre eğitim, genç kuşakların toplumsallaştırılması faaliyetleridir. Spencer, Kant, Herbart ve Mill gibi bazı düşünür ve eğitimciler, eğitimde hedefin bireyi temele alan ve yeteneklerini geliştiren bir süreç olması gerektiğini savunurlar.²⁷⁴

Eğitim ve öğretim; din, aile, okul, ekonomi, siyaset gibi birçok toplumsal kurumla ve bütün toplumla ilişkilidir. Bu kurumlar ile eğitim ve eğitsel süreçlerin ilişkisini inceleyen bilim dalı da Eğitim Sosyolojisidir. Özellikle Aile ve okul, eğitimin doğrudan ilişkili olduğu toplumsal kurumların başında gelmektedir. Bireylerin toplumsallaşması ve yetişkinler dünyasındaki rollerini kazanma süreçleri eğitim sosyolojisinin araştırma alanlarını oluşturur. Bu sebeple eğitim sosyolojinin araştırma alanı geniş kapsamlıdır. Kısaca özetlemek gerekirse eğitim sosyolojisi eğitimin; toplumsal, kurumlarla ilişkisi ve kaynakları, okullaşma süreçleri, okulun iç düzeni ve çevresiyle etkileşimi, kültürel farklılıklar ve etkileri, eğitimde fırsat eşitliği ve toplumsal hareketlilik durumlarını genel yönleriyle ele almaktadır. Mikro eğitim sosyolojisi, okul içindeki ilişkileri, makro eğitim sosyolojisi ise okulun diğer toplumsal kurumlarla olan ilişkilerini inceler. Böylece eğitim sosyolojisi eğitim ve toplum ilişkilerini ortaya çıkan sorunlar ve bunlara çözüm üreten bilim dalı olarak hem kuramsal hem uygulamalı bir disiplindir.²⁷⁵

Durkheim'e göre eğitimin hedefi toplumun ihtiyaç duyduğu bireyleri yetiştirmektir. Bu durum eğitimin toplumsal yönünü gösterir. Benzer görüşü savunan Weber, eğitimin bireysel

²⁷² Zaim, Bilginin Artan Önemi ve Bilgi Yönetimi, 72-78.

²⁷³ Yusuf Batar, "Türkiye'de Din Eğitimi ve Toplumsal Beklentiler-Konya Örneği-", *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 4 (2012), 121-152.

²⁷⁴ Tezcan, "Eğitimin Sosyolojik Temelleri", 7-10.

²⁷⁵ Aynur Erdoğan Coşkun, *Eğitim Sosyolojisi, İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi* (İstanbul, 2010), 25-73.

gelişime katkı sağladığını, farklı yaşam biçimleri oluşturduğunu vurgular. Eğitimde amaçlar belirlenirken bireysel ihtiyaçlar kadar toplumsal ihtiyaçlarda gözetilmelidir. Ancak biz, kendi toplumumuzun ihtiyaçlarını belirlemeden Batı ülkelerinin belirlediği amaçlar doğrultusunda hareket ettiğimizden eğitim sisteminde amaçların sadece bir kısmını gerçekleştirebildik.²⁷⁶

İslâm'da Daru'l Erkam ile başlayan din eğitimi süreci ilerleyen yıllarda dini tebliğ faaliyetleri olarak daha düzenli ve planlı bir sisteme dönüşmüştür. Dini bilginin öğretiminde tedip incelik kazanma, terbiye nefsin olgunlaştırılması ve talim bilgiyi almak, öğrenmek ve öğretmek anlamlarında kullanılan kavramlardır. Bu kavramların önemine binaen bireysel gelişimin desteklendiği ve toplumsal normlara önem verildiğini ve İslâm düşüncesindeki bilgi birikiminin bu minvalde ve bütüncül bir anlayışla oluştuğunu söyleyebiliriz. Kur'ân'ı Kerîm'in ilk âyetinin “oku” olması ve bilgiye ve bilene değer verilmesi de bize bunu göstermektedir.²⁷⁷

Dini bilgi; kaynakları imkânı, kriterleri, sınırları dahilinde kendi dinamikleri içerisinde üretilir. Kaynakların belirlenmesinde metinler ve kutsallık atfedilen bireyler etkilidir. İslâm'da bilginin kaynağı olarak sadık haber, beş duyu organı, akıl ve akli ilimler zikredilir. Bu kaynaklar aracılığıyla bilmek üç mertebede gerçekleşir. İlki bilişsel düzeyde oluşan İlme'l-yakîn, ikincisi bilme görme duyusuna dayalı olarak ayne'l-yakîn ve üçüncüsü tecrübeye dayalı olarak hakka'l-yakîn mertebeleridir.²⁷⁸

Din eğitimi öğretmen, öğrenci ve bilgi olmak üzere üç temele dayanır. Diğer eğitimler gibi belli eğitim süreçlerinden oluşan din eğitimi, amacına ulaşması için bazı genel ilke ve ölçülere sahip olmalıdır. Bu minvalde kasıtlı, planlı ve denetimli olabileceği gibi kasıtsız, plansız ve denetimsiz olarak olumlu ve olumsuz öğrenmeler mümkün olmaktadır. Dinin hedefi dini bilgileri anlamadan kuru kuruya taklit etmek ya da bazılarını ezberletmek değildir. Din eğitimi ile bireyin öğrenme merakını, inanma ve bağlanma ihtiyacını planlı ve programlı bir şekilde karşılayarak aklını kullanmasına, yaratıcı ve kutsalın fikirlerine ulaşmasına ve iyi bir insan olmasına katkı sağlamaktır.²⁷⁹

Ülkemizde DKAB dersinin zorunlu olması neticesinde yaşanan tartışmalar ve mahkemelere konu edilmesi sonucu ders içerikleri, İslâmi değil tarafsız bakış açısı ile yapılandırılmıştır. Dolayısıyla seçmeli dersler, DKAB dersini yetersiz bulanlar için çözüm olacak şekilde yapılan düzenleme neticesinde eğitime dahil edilmiştir. Ancak uygulama noktasında öğrencinin tercihlerinden ziyade yönetici elitin siyasi ve ideolojik ve yönelimlerine

²⁷⁶ Tezcan, “Eğitimin Sosyolojik Temelleri”, 7-10.

²⁷⁷ Sayın, *Din Dersleri Öğretmenlerinin Dinî Bilgi Anlayışları ve Bunun Din Öğretimine Yansıması*, 130-132.

²⁷⁸ Sayın, *Din Dersleri Öğretmenlerinin Dinî Bilgi Anlayışları ve Bunun Din Öğretimine Yansıması*, 126.

²⁷⁹ Kızılabdullah, “Kavramsal Çerçeve: Eğitim Öğretim ve Din”, 41-56.

göre şekillendirilmiş daha doğrusu o yönde sınırlandırılmıştır. Geline nokta ders içeriklerinde gitgide mezheplerüstü modelden mezhebi/doktriner öğrenme modeline doğru evrilmeler gözlemlenmektedir.²⁸⁰

Seçmeli derslerden örnek olarak TDB dersinin içeriğine bakıldığında toplumsal beklentileri karşılamakta başarılı olduğu ancak konu ve içeriklerinin yoğun olması sebebiyle seviye olarak öğrencinin hazır bulunuşluğunu aştığını ve günlük hayatta birçoğunun karşısına çıkmayacak durumlar ve soyut kavramlar olduğunu yapılan araştırmalar ortaya koymuştur. Ayrıca birçok konunun DKAB dersiyle benzer olmasından dolayı tekrara düşüldüğü, içerik ve yöntem olarak öğrencinin yaşını dikkate alınması gerektiği belirtilmiştir. Ders içerikleri olarak; inanç ve ibadet konularının ayrıntılı olarak anlatıldığı, teşvik edildiği, nasıl ve niçin ve yapılması gerektiğine değinilmiştir. Öğrenciyi sıkabilecek şekilde konu tekrarlarının olması, konuların günlük hayattaki muhtemel sorunlarla ilişkilendirmede yetersiz kaldığı ve diğer dinleri ve peygamberleri öğretime çok az bir şekilde konu ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca derslerin birçok bilgiyi sunması ve ezber gerektirmesi neticesinde sıkıcı tekrarlar olduğu ve süresinin tek saat olması nedeniyle etkinliklere yeterli zaman kalmadığı ifade edilmiştir.²⁸¹ Yapılan araştırmalarda Probleme Dayalı Öğrenme Yaklaşımına uygun etkinliklerin öğrenci başarılarını olumlu yönde etkilediği ortaya konmuştur. Bu yaklaşım ayrıca öğrenilen bilgiyi içselleştirme, pratiğe dökme ve bilinç kazandırma noktasında olumlu katkılar sağlamaktadır.²⁸² Ayrıca derslerde kıssalara daha çok yer verilmesinin önemi ve rol model olarak peygamberleri işlemenin bilişsel, duyuşsal ve devinimsel birçok becerinin edinilmesinde etkilidir.²⁸³

Eğitimdeki değişimi belirleyen diğer etkin güç toplumdaki değerlerdir. Eğitimdeki amaç ve hedefler bu değerlerle uyumlu ve paralel olunca eğitim hızlı bir şekilde değişmekte, zıt olunca eğitimdeki bu değişiklik gecikmekte hatta bazen de engellenmektedir. Örneğin demokratik bir toplumda yaratıcılık ve eleştirel bakış açısı gelişmiştir.²⁸⁴ Dini bilginin etkisi ile şekillenen geleneksel ve modern değerler, toplumsallaşma ve rollerin belirlenmesinde pusula mahiyetindedir. Değerler ve onu şekillendiren dini bilginin edinilmesinde ise çevre başat faktördür. Ancak geçmişe göre çevre kavramı oldukça değişik bir durumdadır. Eskiden kan

²⁸⁰ Sabahattin Bala, *Seçmeli Derslere Geline Süreçte Türkiye’de Din Eğitimi Politikalarında Paradigma Değişimi (Temel Dini Bilgiler Dersi Örneği)* (Diyarbakır, Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 327.

²⁸¹ Bala, *Seçmeli Derslere Geline Süreçte Türkiye’de Din Eğitimi Politikalarında Paradigma Değişimi (Temel Dini Bilgiler Dersi Örneği)*, 327-340.

²⁸² Rüveyda Durmuş, *Probleme Dayalı Öğrenme Yaklaşımının Kur’ân’ı Kerîm Kursları Programındaki Dini Bilgiler Dersinin Amaçlarının Gerçekleşmesine Etkisi* (Ankara, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 69-72.

²⁸³ Hasan Sözen, *Çocuğun Din Eğitimine Hz. Muhammed’in Hayatı Bağlamında Kuramsal Bir Yaklaşım* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 53-63.

²⁸⁴ Eserpek, “Eğitim ve Sosyal Değişme”, 123-139.

bağı ve coğrafi yakınlık çevreyi oluştururken günümüzde gelişen iletişim teknolojileri sayesinde mekân sınırlaması ortadan kalkmıştır.

Eğitimin ilk ve en önemli kurumu olan aile, eğitimin enformel olarak ömür boyu süren etkisine sahiptir. Formel eğitim; okulda, planlı, programlı ve mesleki eğitim sunarken enformel eğitim, aile ve tüm çevreyle sosyalleşmenin neticesindeki plansız ve sürekli olan eğitimidir. Formel ve enformel eğitim bazen kendi içinde uzaklaşabilir. Örneğin çocuğun aileden getirdiği davranışlar, okulda kendisine verilmek istenen davranışlarla çatışabilir. Enformal eğitim her ne kadar toplumsal bütünlüğü ve kültürün aktarılmasını sağlasa da çağın gelişmelerine karşı yetersizdir. Bu noktada Formal eğitim teknolojik gelişmelere ve ekonomiye uygun elemanlar yetiştirmekte ve toplumda yeni meslekler ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda teknik bilginin önemi günden güne artmakta, nitelikli insan gücü ile toplumsal değişim ve gelişim sağlanmaktadır.²⁸⁵

3.1.4. Bilginin Sosyal Temelleri

Eğitim, toplumsal gelişim ve değişimi etkileyen önemli bir faktör olarak bilim ve teknolojinin gelişmesinde de doğrudan etkilidir. Bunun akabinde değişen roller ve statüler, hayat şartlarına etki eder. Kentleşme, nüfus artışı, ekonomi, demokratik ve siyasal gelişmeler de etkilenen durumlardandır. Formel eğitim, toplumsal normları ve cezalarını öğretmek, topluma uyumlu ve sosyalleşmiş bireyler yetiştirirken, aynı zamanda toplumsal denetimi de sağlar. Akran kaynaşması ile toplumsallaşan çocuğa, kültürel aktarımda yapılmış olur. Akran grupları olumlu olduğu kadar olumsuz öğrenmelere de aracılık eder. Bu duruma benzer bir örnek olarak medyayı gösterebiliriz. Yakın zamana kadar alanında uzman bireylerin hazırladığı radyo-televizyon programları izlenirken, günümüzde alanında uzman olsun olmasın herkes ulaşılabilir bir medya insanı konumundadır. Özellikle gençlere, televizyon yerine ihtiva ettiği çeşitlilik, içeriğin tercih edilebilir olması ve zaman kısıtlaması olmaması açısından internet ortamı daha cazip gelmektedir. Cazibeyi arttıran diğer bir durum ise seçmek ve aktif olmaktır. Eğitimde gönüllük ve katılımı temsil etmesi bakımından önemli bir detaydır.²⁸⁶ Kişi seçtiği ve ulaştığı bilgiyle ilgili yorum ya da beğeni yaparak aktif olmakta ve eğitim sürecine katkıda bulunmaktadır. Bu durum motivasyonu ve etkileşimi artırmanın yanı sıra bireyin değerli hissetmesini ve kendini ifade etmesini de sağlar. Dolayısıyla medya ve kitle iletişim araçlarının eğitimde en az okul kadar belki de daha fazla etkili olduğunu söyleyebiliriz.²⁸⁷

²⁸⁵ Eserpek, “Eğitim ve Sosyal Değişme”, 123-139.

²⁸⁶ Ömer Demir, “Din Eğitiminde Öğrenmeyi Etkileyen Bazı Etmenler”, *Eğitim ve İnsani Bilimler Dergisi* 4/7 (2013), 69-86.

²⁸⁷ Tezcan, “Eğitimin Sosyolojik Temelleri”, 7-10.

Bilginin sosyal temellerinden birisi de ekonomik gelişmelerdir. Bilimin gelişmesi ve daha yaşanabilir bir dünya için hükümetler, üniversiteleri ve vakıfları; üniversiteler vakıfları ve bilim insanlarını desteklemişlerdir. Bir diğer temel ise siyasettir. Ülkeler, güvenlik ve savunma amaçlı olarak teknolojik yeniliklerin destekçisi olmuşlardır. Örneğin, günümüzde dünya çapında kullanılan internet ağı, Amerikan askeri sisteminin güvenlik ve haberleşmesi amacıyla tasarlanmıştı. Bununla birlikte ABD ve SSCB arasındaki rekabet uzay için yapılan harcamalarda da kendini göstermiştir.²⁸⁸

Bilginin sosyal yönlerinden birisi de ekonomi ilişkisidir. Bu ilişkinin bir kısmı; devletlerin üniversiteleri, üniversitelerin vakıfları fonlayarak, bilimsel araştırmaları teşvik etmeleri şeklindedir. Siyasetin ve ideolojilerin de etkisiyle yapılan teşvik destekleri herkes için kazanma fikri ile hem içinde yaşadığımız dünyayı felaketlerden korumak hem de ondan daha iyi bir biçimde faydalanmaya yönelik çabalardır. Bilime ayrılan paylar nispetinde ülkeler gelişim göstermektedir. Aynı zamanda üniversitelerin özgür olması da bilimsel gelişmeler ve objektif bakış açısı için önemlidir.²⁸⁹

Eğitimdeki değişimler sadece ekonomik yönlü değildir. Toplumdaki diğer sosyal güçlerde eğitimin yönünü belirlemede aktif rol sahibidirler. Dolayısıyla bazen de eğitim belirli grupların otoritesinin ifadesi olmuştur. Eğitimin değişimini belirleyen diğer bir sosyal güç eğitimcilerdir. Eğitimciler eğitim ilkelerine göre programların hazırlanmasını ve ekonomik gereksinimler ve davranış bilimlerine önem verilmesi gerektiğini savunmaktadırlar. Bununla birlikte öğretmen aynı anda bir rol model, gün içinde çözdüğü problemler sonucu yargıç ve çocuğu gözlemleyen rehberdir.²⁹⁰

Örgün eğitimin belirgin kurumlarından birisi olan okul, toplumsal bir sistemdir. Okullar, üstlendikleri roller ve çevrelerinin etkisiyle farklı tiplerde hizmet veren kurumlardır. Bunlar; geleneksel okul (çevreden soyutlanmış), topluluk modeli (çevrenin basit bir modeli), topluluk okulu (çevrenin beyni gibidir) buna örnek olarak, Köy Enstitüsü uygulamasını gösterebiliriz. Kırsal kesimde kalkınma amacıyla uygulanan bu yöntem aynı zamanda yetişkinlere de hizmet sağlamaktadır.²⁹¹ Okullarda bilgiye ek olarak toplumsal yaşam kurallarının yaşanarak öğretildiğini belirtmiştik. Bu açıdan yapılan sosyal faaliyetler, eğitimin önemli bir parçasını oluşturur. Bu sayede öğrenci sosyalleşir, kendine güveni artar,

²⁸⁸ Tezcan, “Eğitimin Sosyolojik Temelleri”, 7-10.

²⁸⁹ Peter Burke, *Bilginin Toplumsal Tarihi II Encyclopédie'den Wikipedia'ya*, çev. Mete Tunçay (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013), 245-266.

²⁹⁰ Tezcan, “Eğitimin Sosyolojik Temelleri”, 7-10.

²⁹¹ Tezcan, “Eğitimin Sosyolojik Temelleri”, 7-10.

yeteneklerini ve ilgi alanları keşfedip geliştirir.²⁹² Bilimin kurumsallaşması, bilimsel iş bölümü ve belli uzmanlık alanlarının gelişmesi için bu tür araştırmaların eğitim sistemi açısından desteklenmesi önemlidir.²⁹³

Eğitim sisteminin toplumsal olarak üç önemli işlevi vardır. Bunlar; endüstriyel toplumun ihtiyacına göre eleman yetiştirmek, bunun için mesleki eğitim vermek ve değerlerin aktarılması ile toplumsal yapıyı -ortak kültürel mirası- muhafaza etmektir. Tüm bunları standart müfredat ile gerçekleştirir. Merton Eğitimin açık işlevini, bilgi ve beceri aktarımı olarak ifade eder. Örtük işlev ise okul ortamında toplumsal ilişkilerin pratiğinin yapılmasıdır. Ayrıca fakir çocukların barındığı yer olarak eşitliğe katkı sağlar ve yoksulluğun yükünü hafifletir. İşlevselci yaklaşıma getirilen eleştiriler, özellikle yüksek okulların mesleki eğitim noktasında yetersiz olduğu, başarıda referansın sadece yetenek ve gayretler olmadığı, özel okullar ile eşitlik ilkesinin zedelendiği, aktarılan ortak kültürel değerlerin standart olarak bazı ayırıcı içerikler taşıdığı yönündedir. Ulus devlet ideolojisine dayanan bu yaklaşım, küreselleşmeye meydan okusa da kapitalist toplumlarda gücü elinde bulunduranlara karşı rasyonel, eşitlikçi bir düzen ve istikrarın sağlanması kolay değildir. Tüm bunları yaparken fırsat eşitliği ve toplumsal çıkar söylemleri üzerinden hareket etmektedirler. Yeni-Marksistler genellikle toplumsal şartların eşitliğine yoğunlaşmışlardır. Bunun için eğitim ve ekonomik koşullarında eşitlenmesine odaklanırlar. Sınıflı bir toplumda tam anlamıyla bir eşitliğin olamayacağını bunu sağlamak içinse öncelikle ekonomik ilişkilerde eşitliğin olması gerektiğine inanırlar. Collins'e göre okullar, öğretimden ziyade verdiği diplomalar ile belli statü gruplarına ayrıcalıklı konum sağlarlar. Böylece birçok kimse kabiliyeti olduğu halde diploması olmadığından engellenmekte ya da basit işler için uzun ve zorlu bir eğitim süreci geçirmek zorunda kalmaktadır. Özellikle mesleki eğitim okullarda değil iş başında verilmelidir.²⁹⁴ Yorumcu yaklaşım ise bireyselliğe odaklanır. Öğrencinin olumlu ya da olumsuz bir sıfatla etiketlenmesinin başarı seviyesini etkilediğini ifade eder.

Hedeflenen davranış değişikliği olarak terbiyede eğitime yakın bir kavramdır. Terbiye, yaygın ve örgün olarak iki türlü alınır. Yaygın eğitimle plansız, doğal ve taklit ederek alınır. Neslin değil o günkü cemiyetin vicdanını nakleder. Örgün olarak ise okul müfredatı yoluyla alınır, buna organlaşmış terbiye denir. Pozitif bilimlere ve teknolojiye uygun uygulamalar ile yapılan maarif eğitimde, Avrupa medeniyeti geçerlidir. Maarifin düzeltilmesi gereken yeri harsa ait duygusal ve vicdani kısımdır. Gruplar ya da kuşaklar arası çatışmaların olmaması ve

²⁹² Tezcan, "Eğitimin Sosyolojik Temelleri", 7-10.

²⁹³ Hilmi Yavuz, *Osmanlılık, Kültür, Kimlik* (İstanbul: Boyut Yayıncılık, 1996), 159-168.

²⁹⁴ Erdoğan Coşkun, *Eğitim Sosyolojisi*, 77-88.

eğitimdeki birliği sağlamak adına organlaşmış terbiye ile yaygın terbiye diğer bir tabirle örgün ve yaygın eğitimin aynı felsefeye uygun olması gerekir. Harsımıza uygun alınacak eğitimin neticesinde; kültürel yozlaşma ve çatışmaların önüne geçebiliriz.²⁹⁵ Eleştirilen pragmatizm ile felsefenin aynı amaçlar doğrultusunda işlevlere sahip olduğunu belirtenler de olmuştur. W. James'e göre günlük hayatta faydası olmayan felsefe anlamsızdır.²⁹⁶ Bu durum İslâm literatüründe faydasız ilim diye nitelendirilmiştir.

Basil Bernstein ise dil kodlarından bahsetmiştir. Farklı toplumsal grupların farklı dil kodları kullandıklarını ve bu durumun hem dilsel becerileri hem de eğitimde eşitsizlikleri gösterdiğini ifade eder. Basit kod, normların sorgulanmadan kabul edilmesi ile şekillenen toplumsal hayatın dilidir. Bu dili daha çok alt sınıftan ebeveynler kullanırlar. Çocuklarını eğitirken onlarla konuşmaz, açıklama yapmaz, sadece emir ve yasak kipleri kullanırlar. Bunu sağlamak içinse ödül-ceza gibi yöntemlere başvururlar. Karmaşık kodu kullanan orta sınıftaki ebeveynler ise davranışların sebep ve sonuçları üzerine açıklama yaptıklarından bu sınıfın çocukları eğitsel gereksinimlerini karşılama noktasında daha bilinçli olurlar. Basit kod akademik dile ve kültüre uyumlu değilken karmaşık kod daha uyumludur. Karmaşık kod ile yetiştirilen çocukların dil ve iletişim becerilerinin yüksek olduğu ve kendilerini daha iyi ifade ettikleri gözlenmiştir.²⁹⁷

İbn Haldun, bilginin oluşmasında toplumsal koşulların önemine vurgu yapar. Kabiliyetlerin yanı sıra gerekli araç-gereçlerin oluşumu ve ortaya çıkması da buna bağlıdır. Bilimin ve bilim insanlarının gelişiminde toplum ve ümranın etkisi büyüktür. Dolayısıyla birey ne kadar fazla materyale-uyarana maruz kalırsa algı ve aklı da o kadar gelişir. Ufku geniş olmak deyimi buradan gelmektedir. Nitekim teknolojiyle tanıştığımız ölçüde bir sonraki ürünü tasarlamamız olasıdır, aksi düşünülemez. Bilginin ilerlemesinde basamak ve birikim olduğu gibi insanın bilgili olmasında da benzer süreç söz konusudur.

İbn Haldun'a göre bir toplumun gelişmişlik düzeyi arttıkça bilimsel ilerlemesi de artar. Dolayısıyla bilimler birbirleriyle bağlantılı olarak gelişir ya da geriler. Bu da toplumun gelişmesi veya gerilemesi sonucunu doğurur. Böylece bilim ve toplumsal gelişme birbirlerinin hem sebebi hem de sonucu konumundadır. Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisinde de olduğu gibi insanlar temel ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra bilim ve sanata yönelmektedir. Bundandır ki yerleşik hayat yaşayan hadariler bilimde ilerlemişlerdir. Toplumun kuruluşu ne kadar eskiyse

²⁹⁵ Gökalp, *Hars ve Medeniyet*, 92-96.

²⁹⁶ Ömer Faruk Erdem, *William James'e Göre Dini Tecrübe ve Epistemolojik Değeri* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 36-79.

²⁹⁷ Erdoğan Coşkun, *Eğitim Sosyolojisi*, 86-94.

o kadar ilerlemeye yönelmiştir. Bilimlerin birbirinden etkilenmesi de gelişimde ve bilgide ilimler arası iş birliğini gösterir. Bu minvalde bilgi çeşitleri, birbirine tamamlama ve kanıtlama noktasında birbirlerine muhtaçtır. Bilim ve toplumun gelişimi birbiriyle doğru orantılı olduğundan fikri ve akli bilgilerle meşgul olan toplum, gelişimin ileri safhalarda olduğunu gösterir. Bir toplum ne kadar köklü ve yükselmiş ise o toplumdaki bilim, sanat ve felsefe o derece yükselmiş ve gelişmiştir. Bu durum, halkın ve devletin bu alanlara değer verip desteklediği sürece artmaya devam eder.²⁹⁸

Karl Manheim'e göre, bilgiyi, düşünürlerin ilhamından ziyade toplumsal şartlar oluşturur. Düşünceler veya seziler arka planda mutlaka toplumsal tecrübelerden etkilenmektedir. Toplumlar düşünceleri etkilediği gibi düşünceler de toplumları etkilemektedir. Ancak bu etkilenmeler toplumdan topluma farklılık göstermektedir. Bu farklılıklar; örgütlü-örgütsüz, yatay-dikey, aydın-halk gibi bazı ikili sistemlerdir. Manheim'in özellikle üzerinde durduğu husus, aydın ve ideoloji adında kurduğu bilgi yapısıdır. Bilgiyi ideolojiye indirgemese de onu başat bilgi olarak görür. Karl Manheim'e göre bilginin temelini ideoloji ve politik bilgi oluşturmaya rağmen toplumsal temellerinde etkisi kaçınılmazdır.²⁹⁹

Nurettin Topçu, ilimlerin milli olduğundan bahseder. İlim öğrenirken oluşan zihniyetler toplumsal kültürden bağımsız değildir. Söz gelimi Almanlar akılcı, Fransızlar tenkitçi, İngilizler tecrübeci, Amerikanlar tenkitsiz ve hesapsız bir şekilde kaydedicidirler.³⁰⁰

Bilimin gelişiminde siyasetin etkisi dünya savaşlarının ardından yaşanan yenilgiler sonucu bazı devletler bilgi eksikliklerini fark etmeleriyle birlikte şekillenmiştir. Devamında devletler, bilgi işçileri olarak; kaşifler, öğretmenler, dedektif muhabirler, laboratuvar asistanları ve bazı teknolojik yazılımlarla bilgiye yönelmişlerdir. Örneğin dünya genelinde kullanılan internet ağının ortaya çıkışı, Amerikan askerlerinin kendi içlerinde güvenli bir şekilde haberleşmeleri amacıyla tasarlanmasıdır. Daha sonraları ise bunun aslında çok önemli ihtiyaçları giderecek bir program olabileceği fark edildi. Dünya çapında kullanılmaya başlanması ile birçok bilginin paylaşımı ücretsiz hale geldi. Bilginin oluşumu kadar paylaşımının da önemli olması anlaşıncaya müzelerin ücretsiz olması ve tüm halka açılması tartışıldı. Müzelerin bilimsel tapınak olma rolünden sıyrılması gerektiği üzerinde duruldu ve akabinde ücretsiz halk kütüphaneleri açıldı. Üstelik bazı ülkeler müze gezilerini teşvik etmek amacıyla öğretmen ve öğrencilerin müze gezisi zamanlarını derste geçen vakit olarak

²⁹⁸ Çetin, *Türkiye'de Akademik Dini Bilginin Yaygınlaşma Süreci ve Olgusu*, 22-25.

²⁹⁹ Çetin, *Türkiye'de Akademik Dini Bilginin Yaygınlaşma Süreci ve Olgusu*, 22-25.

³⁰⁰ Topçu, *Kültür ve Medeniyet*, 19-29.

saymalarını örnek verebiliriz. Ücretsiz bilgi paylaşımı ve teşvikleri ile bilginin yaygınlaşması sağlanmış oldu.³⁰¹

Bilginin sosyal yönlerinden birisi de cinsiyet meselesidir. Bilindiği üzere tarih boyunca kadına bakış çoğunlukla ikinci sınıf vatandaş veya daha aşağısı şeklinde olmuştur. Çoğunlukla ataerkil toplumların hüküm sürdüğü tarih sahnesinde bu durumun sosyo-psikolojik sebep ve sonuçları elbette vardır. Ancak bizi ilgilendiren yönü bilime katkı yapan ya da yaptığı kabul edilen kadınlar veya bunların bilinmesi şeklindedir. Doğrusu bu konuda insanlık kötü bir sınav vermiştir. Kadının fiziken güçsüz -avlanmayan, ağır işlerde çalışamayan ve savaşamayan- bir varlık olarak geçmişte değersiz görülmesine sebep olmuştur. Belki de bu yüzden bir genelleme yapılarak zekâ ve akıl seviyesinde de eksiklik olabileceği üzerinde duruldu ve bu açıdan eğitimi eksik kaldı. Günümüzde ise ülkemizdeki ailelerin bilinçlenmesi ve özverili olması sayesinde eğitimde belirgin bir eksiklik yaşanmamaktadır.³⁰²

Geçmişte fiziki olarak güçsüzlüğü neticesinde ayrımcılığa uğrayan kadının durumu günümüzde biyolojik özelliği olan anne olma durumundan dolayı kısmen devam etmektedir. Zira annelik kutsaldır denilse de anne olan kadınların ihtiyaçları ve yaşadığı zorluklar yeterince dile getirilmemektedir. Sözüm ona feminist fikirler mutlak kadın-erkek eşitliği söylemi ile kadını yücelttiğini düşünürken aynı zamanda sırtına fazlaca yük yüklediğinden habersizdir. Nitekim dünya tarihinde de kadınların birçok rol içinden kısıtlı imkanlarla yaptıkları emekleri ve eserleri ya hiç görülmedi ya da çok az görülüp takdir edildi.³⁰³

3.2. DİN EĞİTİMİNE KONU OLAN DİNÎ BİLGİNİN SOSYAL TEMELLERİ

Bilgi, insanı gölgeler âleminde gerçekler âlemine yükselten, sosyalleştiren ve mükemmelleştiren bir süreçtir. Platonun felsefesine göre insanın varlığını gerçekleştirme sonucu mükemmelliğe ulaşmasıdır. İnsan yaratılışı itibarıyla his/duygu ve akıl/düşünce olarak ikiye bölünmüştür. His ve duyguları kalp, akıl ve düşünceleri ise beyin merkezlidir. Dolayısıyla insana verilecek bilgi sadece beyin merkezli olmamalı duygularına da hitap etmelidir. Özellikle dini bilgide davranışa dönüştürme ve değerler oluşturma anlamında bu önemli bir kriterdir. Zira duygularını kontrol edemeyen kişilerin kendini gerçekleştirme noktasında başarılı olmaları zordur.³⁰⁴

³⁰¹ Burke, *Bilginin Toplumsal Tarihi II Encyclopédie'den Wikipedia'ya*, 245-266.

³⁰² Burke, *Bilginin Toplumsal Tarihi II Encyclopédie'den Wikipedia'ya*, 266-269.

³⁰³ Burke, *Bilginin Toplumsal Tarihi II Encyclopédie'den Wikipedia'ya*, 266-269.

³⁰⁴ Demir - Bektaş, "Bilgi ile Etkileşim: Bilgide Kendini Gerçekleştirme", 137-181.

Dini bilgi denildiğinde vahiy ve onun yorumlanması sonucu ortaya çıkan bilgi çeşitleri anlaşılmaktadır. İslâm'ın bir değerler sistemi olduğunu tarihsel ve kültürel şartlara göre şekillendiğini söylemek mümkündür. Bu açıdan baktığımızda Hint, İran ve Türk kültürlerinde İslâm anlayışının Arap toplumundan farklı olduğunu görüyoruz. Vahyin tedrici bir şekilde indirilmesinin hikmetlerinden birisi de toplumsal yapının şekillendirilmesidir. Örneğin, savaş veya barışla ilgili temel kuralların evrensel olmasına karşı bazıları tarihsel ve yöreseldir. İslâm fıkhi, yöresel olan hükümleri çağa ve ihtiyaçlara yönelik olarak yeniden yorumlamıştır. Bununla birlikte Şia ve Ehl-i Sünnet fırkaları ortaya çıkmış, bu fırkaların içerisinde farklı mezhepler, farklı uygulamalar oluşmuştur. Bu uygulamalar bazen çatışmalara neden olmuş bazen de zenginlik olarak kabul edilmiştir. Cevdet Paşa mecellesinde, ‘Ezmânın teğayyürü ile ahkâmın teğayyürü inkâr olunamaz’ sözü ile zamanın değişmesine paralel olarak nasların yeniden yorumlanması gerektiğini ve içtihat kapısının kapanmadığını ifade etmiştir.

İslâm dünyasında sosyolojinin atası olarak kabul edilen İbn-i Haldun, ilmin, bulunduğu toplumla birlikte ilerleyebileceğini ifade eder. Batı'daki ilk sosyolog Simon, bilginin sosyal yapıyla ilişkili olarak toplumdan topluma gelişme hızı ve yönünün değiştiğini vurgulamıştır. Bu açıklamalar bize, bilginin temelinin toplumlara dayandığını göstermektedir. Dolayısıyla bilginin oluşumunda etkili olan bilginler de yaşadıkları toplumdan bağımsız değildir. Bilgiyi anlarken, yorumlarken ve işlerken yaşadıkları toplumun ve şartların etkisindedirler. Manheim'e göre toplum, bilginin formunu, içeriğini ve geçerliliğini belirler. Bilginin oluşumunda bilgi cemaatlerinin -Ulema denilen “epistemik cemaat”- rolü de önemlidir. Ulema da diğer bilginler gibi, bilgiyi üretirken ve yorumlarken yaşadığı toplumdan bağımsız hareket edemez.³⁰⁵

Dini bilginin oluşumunda rol alan İlahiyatçı, dini bilgiyi inceler, yorumlar ve açıklarken din bilimci, dinin tabiatını anlamak ister.³⁰⁶ Bilginin oluşumunda önemli olan diğer bir faktör ise dildir. Dil, anlama, yorumlama ve zihinde kategorilendirmeyi sağlar. Bu bağlamda dil, sadece bilgiyi aktaran bir araç değil, aynı zamanda öğrendiklerimizi şekillendiren, sınırlarını çizen ve ona alan yaratan bir olgudur.³⁰⁷

Dinin yorumunda toplumsal etkenlere baktığınızda merkezde varoluşun sebebi olarak insanı görüyoruz. İnsan, tarihsellik çerçevesinde incelenebilecek bir varlıktır. Onun yorumları ve anlamları bulunduğu şartlara göre değerlendirilmelidir. İnsan, genellikle çevresinden, tarihinden, kültüründen ve yaşantılarından bağımsız bir yorum yapmamaktadır. Zaten ilahi

³⁰⁵ Arabacı, “İslâm'da Dini Bilginin Toplumsal Bağlamı”, 6-8.

³⁰⁶ Akyüz vd. *Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi*, 59-61.

³⁰⁷ Arabacı, “İslâm'da Dini Bilginin Toplumsal Bağlamı”, 8-10; Mustafa Şanal, “Osmanlı Devleti'nde Medreselere Ders Programları, Öğretim Metodu, Ölçme ve Değerlendirme, Öğretimde İhtisaslaşma Bakımından Genel Bir Bakış”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/14 (2003), 149-168.

mesajın amacı insanın onu anlaması, yorumlaması, hayatına uygulaması ve problemlerini çözmesidir. İnsan anlamadığı bir mesajla hayatına yön veremez. Zira rehber olmak, anlaşılmayı gerekli kılar. Ancak bu anlama faaliyeti evrensel olur diyemeyiz. Bu durum ne mümkün ne de gereklidir.³⁰⁸

İmam Maturidi, hayatın akışında önemli rolleri akıl ve vahyin birlikte üstlendiğini ifade eder. Akıl sadece alet olarak görenlere göre onun mükellef olma noktasında bir eşik olmasını vurgular. Zira insanlar, akılları ile tecrübe, analiz, kıyas, sentez ve tasnif yaparlar. Kur'ân'ı Kerîm bizden gerçek inancımızı; bilgi, düşünce ve delillerin akla dayalı kanıtlara göre oluşturmamızı istemektedir. İmam Maturidi, akıl, doğru bilgiyi sağlayan kabiliyet ve bir nur olarak değerlendirmiş, dinin öğrenilmesinde nakille birlikte başvurulacak iki kaynaktan biri olarak ifade etmiştir. Kur'ân'ı Kerîm'de geçen akıl kavramlarının yönelttiği eylemler düşünmek, hakikati anlamak, akletmektir. Dolayısıyla sorgulama, sentezleme, ibret alma, karar verme, faydalı ve zararlı olarak ayırıştırma akıl ile mümkündür. Duyuların ve aklın yetersiz kaldığı gaybi konularda ve dini konularda gelen nakli anlamak ve yorumlamak için akla ihtiyaç vardır. Bu bağlamda akıl Allah'ın âyetlerindendir.³⁰⁹

Akıl realiteden malzeme olarak bilgi üretebilen ruhi bir güçtür. Haber ve nakillerin bilgi niteliği kazanmasında, kıyas, sentez, analizleri ile değerlendirme ve karara bağlama noktasında yine akıl söz sahibidir. Dolayısıyla akıl yürütmek dediğimiz bu olay aslında hakikate ulaşmakta bir kılavuz ve ışıktır. Zira rasyonel olmak da aynı zamanda sosyal hayatın akışına uyum sağlamayı ve tutarlı olmayı gerekli kılar. Toplumsal hayatın prensiplerine baktığımızda İslâm dinin asıl amacının insanı dünya ve ahirette mutluluğa ulaştırmak olduğunu görüyoruz. Bu noktada Hz. Muhammed'in uygulamalar, Müslümanlara yol haritası oluşturmuştur. İnsan, yaptıklarının karşılığını göreceği umuduyla yaptığı her şey anlam kazanmaktadır. Bu da Allah'a imanın bir sonucudur. İnanç ve değerler sistemi olması kişiyi başarılı olma noktasında disiplin ve motivasyon kazandıran olgulardır.³¹⁰

Gadamer, insan aklının dilsel olduğunu ve hakikatin zamansallık ve tarihsellikler içinde ortaya çıktığını ifade eder.³¹¹ İslâm'da dini bilginin oluşumu ve anlaşılmasında Kur'ân'ı Kerîm'i ve Hadisleri anlama noktasında dil olarak Arapça önemli bir yere sahiptir. Bu bakımdan alet ilmi olarak görülmüş, dini ilimlere geçmeden önceki basamağı oluşturmuştur.

³⁰⁸ Arabacı, "İslâm'da Dini Bilginin Toplumsal Bağlamı", 11-13.

³⁰⁹ Fikret Karaman, "İmam Mâtürîdî'ye Göre, Hayatın Akışında Akıl ve Vahyin Rolü", *Diyanet İlmî Dergi* 55/3 (2019), 601-627.

³¹⁰ Karaman, "İmam Mâtürîdî'ye Göre, Hayatın Akışında Akıl ve Vahyin Rolü", 601-627.

³¹¹ Selin Kaya, "Anlama ve Gelenek:hans-Georg Gadamer'in Felsefî Hermeneutiğinde Anlamada Geleneğin Rolü Sorunu, Yazar: Mehmet Ulukütük (Bilsam Yayınları, İstanbul 2013), *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 30 (2017), 635-640.

Arapçanın gramer ve metin okuma üzerine eğitimi yapılarak dini metinler anlaşılmış ve yorumlanmıştır.³¹² Bununla birlikte Arapçayı ön plana alan tefsir türleri de ortaya çıkmıştır. Ülkemizde ilk yıllarda Kur’ân’ı Kerîm ve hadis tercümelerinin yapılması, Türkçe hutbe okunması, ezanın Türkçe okunması ve Türkçe ibadetin tartışılması süreçleri yaşanmıştır. Söz konusu yıllarda dünya genelinde yükselişe geçen milliyetçilik akımları bu durumların yaşanmasında etkili olsa da tek sebep bu değildir. Ezan ve ibadet durumunda ileri gitmeyi göstermiştir. Ancak tercüme faaliyetleri ve hutbenin Türkçe okunması olumlu gelişmelerdir. Dolayısıyla bu durum dini bilginin şekil değiştirmesine de sebep olmuştur. Gerek hutbe ve vaazlarda gerekse din eğitime bağlı olarak verilen din kültürü derslerinde âyet ve hadis meallerinden yararlanılmış, dini bilginin kaynağı olarak anlaşılması sağlanmıştır.³¹³

İlahi mesajın amacı da insanın onu anlaması, yorumlaması, hayatına uygulaması ve problemlerini çözmesidir. Dolayısıyla ilahi mesajın kastı anlaşılmak ve hayata dahil olmaktır. İnsan; çevresi, tarihi, kültürü ve yaşantılarından bağımsız bir yorum yapamaz, yapsa da faydalı olamaz. Dini bilginin amacı rehberlik etmek olduğundan anlaşılması gereklidir. Ancak bu anlama faaliyeti evrensel olur diyemeyiz. Bu durum ne mümkün ne de gereklidir.³¹⁴

Dinin temel kaynağı olan vahyin yorumlanması, tüm bu sebepler neticesinde göreceli doğruları karşımıza çıkarmaktadır. Yani bir topluma göre doğru olan, diğer bir topluma göre doğru olmayabilir. Ya da bir tarihteki doğrular diğer tarihlerde eksik/kusurlu olabilir. Ancak dikkat edilmesi gereken önemli nokta şu ki elde edilen bu göreceli doğrular, vahyin kaynağındaki bilgiye zıt olmamalıdır. Dini bilginin yorumlanmasında toplumsallığı öne çıkaran bazı maddeler vardır. Bunlar metni yorumlayanın öznel durumları, amacı, yaşadığı şartlar, metni aktarmadaki zorlukları ve metnin kendine özel durumlarıdır. Dolayısıyla dini yorumlamakta metnin kendisi ve yorumlayanın durumu yorumu etkileyen en önemli şartları içerir.³¹⁵ Bu durum sadece İslâm için değil tüm semavi dinler için geçerlidir. Nitekim bu manada Kur’ân’ı Kerîm âyetlerinde âlimlerin insanları şaşırtması ve dini kendi çıkarları çerçevesinde kullanmalarına değinilmiş,³¹⁶ inananların aklını kullanmaları³¹⁷ ve vahyi ilk kaynağından okumaları tavsiye edilmiştir.³¹⁸

³¹² Betül Can, “Uluslar Arası Geçmişten Geleceğe İslâm Medeniyetinde Bilgi Sempozyumu Bildiri Kitabı”, *Osmanlı Medrese Tedrîsâtında Dini İlimlere Hazırlayıcı Bir Âlet İlmî Olarak Arap Dilinin Önemi*, ed. Aydın Kudat vd. (İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Yayınları, 2018), 409–423.

³¹³ Arabacı, “İslâm’da Dini Bilginin Toplumsal Bağlamı”, 11-13.

³¹⁴ Arabacı, “İslâm’da Dini Bilginin Toplumsal Bağlamı”, 11-13.

³¹⁵ Arabacı, “İslâm’da Dini Bilginin Toplumsal Bağlamı”, 14-15.

³¹⁶ et-Tevbe 9/34, el-Bakara 2/174-175, vd.

³¹⁷ el-Bakara 2/44, Hûd 11/51, en-Nahl 16/12, vd.

³¹⁸ el-Alak 96/1,3.

İslâm'ın bir değerler sisteminin olduğu ve bu sistemin toplumsal şartlara göre şekillendiğini söylemek mümkündür. Bu açıdan baktığımızda Hint, İran ve Türk kültürlerinde İslâm anlayışının Araplarınkinden de farklı olduğunu görüyoruz. Vahyin tedrici bir şekilde indirilmesinin amacı da toplumsal yapıyı şekillendirmektir. Savaş veya barışla ilgili temel kurallar, evrensel olmasına rağmen bazı hükümleri tarihsel ve yöreseldir. İslâm fıkıhı, yöresel olan hükümleri çağa ve ihtiyaçlara yönelik yeniden yorumlamıştır. Bununla birlikte Şia ve Ehli Sünnet fırkaları ortaya çıkmış, bu fırkaların içerisinde farklı mezhepler, farklı uygulamalar oluşmuştur. Bu uygulamalar bazen çatışmalara neden olmuş bazen de zenginlik olarak kabul edilmiştir.³¹⁹

Nitekim naslar zamana göre yorumlanmaz ise o zaman tarihselliğe gömülen din, yaşantı olarak ortaya çıkamaz. Dikkat edilmesi gereken husus, dinin asıl kaynağı olan vahiy ve yorumunu birbirine eşdeğer kabul etmemek olmalıdır. Dini bilgi, vahyi anlamaya yönelik insanın çabasına binaen olduğu için felsefe, psikoloji ve sosyoloji gibi insani olgulardan etkilenmiştir. Bu bağlamda bizler de dini bilgiyi etkileyen sosyal temelleri ele alacağız. Aşağıda dini bilginin sosyal temelleri olarak ifade edebileceğimiz; Kur'ân'ı Kerîm, Sünnet, Gelenek, Kültür, Küreselleşme ve Modernite kavramlarına ve bunların din eğitime konu edilen bilgi üzerindeki yansımalarına değinilmiştir.

3.2.1. Kur'ân'ı Kerîm

Kur'ân'ı Kerîm, İslâm dininin temel kaynağı olarak Allah'ın vahiy olarak gönderdiği mesajlarını içerir. İslâm'da dini bilgi; vahiy, inanç ve iman kavramlarıyla birlikte değerlendirilmiş ve şekil almıştır. Kur'ân'ı Kerîm'e göre eğitim modeli oluşturulmuş, ulema denilen bir zümre ortaya çıkmış, bu yolla toplumda bilgi dinamizm kazanmıştır. Bu nedenle ortaya çıkan disiplinler bilgiyi farklı yönlerden ele almıştır. Kelâm bilginin imkanına, İslâm felsefesi psikolojik ve rasyonel yönlerine odaklanmışken tasavvuf sezgi ve kesbi bilgiye odaklanmıştır.³²⁰

Kur'ân'ı Kerîm, hiçbir dayanağı olmayan iddiaları bilgi olarak değil zan olarak kabul ettiği için doğrudan ya da dolaylı olarak kanıtlama eylemine teşvik eder. Kendini kanıtlamak için insana ve evrene bakılmasını, düşünüp çıkarımlarda bulunulmasını teşvik eder. Bu anlamda akletme ve düşünme, Kur'ân'ı Kerîm tarafından insanlara önemli bir tavsiye niteliğindedir. Kur'ân'ı Kerîm kesin ve değişmez hakikat olarak yol gösterici bir rehberdir. Bilgi edinme ve sahih bilgiye ulaşmada öncelikle vahiy bilgisine ihtiyaç vardır. Kur'ân'ı Kerîm'den başka

³¹⁹ Arabacı, "İslâm'da Dini Bilginin Toplumsal Bağlamı", 1-16.

³²⁰ Sayın, *Din Dersleri Öğretmenlerinin Dinî Bilgi Anlayışları ve Bunun Din Öğretimine Yansıması*, 129.

hiçbir bilgiye Kur'ân'ı Kerîm gibi muamele edilmemeli, Allah'ın sözü kesinlikle diğerlerinden ayrı tutulmalı, merkeze alınıp özne olarak kabul edilmelidir. İkinci kaynak olarak Peygamberimizin söz ve uygulamaları gelse de Kur'ân'ı Kerîm'in hakemliği göz ardı edilmemelidir. Zira dini bilginin doğruluk ölçütü tevatür seviyesinde kesinliğe sahip olan âyetlerdir. Bu âyetler sadece Kur'ân'ı Kerîm metninden ibaret olmayıp onu destekleyici olarak yaratılan âyetlerde okunmalıdır. Âyetleri bütüncül bakışla okumak kişiyi hem bilgi hem de mana alemine ulaştırabilir.³²¹

Vahiy; fısıldamak, haber vermek,³²² telkin etmek,³²³ ilhâm etmek,³²⁴ imâ ve işâret etmek,³²⁵ yoluyla insanlara dünya ve ahirette mutlu olmanın yollarını göstermek amacıyla rehberlik eder. Vahyin mahiyetine bakıldığında sadece Kur'ân'ı Kerîm metnini değil yaratılanları da kapsadığını görürüz. Zira Allah, insanı yarattıktan sonra onu desteksiz bırakmak istememiş, bu yüzden insana diğer âyetlerini de varlığının açık belgeleri olarak sunmuştur. İnanmaya meyilli insan bunları okuyabilir, inkâr etmekte kararlı olanlar için bu durum bir şey ifade etmez.³²⁶ Vahyin özelliklerine bakıldığında öncelikle peygambere özgü olmasını, gizli ve süratli olmasını görmekteyiz.

Âyet kelimesine baktığımızda imani konularda insanın aklına rehberlik eden işaret, alamet ve deliller olduğunu görüyoruz. Bununla birlikte mucize, ibret, hayret, uyandıran iş, alamet, Kur'ân'ı Kerîm mucize gibi kavramlarda âyet olarak kullanılmıştır. Âyet okumak varlık ve aşkın dünya arasındaki ilişkiyi fark etmektir. Mecazi anlamda ise gizli bir duyguyu anlamak ve kavramaktır. Oku emri ile Kur'ân'ı Kerîm, evren, zaman insan birlikte ve karşılaştırmalı bir biçimde okunmalıdır. Bu okumalardan maksat ders çıkarmak, düşünmek, farkında olmak olmalıdır. Birbirini tamamlayan bu okumalar âyet okuryazarlığı başlığı altında birleştirilmiştir. Bu da dini bilgi ve düşüncenin temelini oluşturan ve yaşam boyu sürececek bir hakikat öğrenciliği demektir. Bu anlamda aynı zamanda Kur'ân'ı Kerîm okumak salih amellerin kaynağı ve besleyicisidir. Kur'ân'ı Kerîm okumak dini hayatı diri tutar ve diğer okuyuşlara geçişi kolaylaştırır. Akıl ve ilmi esaslarına göre Kur'ân'ı Kerîm okumaya devam eden kişiye Kur'ân'ı Kerîm güven verir, sorgulamasını ister ve insan düşüncesini çok yönlü harekete geçirir. Kur'ân'ı Kerîm'de geçen âyet kavramı sadece yazılı âyetler olarak değil, evren, insan ve zaman olmak üzere farklı başlıklar altında da incelenmiştir. Kur'ân'ı Kerîm âyet kavramıyla birlikte

³²¹ Demir, “Salih Amelin Düşünsel Arka Planı Olarak Âyet Okuryazarlığı”, 69-82.

³²² el-En‘âm 6/112, Meryem 19/11.

³²³ el-En‘âm 6/ 121.

³²⁴ el-Mâide 5/ 111, en-Nahl 16/168.

³²⁵ Meryem 19/11.

³²⁶ Muhsin Demirci, *Kur'ân'ı Kerîm Tarihi*, 8. Basım (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 19-32; Demir, “Salih Amelin Düşünsel Arka Planı Olarak Âyet Okuryazarlığı”, 69-82.

okumayı emretmiş, insanın âyet okuryazarlığı seviyesine yükselmesini amaçlamış ve bu tüm âyetleri karşılaştırmalı okumasını istemiştir.³²⁷

Kur'ân'ı Kerîm indiği toplumun şartlarını dikkate alarak yirmi üç yıllık bir süreçte inmiştir. Bu durum bazı âyetlerin sebebi nüzulüne ve tarihselliğine dikkat çekmektedir. Öncelikle şunu ifade edelim ki Kur'ân'ı Kerîm insanı ve toplumun özelliklerini dikkate almayan, soyut kurallar kitabı değildir. Zaten hayat kitabı olması için bu noktaları dikkate alması gerekir. Dikkat etmemiz gereken bir başka hususta âyetlerin farklı kategorilerde değerlendirilmesinin daha sağlıklı sonuçlar oluşturacağı durumudur. Zira bazı âyetler toplumun o günkü kültürünü ve örfünü dikkate almış, duruma göre onay, kısmen düzenleme veya şiddetle reddetmiştir. Bazıları ise gayb alemine ilişkin bilgileri sunmuştur. Âyetlerde evrensel ilkeler olduğu gibi tarihsel olarak sebebi nüzul çerçevesinde hükümlerde mevcuttur. Bu hükümleri, tamamen aynı olamayacak şartlara kıyas yoluyla uygulamaya kalkmak hükmün özünden uzaklaşmaya sebep olacaktır. Dolayısıyla bazı İslâm modernistleri gibi Kur'ân'ı Kerîm'e tarihselci bir anlayışla yaklaşp İlâhî yaşamanın amaçlarını göz ardı etmemek gerekir. O gününün şartlarını ve hükümlerin maksadını bilmek bu günlerdeki problemlere sağlıklı çözümler üretmek adına önemlidir.³²⁸

Dinin temel kaynağı olan vahyin yorumlanması, tüm bu sebepler neticesinde göreceli doğruları karşımıza çıkarmaktadır. Yani bir topluma göre doğru olan, diğer bir topluma göre doğru olmayabilir. Ya da bir tarihteki doğrular diğer tarihlerde eksik/kusurlu olabilir. Ancak dikkat edilmesi gereken önemli nokta şu ki elde edilen bu göreceli doğrular, vahyin kaynağındaki bilgiye zıt olmamalıdır. Dini bilginin yorumlanmasında toplumsallığı öne çıkaran bazı maddeler vardır. Bunlar metni yorumlayanın öznel durumları, amacı, yaşadığı şartlar, metni aktarmadaki zorlukları ve metnin kendine özel durumlarıdır. Dolayısıyla dini yorumlamakta metnin kendisi ve yorumlayanın durumu, yorumu etkileyen en önemli şartları içerir.³²⁹ Bu durum tüm semavi dinler için geçerlidir. Nitekim bu manada Kur'ân'ı Kerîm âyetlerinde din adamlarının insanları şaşırtması ve dini kendi çıkarları çerçevesinde kullanmalarına değinilmiş,³³⁰ inananların aklını kullanmaları³³¹ ve vahyi/bilgiyi ilk kaynağından okumaları tavsiye edilmiştir.³³²

³²⁷ Demir, "Salih Amelin Düşünsel Arka Planı Olarak Âyet Okuryazarlığı", 69-82.

³²⁸ Sayın, *Din Dersleri Öğretmenlerinin Dinî Bilgi Anlayışları ve Bunun Din Öğretimine Yansıması*, 368-369.

³²⁹ Arabacı, "İslâm'da Dini Bilginin Toplumsal Bağlamı", 14-15.

³³⁰ et-Tevbe 9/34, el-Bakara 2/174-175, vd.

³³¹ el-Bakara 2/44, Hûd 11/51, en-Nahl 16/ 12, vd.

³³² el-Alak 96/1-3.

İlahiyat, din ile ilgili bilimler topluluğunun ortak adıdır. İslâm'da dini bilginin kaynağı vahiy olduğundan öncelikle Kur'ân'ı Kerîm'i anlama ve araştırma ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Zamanla bu ihtiyacın çeşitli bilimsel metot ve yöntemlerle yapılması gerektiği anlaşılmış ve din alanında branşlaşmalar meydana gelmiştir. Bu açıdan ilahiyat, dinin menşeyini, tarihsel serüvenini ve diğer alanlardaki faaliyetlerini anlamaya ve açıklamaya çalışan bilimlerin bütünü olarak isimlendirilmiştir. Dolayısıyla her dinin farklı bir ilahiyat alanı ve yöntemi olsa da ilahiyatın ortak amacı dinin anlaşılmasına katkı sağlamaktır.³³³

İslâm'da dini bilginin özünü, vahiy oluşturur ve inananlar için başlı başına bir kanıt ifade eder. Böylece Kur'ân'ı Kerîm kendisini ilim sıfatıyla ortaya koyar. Vahiy, hakka ve hakikate dayandığı için mutlak ve objektif bilgi olarak kabul edilir. Allah katından kesin bilgi geldikten sonra inananların başka bir yol ve bilgi aramaları yasaklanmıştır. Vahiy karşısında zamanla, bilme ve inanma birbirine dönüşür. Buna ek olarak bireyler akıl ve duyu organları sayesinde edindikleri bilgilerle vahyi destekler ve doğrular. Vicdan ve sağduyu sayesinde şüpheden kurtulup doğru ve yanlış bilgiler ayırt edilebilir.³³⁴

Fazlur Rahman'ın tefsir metodu bu manada iki aşamadan oluşur. İlki Kur'ân'ı Kerîm'in bazı âyetlerinden genel ilke ve uzun vadeli amaçları ortaya çıkarmak ve sistemleştirmektir. İkincisi ise güncel duruma uygulanmasına yöneliktir. Her konuda olduğu gibi burada da orta yolu bulmak en isabetli karar gibi görünmektedir. Zira tarihselciliğin ileri safhalarında vahyin, geleneğe dönüşüp hayattan kopuk bir metin haline dönmesi söz konusudur. Bununla birlikte tamamen gelenekselci anlamda düşünüp vahyin metnini ve eski hükümleri olduğu gibi uygulama fikrini savunmakta yine Kur'ân'ı Kerîm'i hayattan dışlamaya neden olacaktır. O halde şunu kabul edelim Kur'ân'ı Kerîm, bir hayat kitabı olarak kişilikten topluma ve içinde yaşadığımız evrene kadar tüm alem için bir düzenleyici ve terbiye edici olan varlığın bize hitabıdır. Bu varlık bizimle iletişime geçerken hali hazırdaki kişisel ve sosyal şartları kullanmış ve meramını ifade etmiştir. Kısaca ifade edersek diyebiliriz ki, Kur'ân'ı Kerîm'in insanı ve toplumu inşa etme noktasında insani ve toplumsal özellikleri adeta bir ders materyali gibi kullanması, hem anlaşılmasını hem de uygulanmasını kolaylaştırmıştır. Bundan sonra bize düşen şey o âyetleri tarif edildiği üzere; karşılaştırmalı ve bütüncül gözle okumaktır. Âyet okuryazarlığı olarak ifade edilen bu okuma biçimini öğrenen bireyler, hem bilgi hem de mana alemini, bir arada keşfetmenin mutluluğuna erebilir.³³⁵

³³³ Yürük, "Kuram ve Eylem Yönüyle Din Eğitiminin Teolojik ve Felsefi Temelleri", 124-138.

³³⁴ Ayşenur Ünügür, *Thomas Reid'in Din Epistemolojisi* (Ankara, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 62.

³³⁵ Demir, "Salih Amelin Düşünsel Arka Planı Olarak Âyet Okuryazarlığı", 69-82.

Bu bağlamda Kur'an'ı Kerim âyetlerinin indiği şartları ve sebebi nüzulleri iyi bilmek benzer sebep ve muhtemel sonuçlar için kıyas yoluna gidilebilme açısından gereklidir. Aksi halde Kur'an'ı Kerim'e uymak, İslâm'ın aslına dönmek isterken yüzyıllar öncesinin geleneğini günümüze taşımaya kalkışabiliriz. Bu da günümüz dünya gerçekleri ile uyuşmaz. Dolayısıyla Kur'an'ı Kerim'e bakış açımız tam olarak tarihselci olmamakla birlikte bazı noktalarda tarihsel olan hüküm ve deyimlerin olduğunu kabul etmek gerekir. Örneğin savaşla ilgili atlar ve kılıçlar hazırlanmasının, günümüz savaş teknikleri ve güç noktasında pek bir karşılığı olmayacaktır. Mesajın özüne gitmek için de tarihsel ve kültürel olguları bilmek gerekir. Sonuç olarak Kur'an'ı Kerim'in hem evrensel hem de kültürel aynı zamanda tarihsel hükümler de içerdiğini ve bir kısım hükümlerin zamana, insanlara ve durumlara göre muhayyer bırakıldığını bilmek yerinde bir tespit olacaktır.³³⁶

Kur'an'ı Kerim, toplumun inşasında insan ilişkilerini önemsemekte ve bireylerin karşılıklı olarak sorumlulukları olduğunu açıklanmaktadır. İdeal bir toplum için huzurlu bir aile ortamı arzu edilmektedir.³³⁷ İçerdiği hukuk sistemi ile toplumun ihtiyaçlarına cevap vermek ve çatışmaları önlemek suretiyle toplumsal düzeni sağlamıştır. Bu düzenin devamı için İslâm hukuku olan fıkıh ilminin güncellenmesi gereklidir. Güncellemeden kasıt toplumun bazı davranış kalıplarını ortadan kaldırmak ya da daima yenilikleri kovalayıp yüceltmek olmamalıdır. İnsanlığın faydasına olan güzel tecrübeler yaşatılırken zararlıları elenebilir. Nitekim İslâm hukukunda İslâm'ın genel kaidelerine aykırı olmayan gelenekler hukuksal bir dayanak olarak kabul edilmiştir.

Dikkat edilmesi gereken diğer bir nokta da tüm âyetlerin nüzul sebebinin olmayışıdır. Âyetlerin bir kısmı ders niteliğinde tarihi bilgiler, bir kısmı ise insanların düşünmesini ve sorumluluklarını hatırlatan mesajlardır. Örneğin İslâm, yerleşmiş bir kabilecilik anlayışını tamamen reddetmemiş bunun yerine inanç bağı ile birliktelik sağlayan ümmet anlayışını benimsemiştir. Dolayısıyla siyasal ve toplumsal iş birliği unsurunu güçlendirmiş, kan bağına dayalı akrabalık birliklerinden ziyade inanç bağına dayalı din kardeşliğini öne sürmüştür. Diğer yandan kadın ve çocukların haklarını yeniden düzenlenmiştir. Her ne kadar günümüz perspektifinden bakıldığında tam olarak bir eşitlik görülme de miras, şahitlik vb. konularda o günün toplumuna göre epeyce bir yol kat edilmiştir.

³³⁶ Faruk Çaykara, "Uluslararası Geçmişten Geleceğe İslâm Medeniyetinde Bilgi Bütünlüğü Sempozyumu", *Makâsıd-ı Şerî'a Bağlamında İslâmi Bilgide Bütüncül Yaklaşımlar*, ed. Aydın Kudat vd. (İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Yayınları, 2018), 253–287.

³³⁷ Sevilay Çalışkan, *Kur'an'ı Kerim-i Kerim'de Çocuk-Ebeveyn İlişkisi* (Samsun, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 7-10.

Kur'ân'ı Kerîm'e göre bilgiye ulaşmada iki boyut vardır. Bunlar duyular ile elde edilen şahadet alemi ve vahiy ile bilinen gayb alemdir. Şehadet alemindeki bilgiler kanıtlanabilir ve tartışmaya kapalı iken gayb alemindekiler vahye dayalı olduğundan tartışmaları sebep olabilmektedir. İslâm düşünürü Cabiri, İslâm'da bilgiyi üç gruba ayırmıştır. Birincisine beyan ilimleri olarak; kelâm, fıkıh, nahiv gibi Arap dili ile alakalı olanlar bulunur. İkinci grupta İrfan ilimleri olarak nitelendirdiği keşif, sezgi ve düşünceyle alakalı olarak; tasavvuf, işai, felsefe gibi ilimler bulunur. Son grupta ise burhan ilimleri olarak nitelendirdiği; matematik, mantık, fizik gibi gözlem ve algıya dayalı oluşan ilimlerdir.³³⁸

Kur'ân-ı Kerîm, yüzyıllardır Müslüman toplumunun ortak ve en önemli dini değerlerinden biridir. Yüzüne okuma, ezberleme ve hatim yapmanın yanı sıra düğün, cenaze vb. özel günlerde de okunan bir dini kitaptır. Kur'ân, din eğitimi verilen her yerde temel kaynak olarak eğitimin yönünü belirlemiştir. Medrese geleneğinde daha çok okunuşu ve dilsel özellikleriyle üzerinde durulurken tefsir çalışmaları ve ilahiyat bilimlerinde felsefi ve sosyolojik yönleri öne çıkmaktadır. Toplum içerisinde daha çok Arapçasını okumanın yaygın olması özellikle namaz gibi bazı ibadetleri yapmak için bir kısmının ezberlenmesi gerekmesinden dolayıdır. Bu duruma karşılık meal okuma alışkanlığı çok azdır. İlk emri oku olan ve okunan kitap anlamını taşıyan bir kitabı hakkıyla okuyamamak Müslümanlar için büyük bir kusur olsa gerek. Ancak unutulmamalıdır ki Müslümanlara anlamını okumayın yanlış anlar inancınızı bozarsınız diye öğüt veren din adamlarının kabahati çok daha büyüktür. Ancak günümüzde meal okumaya yönelik ilginin arttığı gözlemlenmektedir.³³⁹

3.2.2. Sünnet

“Sünnet sözlükte izlenen yol, yöntem, örnek alınan uygulama, örf ve gelenek” anlamına gelmektedir. Terim olarak ise fıkıh, hadis ve kelâm gibi ilimlerde peygamberin yolunu izleme kastedilmektedir.³⁴⁰ Sünnetin İslâm dünyasında tartışılma nedeni kabulü noktasında değil sahlılığı üzerinedir.³⁴¹

Sünnet, ilahi kontrol altında 23 yıllık tecrübe ve dini bilginin uygulama yönünü gösterir. Sünnet ile hadis kavramının zaman zaman birbirlerinin yerine kullanılması anlam karmaşasına yol açmaktadır. Sünnet içinde hadisinde olduğu ve Peygamberimizin; söz, uygulama ve

³³⁸ Sayın, *Din Dersleri Öğretmenlerinin Dinî Bilgi Anlayışları ve Bunun Din Öğretimine Yansıması*, 123- 130.

³³⁹ Öztürk, *Küreselleşme Sürecinde Türkiye’de Dini Hayatın Dönüşümü ve Dindarlığın Yeni Bazı Görünümleri Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma*, 198.

³⁴⁰ Murteza Bedir, *“Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (TDV) İslâm Araştırmaları Merkezi, 2010), (Erişim 12 Şubat 2022).*

³⁴¹ Mustafa Tekin, “Sünnet ve Toplumsal Dinamikler / Sunnah and Social Dynamics / السنة والحراك المجتمعي”, *İlahiyat Akademi Dergisi* 7/8 (2018), 163–174.

onaylarını ifade eden genel bir kavramdır. Ancak hadis, Peygamberimize ait olduğu iddia edilen sözlerin metinlerinden ibarettir. Dolayısıyla hadisi, bir durumun bir anlık görüntüsü/fotoğrafı, sünneti ise yaşananların önü-arkası itibarıyla çok boyutlu görseli/videosu olarak anlayabiliriz. Konulara tam anlamıyla vakıf olmak için bir anlık kareden daha fazlasına yani sünnete ihtiyaç vardır. Dolayısıyla hadis bir metinden öteye geçemezken sünnet; uygulamaların ruhu, mantığı, manası ve özünü tarihsel çizgide anlayıp günümüze ışık tutacak, formattır. Bu açıdan hadis, sünnet kadar genel ve güvenilir bir bilgi kaynağı değildir. Sünnetten ahlak ve hikmet çıkarılırsa geriye şekiller kalır, işin özü yerine kalıplara bakılır. Hâlbuki sünnete karşı farklı bakış açıları bu yüzden oluşmuş ve eleştirilmiştir. Sünnetin genellikle şekil olarak algılanması, peygamberliğe bağlılık ölçüsü olarak değerlendirilmesi ve bu durumun insanlar arasında dindarlık ölçütü olarak görülmesi bir fitne misali ayrışmalara neden olmuştur. Bazı yönleri ile nafil olarak kabul edilen ve fazilet olarak görülen sünnete bağlılık, bir başkasına karşı baskı ya da üstünlük taslama unsuru olmamalıdır. Bu durum İslâm'ın ruhuna aykırıdır.³⁴²

Hz. Peygamberin yaşam biçimi olarak sünnet, ahlak ve hikmet olmadan şekil, kalıp ve normatif kurallar bütünü değildir. Zira onun amacı hayatı tasarımılamak ve duruma göre çareler üretmektir. Çok boyutlu ve değişim odaklı olan sünnet, insanları bu çağdan alıp eski çağa hapsetmek değildir. Sünnet vahyin yaşam pratiği olarak yerel değil evrensel olmalıdır. Bunun için tarihsel ve kültürel içerikleri anlaşılıp ayıklanmalı ve çağa göre yeniden yorumlanmalıdır.³⁴³

Sünnet geleneğinde Hz. Peygamberin uygulamaları sadece nas olarak değil onu anlayan aklın pratiği olarak da yorumlanabilir. Bu minvalde dini bilginin oluşumunda aklı ve vahyi birlikte hareket ettirmek daha anlamlı ve isabetli öğrenmeler sağlayabilir. Zaten aklı olmayanın sorumlu tutulmaması da akılsız bir din olamayacağı gerçeğine işaret etmektedir. Böylece bütüncül bilginin yeniden inşası mümkün olabilir. Unutulmamalıdır ki aklı öteleyerek yapılacak anlam arayışı ve dini yorumlar mantık ve kıyas gibi dini bilgiyi oluşturan yöntemlerden de uzaklaşmaya neden olacak ve bu durum bilginin şekillenmesinde kişileri yanlış sonuçlara götürecektir. Nitekim aklın olmadığı bilişsel ortamda hayallerin, keyfiyetin, heva ve heveslerin gölgesinde ütöpik mana ve yorumlara ulaşmak zor olmayacaktır. Neticede yaşanan bu durumlar bilgi üretme metotları olarak; 'zanniyyât', 'müsellemât' 'meşhurât', 'vehmiyyât', 'makbûlât', ve 'muhyayelât' gibi kavramlarla ifade edilmiştir. Nitekim içinden akıl, burhan ve düşünme süreçlerinin çıkarıldığı İslâm felsefesi, cedel ve hitabet gibi daha az güvenilir sanatların hâkim

³⁴² Ali Bardakoğlu, "Dini Bilgi ve Günümüzde İslâm", *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi* 21/2 (2016), 77–109.

³⁴³ Bardakoğlu, "Dini Bilgi ve Günümüzde İslâm", 87-89.

olduğu bir disiplin haline dönüşecektir. Zira bu bağlamda araştırmacıların yöntem yönünden en önemli sorunları “mevcut birikimi okuma”, ‘var olanı sebeplilik ilkesi çerçevesinde algılama’, ‘mantıksal tutarlılık’ ve ‘soyutlama’ olduğu söylenebilir.³⁴⁴

İslâm dini, toplumu şekillendirirken inkılapçı bir yaklaşımla hareket etmiş, tevhide aykırı olan cahiliye adetlerini ortadan kaldırmıştır. İslâm’ın şekillendirdiği toplumlarda ise din dışından gelen bilgi ve düşüncelere karşı kuşkuyla bakılmış, oluşan tepkiyle birlikte bir muhafazakâr eğilim ortaya çıkmıştır. Zamanla dini bir gelenek şekillenmeye başlamış ve değişime karşı bir direnç oluşmuştur. Bu direnç, dini olmayana karşı geliştirilen söylemlerle birlikte vahiy ve yorumunun bir tutulması gibi ciddi sorunlara da yol açmıştır. Tartışmalar ya nas ve ilk yorumları ya da akıl ve kıyas gibi seçenek yapmaya zorlayınca akıl – vahiy arasında bir çatışma varmış gibi anlaşılmasına da yol açmıştır. Ancak zamanın ruhuna göre her dönem akıl ve vahyin uyumunu ortaya koymaya yönelik güncelleştirme çalışmaları da yapılmıştır.³⁴⁵

Sünnet, vahyi anlama ve hayata aktarma noktasında ve vahiyden sonraki aşama olarak tüm dini ilimlerin temelini oluşturmaktadır. Sünnetin bu temellendirmesi ve pratiğinden hareketle dini ilimlerin tasnifi ve düzenlenmesi ilahiyat disiplini altında işlenmektedir. Nitekim İslâm’da dini bilimlerin bütününe ifade eden ilahiyatın en temel görevi İslâm’ın tarihsel süreçlerini, bilimsel bilgiler ışığında ve bilimsel metotlar ile ihtiyaçlara göre anlaşılmasını sağlamak ve işlevsel hale getirmektir. Böylece meydana gelen farklı ilim dalları farklı görevleri icra etmekte ve din alanında bütünün birer parçası olmaktadır. Dolayısıyla bu disiplinler birbirlerinin alternatifi değil ilahiyat alanında birbirlerinin tamamlayıcısıdır. Bu bağlamda ilahiyat, din eğitime etkisi bağlamında elindeki verileri tarihsel ve değişen şartlara göre süzgeçten geçirip yeniden değerlendirmekte ve ihtiyaç olan bilimsel verileri oluşturmaktadır. Bunun için şartları, ihtiyaçları ve bilimsel verileri yakından takip etmesi gerekir. Aksi halde sadece bilgi aktarımı yapan bir disiplin olarak kalacaktır. Dolayısıyla din eğitiminin daha güvenilir ve işlevsel olabilmesi için ilahiyatın verileri ve rehberliği önemlidir.³⁴⁶

Toplumsal sorunları ele aldığımız kavramlardan olan Habitus, bir yandan verili koşulların sonucu olan yapısalı; bir taraftan da gündelik pratikler üzerinden üretkenliği içerir. Metaforik bir anlatımla habitusun pergel gibi bir ayağı yapıda bir diğeri ise üretken ve

³⁴⁴ Nuri Adıgüzel, “Uluslararası Geçmişten Geleceğe İslâm Medeniyetinde Bilgi Sempozyumu Bildiri Kitabı”, *İslâm Felsefesi Açısından Bilgi Bütünlüğü ve Güncelleme Açısından Bilgi Bütünlüğü ve Güncelleme*, ed. Aydın Kudat vd. (İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Yayınları, 2018), 148-177.

³⁴⁵ Adıgüzel, “Uluslararası Geçmişten Geleceğe İslâm Medeniyetinde Bilgi Sempozyumu Bildiri Kitabı”, 148-178.

³⁴⁶ Kızılabdullah, “Kavramsal Çerçeve: Eğitim Öğretim ve Din”, 41-56.

dönüşümcü potansiyeli ile öznededir.³⁴⁷ Temel işlevi bireysel ve toplumsal gelişimi sağlamak olan sünnette işlevsel olarak pergel misali bir ayağı ilahi kaynaktan sabitken diğeri değişen şartlara göre hüküm verebilmek için esnek bir şekilde daireler çizmektedir. Dini bilginin ilahi, ilkesel ve teorik yönü vahiy iken; onun uygulaması olan sünnet davranışsal, pratik ve sosyal yönüdür.³⁴⁸

Sünnetin kaynağı olarak Hz. Muhammed (sav); eş, baba, arkadaş, evlat gibi rollerle bize örnek olmuş,³⁴⁹ misafirperverlikten yeme içme adabına kadar hayatın her alanındaki davranışları ile Müslümanlar tarafından örnek alınmıştır.³⁵⁰ Gazi ve şehitlikle ilgili hadisler vatani koruma noktasında yönlendirici olurken ezan ve bayrağa karşı saygı ve vatanseverlikte dini bilgilerin neticesinde oluşmuştur.³⁵¹

Din eğitiminde; anne, baba ve öğretmenlerin örnek olarak sunacağı Hz. Muhammed'in hayatı aynı zamanda eğitim yöntemleri ve uygulamalar yönünden sünnet kapsamında değerlendirilebilir. Bu bağlamda öncelikle rol model olunması, kullanılacak tüm yöntem ve tekniklerin daha fazlasını ifade etmektedir. Çocuğa ihtiyacına göre ve aşamalı bir şekilde verilecek eğitimle beraber tecrübe edilen yaşantılar kalıcı ve anlamlı öğrenmeleri sağlayabilir. Bununla birlikte din eğitiminden beklenen iyi insan yetiştirme hedefi ancak anlamlandırılan öğrenmeler ve öğrenilenlerin hayata aktarımı ile mümkündür.³⁵²

Sünnet özetle Hz. Peygamberin yaşayışını ele aldığından vahiy kaynaklıdır. Kültürel ve insani tavırları değil dini rehberlik noktasındaki yaşantısı sünnet kabul edilmeli ve örnek alınmalıdır. Bu bağlamda sünnetin oluşması vahiy temelli olduğu gibi vahyin yorumu olan tefsir de öncelikle sünnet doğrultusunda gelişen bir ilimdir.³⁵³ Ancak vahyin zamanla bağlantılı olan yönleri günümüz şartlarına göre yeniden yorumlanmakta ve salt ezberleme veya bazı ritüeller için okunmaktan ibaret olmadığı vurgulanmaktadır.³⁵⁴ Dolayısıyla sünnet vahyin anlaşılıp uygulanışı noktasında dini bilginin ilk sosyal adımını oluştur diyebiliriz. Vahyin Allah

³⁴⁷ Sümeyya Akyol Kahveci, "Farklılıklar, Çatışmalar ve Eylemlilikler Çağında Sosyoloji VIII. Ulusal Sosyoloji Kongresi Bildiriler Kitabı", *Toplumsal Çatışmada Meşrulaştırma: Simgesel Sermaye Olarak Din Dili*, ed. Feray Artar - Akın Bakıoğlu (Ankara: Sosyoloji Derneği, 2017), 53-71.

³⁴⁸ İsmail Lütfi Çakan, "Sünnetin Bireysel ve Toplumsal Değişimdeki Rolü Sempozyumu", *Bireysel ve Toplumsal Gelişimde Sünnetin Yeri ve Sahih-i Buhârî* (Konya: Konya İlahiyat Derneği Yayınları, 2008), 41-48.

³⁴⁹ Mevlüt Uyanık, "Sünnetin Bireysel ve Toplumsal Değişimdeki Rolü Sempozyumu", *Gençlerimizin Din-Kültür ve Kimlik İlişkisini Kurgulamasında Peygamberimizin "Bir Sosyal Model" Olarak Sunumu* (Konya: Konya İlahiyat Derneği Yayınları, 2008), 77-98.

³⁵⁰ Bekir Pınarbaşı, *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 5. Sınıf Ders Kitabı* (Ankara:Anka Yayınevi, 2021), 48-84.

³⁵¹ Sadullah Macit, *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 6. Sınıf* (Ankara:FCM Yayıncılık, 2021), 101-115.

³⁵² Sözen, *Çocuğun Din Eğitimine Hz. Muhammed'in Hayatı Bağlamında Kuramsal Bir Yaklaşım*, 102-113.

³⁵³ Bardakoğlu, "Dini Bilgi ve Günümüzde İslâm", 87-93.

³⁵⁴ Emeti Saruhan, *Türkiye'de Din Algısı* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2018), 147-170.

resulüne inmesi ile başlayan tebliğ süreci, dini bilginin sosyalleşme aşamalarını başlatmış bulunmaktadır. Devamında gelen bilgiyi aktarma ve uygulama ile bu sosyalleşme her an devam etmektedir.

Vahiy dinin teorik yönü, sünnet ise vahyin davranışlara ve yaşama yansıyan pratik yönüdür diyebiliriz.³⁵⁵ Sünnet, ilim olarak Kur’ân’ı Kerîm’in uygulama alanı olmasının yanı sıra tüm peygamberlerin hayatlarını ve davet süreçlerini de içermektedir.³⁵⁶ Dolayısıyla sünnet sadece peygamberlerin hayat ve öğretilerini değil insani özelliklerinden yola çıkarak insanı ilgilendiren tüm fenomenleri de içermektedir.³⁵⁷ Ancak sünnete uymanın gerekliliği üzerinde durup da hakikati arama noktasında rivâyetlere yönelik takınılan titiz tavrı kötü niyetli bir eylem olarak yorumlamak doğru değildir. Nitekim ahad habere göre amel etmeyi savunmak amacıyla söylenen “Zannî Bilgiyi Reddetmek Kur’ân’a Göre Yaşayamama Sonucunu Doğurur” ifadesi sünneti yüceltme amacıyla olsa da Kur’ân’ın mesajlarına muhalefet etmeye yol açmaktadır.³⁵⁸

Nitekim amaç farklı olsa da zanni bilgi ve sünneti aynı kategoride değerlendirmek sünneti korumak veya yüceltmek değildir. Kur’ân’da zannî bilgiye itibar edilmemesi ve bilginin doğruluğunun araştırılması emredilirken bu türlü yaklaşımların hakikate ulaşmadaki engeller olduğu da ifade edilir.³⁵⁹ Zira ahlakının Kur’ân-ı Kerîm olduğu ifade edilen bir peygamberin sünneti Kur’ân-ı Kerîm’e aykırı olmamalıdır. O halde sünnetin doğruluğu noktasında öncelikle Kur’ân-ı Kerîm’e arz gereklidir.³⁶⁰ Nihâyetinde vahyin otoritesi birçok yanlış bilgiyi silip temel bir zihniyet oluşturacak ve bilgideki şüpheli yönleri bulmak kolaylaşacaktır. Dolayısıyla din anlayışı olarak ve sünnet adıyla yüzyıllar öncesinin kültürünü taklit etmek Müslümanları ve İslâm’ı tarihe gömmek demektir.³⁶¹

Sünnetin dini bir olgu olmasının yanı sıra sosyolojik yönü de vardır. Ancak tarafsız bir bakış açısıyla sünneti yorumlamak ne kadar mümkün olabileceği tartışılabilir. Bu konuda yapılan çalışmalarda kullanılan “sünnet sosyolojisi” kavramı, dini bilgi araştırmalarında oldukça yeni bir kavram olarak dillendirilmiştir. Bu kavram, din sosyolojisine benzer bir şekilde olanı olduğu gibi ancak sünnet temelli yaşantıları incelemeyi hedeflemiştir. Bu

³⁵⁵ Çakan, “Sünnetin Bireysel ve Toplumsal Değişimdeki Rolü Sempozyumu”, 164-165.

³⁵⁶ Sıracettin Aslan, *Günümüz Bilim Felsefesi Bağlamında İslâm Bilim Tartışmaları Syed Muhammad Naquib Al-Attas Örneği* (İstanbul, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 18.

³⁵⁷ Aslan, *Günümüz Bilim Felsefesi Bağlamında İslâm Bilim Tartışmaları Syed Muhammad Naquib Al-Attas Örneği*, 103-105.

³⁵⁸ Sahip Beroje, “Zannî Bilginin Mahiyeti, Dindeki Yeri ve Önemi”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmaları Dergisi/Journal of Oriental Scientific Research (JOSR)* 9/2 (2017), 951-974.

³⁵⁹ el-En‘âm 6/116-148, Yûnus 10/36, el-Bakara 2/78, el-Câsiye 45/32.

³⁶⁰ Adem Apak, “Uluslararası İslâm ve Model İnsan Sempozyumu”, *Bir Ahlâk Modeli Olarak Hz. Peygamber (Sav)*, ed. M.Akif Özdoğan vd. (Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, 2018), 28-38.

³⁶¹ Ahmet İshak Demir, “Prof. Dr. Hasan Onat, Türkiye’de Din Anlayışında Değişim Süreci”, *Mezhep Araştırmaları Dergisi* 14/1 (2021), 597-621.

bağlamda sünnetin sahih olup olmaması problem edilmemiş ve yaşantılara aktarıldığı için gelenekleşen bilgi olarak değerli görülmüştür. Üstelik sünnetin ve buna bağlı olarak gelişen dini bilginin sorunlarımızı çözmek gibi bir amacı olmaması gerektiği vurgulanmıştır. Sünnet bu yönüyle nötr bir kavram olarak geleneğe benzetilmiştir.³⁶² Ancak sünneti geleneğe indirgemek ve işlevsizleştirmek onu anlamayı da zorlaştıracaktır. Unutulmamalıdır ki İslâm'a göre peygamber en güzel örnektir³⁶³ ve işlevsel olmayan din ile onun bilgisi içi boşaltılmış bir sisteme dönüşecektir. Bu bağlamda sünnetin hayata etkisi inşa edici özellikte olmalıdır. Nitekim peygamberler öğüt verici ve rehber olarak değerlerin oluşumunda da etkilidirler.³⁶⁴

Nitekim sünneti oluşturan uygulamaların sadece yeni bilgi ve geleneklerden oluşmadığını eski kötü alışkanlıklarını da bertaraf ettiğini de hatırlamalıyız. Dolayısıyla dini bilgi olarak sünnet, hedeflerini zaman ve şartlara göre güncelleyerek oluşumunu temellendirmiştir. Günümüzde ise dini bilginin güncellenmesi ve gelişiminde daha çok pozitif bilgi ve onu kabul etme kriterleri etkili olmuştur. Esasen Dini bilgi pozitif bilgiden ayrı ya da ona rakip değildir. Tam tersine onun ulaşamadığı alanlara girerek eksiklerini tamamlar ve hayata anlam verdiğinden hayatla diyalektik ilişki içindedir. Bu anlamda rolü, inkılap değil; kötüyü iptal etme, yanlış düzeltme ve iyi olanı devam ettirerek sürekli olumlu yönde değişimi ve gelişimi desteklemektir. Dini bilginin temeli Allah'ın insanları yarattıktan sonra başıboş bırakmayıp gönderdiği iki tür elçi aracılığı ile oluşmakta ve anlaşılmaktadır. Bunların birincisi akıl, vicdan, ruh veya öz, ikincisi ise peygamberler olup bunlar birbirleriyle çelişmezler. Dolayısıyla peygamberlerin başarısı iyi hatip olduklarından ya da halkın ihtiyacına göre konuştuklarından değil, tebliğ görevi gereği insanın Rabbine verdiği sözü hatırlatmaları ve inanma duygusunu harekete geçirmeleri nedeniyledir.³⁶⁵

Sünnete dair bilgilerin temelinde onu yaşayan Hz. Muhammed'i tanımak yer almaktadır. Bu bağlamda din eğitimindeki zorunlu "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi" dersinin bir ünitesinde ve buna ek olarak seçmeli ders olarak okutulan "Peygamberimizin Hayatı" dersi sünnet noktasında gerekli bilgilerin aktarımını sağlamaktadır.³⁶⁶ Seçmeli dersler içerisinde en çok tercih edilen ders olması peygamber sevgisi ve onu tanıma isteğinden kaynaklanmaktadır. Onu örnek almak isteyen Müslümanlar öncelikle onun hayatını ve yaşadıklarını öğrenmek istemektedirler. Ayrıca kişiliğin şekillendiği çağlarda olan gençler de rol model olarak peygamberi görüp onun hayatını öğrenmek istemektedirler. Dolayısıyla bu dersten beklentiler

³⁶² Muhammet Özdemir, "Sünnet Sosyolojisinin Epistemolojik Temelleri", *Eskiye* 23 (Sonbahar 2011), 20-38.

³⁶³ el-Ahzâb 33/21.

³⁶⁴ Demir - Bektaş, "Bilgi ile Etkileşim: Bilgide Kendini Gerçekleştirme", 164-16.

³⁶⁵ Bardakoğlu, "Dini Bilgi ve Günümüzde İslâm", 87-93.

³⁶⁶ Kaya, *Öğretmen, İdareci ve Öğrencilerine Göre Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi: Tunceli Örneği*, 126-127.

sorumluluklarını bilen ve güzel ahlaklı bireyler yetiştirebilmektir. Bu bağlamda beklenen hedefe ulaşabilmek için bilgi aktarımının yanı sıra bireyin duygu dünyasına girmek ve davranışlarını şekillendirebilmek gereklidir.³⁶⁷

3.2.3. Gelenek

Geleneği; nesilden nesile aktarılan düşünce, bilgi, kültür birikimi ve değerler toplamı olarak özetleyebiliriz. Bulunduğu zamanın problem, kültür ve ihtiyaçlarına göre şekil almış bir birikimdir. Yenilik ise ihtiyaca binaen geleneğin yeniden yorumlanmasıdır. Dolayısıyla gelenek ve yenilik arasında belirgin bir sınır yoktur, birbirleriyle bağlantılı girift bir durum söz konusudur³⁶⁸.

Geçmiş temsil eden gelenek, dini bilgi anlamında görüş, açılım ve yaklaşımları ifade etmektedir. Mühim olan nokta geleneğe hangi açıdan bakıyor olduğumuzdur. Geleneğe bir temel, hareket noktası ve birikim olarak bakarsak bizlere gerekli olan malzemeyi sunar. Ayrıca geleceğin inşası için gerekli olan bilgi ve formülleri de özünde barındırır. Bir nevi tohum gibi görüp yetiştirmek ve meyvelerinden faydalanmak gerekir.

Dinin anlaşılmasını ifade eden bir olgu olarak dini bilginin oluşmasında geleneğin yeri önemlidir. İçinde bulunulan şartlar neticesinde tecrübe edilerek somutlaşan dini bilgi, özü ve kaynağına bağlı olmak şartıyla bulunduğu toplumdaki geleneğin şekline girmektedir.³⁶⁹ Dini bilgiye, gelenekselci/nakilci bakış tarzı, taassubi bir yaklaşım olarak, geleneğe de zarar verir. Bu yaklaşım onu korumak değil, kutsallaştırmak ve tabulaştırmaktır. Bu arızalı nazar neticesinde, beklenen çözümleri tek başına üretemeyip tamamen dışlanmaktadır. Her şeyde ölçülü olmak ve hakkını vermek isabetlilik açısından daha doğru yöntem olacaktır. Gelenek dünün bilgi ve birikiminin yorumunu, modernite ise bugünün ihtiyaçlarına binaen oluşan olguları ifade eder. Dini bilginin yorumlanması esnasında birini diğerine tercih etme zorunluluğu yoktur. İkisi de birbirine muhtaç ve birbiriyle anlamlıdır. Gelenek olmadan Kur'ân'ı Kerîm'in, dolayısıyla dini bilginin yorumlanması zorlaşacaktır. Üstelik geleneği doğru anlamak için bile geleneğe ihtiyaç vardır. Akıl-nakil bağlamında bakarsak akıl özneyi, nakil ise eğitim için gerekli olan materyalleri temsil etmektedir. Geleneği nakil olarak ele alacak olursak din gibi aşkın/ilahi kaynaklı bir konuda aklın tek başına bilgi üretmesi ve güncellemeler

³⁶⁷ Bala, *Seçmeli Derslere Geline Süreçte Türkiye’de Din Eğitimi Politikalarında Paradigma Değişimi (Temel Dini Bilgiler Dersi Örneği)*, 327-340.

³⁶⁸ Demir, “Din-Dinî Bilgi Ayrımı Ekseninde Geleneğin Ne’liği ve Değersel Boyutu”, 189-201.

³⁶⁹ Yıldız Kızılabdullah, “Kavramsal Çerçeve: Eğitim Öğretim ve Din”, *Din Eğitimi El Kitabı*, ed. Recai Doğan - Remziye Ege, 2.Baskı (Ankara: Grafiker Yayınları, 2013), 52.

yapması mümkün değildir. Ayrıca Kur'ân'ı Kerîm'i doğru anlamak içinde tarihsel bağlamda bilgilere yani nakle ihtiyaç vardır.

Gelenekten ve kültürden ayırt edilemeyen dini bilgi tabular halinde sunulu kabul edilmeye zorlandığında sekülerleşmeye kapı aralanmaktadır. Böylece toplumlar arasındaki farklar dünyevi ve seküler hayatın sembolleri ve ritüelleri olarak kalmaktadır. Bu açıdan hayatımızı kuşatıp rahmet olacak olan din, belli şekillere veya ibadetlere sıkıştırılmaktadır. Böylelikle dini bilgi, Kur'ân'ı Kerîm tilavetine ve ilmihal bilgilerine indirgenerek, hayata anlam verme ve ihsan ahlakından uzaklaşmakta, dindarlık çoğunlukla şekil üzerinden yerine getirilmektedir.³⁷⁰

Sosyal bir varlık olan insan, doğal olarak bir geleneğin içerisinde yaşamını sürdürmekte ve kişiliğini geliştirmektedir.³⁷¹ Geleneğin içinde kabul görmüş değerler saygı ve bağlılık temelli olup toplum kabulü, kültür ve geleneğe bağlılığı da içerir.³⁷² Devam eden yaşamla birlikte alışkanlığa dönüşen birçok geleneksel değer artık üzerinde düşünülüp sorgulanamayan taklitlere evrilmektedir. Taklit ise adeta bir sosyal bataklık gibi aklı ve iradeyi kullanmaya engel olan tutum ve davranış kalıplarına dönüşmektedir.³⁷³ Gelenekçi tutumun çok fazla eleştiri alması bu sebepten dolayı olabilir. Zira din bir taraftan düşünmeye, sorgulamaya ve bazı şeyleri reddederek zihinsel temizlik yapmaya çalışırken diğer yandan aklı ve iradeyi uyuşturan bir bakış açısı eleştiriye sebep olmaktadır. Nitekim medreselerin çöküşüne giden süreçte bu bakış açısında ısrar etmenin payı oldukça büyüktür. Neticede bu bakış açısıyla yapılan eğitim nedeniyle İslâm toplumu asrın gerisinde kalmış, hem ilim hem de ahlaki açıdan ve çökmeye mahkûm olmuştur.³⁷⁴ Tarihsel bir gerçeklik olarak denilebilir ki kendi içine kapanan ve belli bir zamanda takılıp kalan toplumlarda eğitim sistemi katı ve tek yönlü olmaktadır. Bu sistemin yetiştirdiği bilinçlerde taassuba eğilim artmakta ve hoşgörü ortamından uzaklaşmaktadır. Hoşgörüden uzak toplumlarda gelişen taassup/ fanatizm ya da bağnazlık sadece dindarlara yönelik bir durum da değildir. Kavram karmaşası olarak bağnazlık ve dindarlığın tam olarak ayırt edilememesi de süreçleri karmaşık hale getirmektedir. Dolayısıyla daha dindar ya da aydın olduğunu iddia eden mutaassıp bireylerin gelişmiş ve müreffeh bir toplum oluşturması zordur.³⁷⁵

³⁷⁰ Bardakoğlu, “Dini Bilgi ve Günümüzde İslâm”, 103-109.

³⁷¹ Demir - Bektaş, “Bilgi ile Etkileşim: Bilgide Kendini Gerçekleştirme”, 240.

³⁷² Demir - Bektaş, “Bilgi ile Etkileşim: Bilgide Kendini Gerçekleştirme”, 46.

³⁷³ Demir - Bektaş, “Bilgi ile Etkileşim: Bilgide Kendini Gerçekleştirme”, 345-399.

³⁷⁴ Sevilay Ünal, *İmam Hatip Ortaokulları'nda Okuyan Öğrencilerin Bu Okulları Tercih Nedenleri ve Beklentileri (Erzincan Örneği)* (Erzurum, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 12.

³⁷⁵ Yasin Öztürk, *Psikolojik ve Epistemolojik Bağlamda Bağnazlık ve Görünümleri Üzerine Bir İnceleme* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 40-63.

Dini bilginin kaynakları, gelenekle birlikte gözlenen günlük yaşam, dini gruplar ve dini araştırmalar olarak da ifade edilmiştir. Gelenekle modernleşme ters orantı şeklinde ilerleyen kavramlardır. Bugünün modernitesi yarının geleneği olarak akıp giden zamanın ruhunu oluşturmaktadır. Bu anlamda ülkemizde dindarlığın değişen yönlerine kaynaklık eden dini bilgide -özellikle 1990'lı yıllara kadar- daha tutucu ve yasakçı bir gelenek mevcuttu. Gelenek ve modernitenin çatışma alanları öncelikle kadın-erkek ilişkileri ve boş zamanları değerlendirme faaliyetlerinden oluşuyordu. Örneğin önceleri “müzik ve müzik aletleri kesinlikle haramken sadece def caizdi. Daha sonra davulda caiz olanlar listesine eklendi derken din konulu şiirler olan ilahiler bestelendi hatta bağlama eşliğinde seslendirildi. Ancak toplum bunu hemen kabul etmediğinden önceleri enstrümansız olarak da seslendirildi ve tercihe göre müzikli ve müziksiz olarak satıldı. Ancak bu durum ilerleyen zamanlarda müzik aletlerindeki sınırlamanın esnetilmesi ve popüler kültüre ait bestelerin ilahilerde cömertçe kullanılmasına kadar vardı. Diğer taraftan televizyon önceleri fitne ve günah aleti hatta deccal olarak nitelendirilirken çağın bir ihtiyacı olarak kendini kabul ettirmeyi başardı. Öyle ki Müslümanlar evlerine almakla kalmıyor İslâm'a aykırı programları bile izliyorlardı. Buna bir çare olarak dini hassasiyetlere uygun yayınlar yapılması amacıyla yeni kanallar açıldı, vaazlar verildi ama izlenilmediği görülünce çare olarak önceleri eleştirilip zamanı boşa harcama ve uyutulma metodu olarak görülen spor yayınları yapılmaya başlandı. Öyle ki bazı kanallar popüler kültüre ait şarkı kliplerini yayınlarken İslâm'a ters olduğu gerekçesiyle müzikli ilahileri yayınlamadılar. Çelişikler bir yana karşılaşılan her yenilik ya da farklılığa karşı peşin hükümle reddiye yapmak yerine olası zararlarından korunmak amacıyla onu tanımak ve faydalı bir şeye dönüştürmek daha akıllıca olacaktı. Neticede çağa ve şartlara göre güncellenmeyen dini bilgi ve hükümler doğal olarak değişecektir. Fakat bu arada peşin hükümlü olmayıp olasılıkları göz önüne almak sonradan oluşacak hükümlerle ters düşmemek adına daha isabetli olacaktır.³⁷⁶

Dini bilgi, gelenek ve ihya/yenilik hareketleri arasında paylaşılamayan bir olgudur. Her ikisi de asıl doğru olan dini bilginin, kendi bünyelerinde olduğunu iddia eder.³⁷⁷ Dini bilgi bu durumda iki türdür diyebiliriz. İlki geleneği şekillendiren ve bir o kadar da şekle girmiş dini bilgi, ikincisi ise asıl kaynağa atıfla yeniden yorumlanan dini bilgidir. Toptancı veya reddedici bakış açısıyla bakılınca iki farklı dini bilginin de alıcıları vardır. Toptancı davranıp gelenekle içiçe geçmiş dini bilgiyi hurafelerden ayırt etmeden kabul etmek ne kadar yanlışsa tümüyle yenilikçi olup geleneği yok saymakta bir o kadar yanlıştır. Üstelik hurafelere gösterilmeyen

³⁷⁶ Vejdî Bilgin, “Popüler Kültür ve Din: Dindarlığın Değişen Yüzü”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/1 (2003), 193–214.

³⁷⁷ er-Rûm 30/32.

hassasiyeti yeni yorumlara karşı bidat adı altında göstermek hakkaniyete uygun tavır değildir. Bu bağlamda alınan eğitimden ziyade bilgiye yaklaşım tarzı önemlidir. Örneğin hem dini topluluklar hem de ilahiyatçılar arasında farklı görüşleri savunanlar mevcuttur. Farklı görüşler entelektüel bir egzersiz olmanın yanı sıra bulunduğu mahalleyi belirleme notasında kişileri kategorilendirmektedir. Olması gereken münazara yapmak değil hakikate ulaşmak amacıyla araştırmak ve tartışmaktır. Ancak haklı çıkmaya ya da dikkat çekmeye çalışarak tartışmak faydalı olmamaktadır. Bu tür tartışma ve görüş ayrılıkları dinin anlaşılmasına yönelik yeniden yorumlama veya ihyacı tabirlere karşı tepki göstermeye neden olmuştur. Öncelikle ayırt edilmesi gereken nokta ilahi kaynaklı dinin mükemmel ve eksiksiz olduğudur. Dolayısıyla dinin özüne yönelik ihya edilecek bir durum söz konusu değildir. Ancak din diğer yönüyle de evrensel, yani esnektir. Bu özelliği ile günceldir ve uygulama kolaylığı sağlar. Bu yön dini bilginin zaman ve zemine göre uyarlanan bölümleri yani ihya edilmesi gereken tarafıdır. Zira yorumu ifade eden dini bilgi, bir şahıstan ziyade benzer veya farklı görüşlere sahip ilim adamlarının çalışmalarını ifade eden kitlesel bir kimliğe sahiptir. Bu açıdan hem eleştirilir hem de ihya/reforme edilebilir.³⁷⁸

Dini topluluk ya da geleneği oluşturan diğer olgularda din ve dinin alt oluşumları olan mezheplerdir.³⁷⁹ Bu konuda beşerî yorumlar olan mezhep ve tarikatların kabulleri de aynı mesabede değerlendirilmelidir. İslâm'ın evrenselliğine ve de insan gerçeğine karşı en uygun tavır budur. Aynı zamanda her bireyin dini bilgi üretebilecek ve de yorum yapabilecek yetkinliği ve fırsatı olmayabilir. Bu noktada birçok alanda var olan mezheplerden birini seçip takip etmesiyle bir kolaylık ve düzen sağlanmış olacaktır. Nitekim bazı farklı görüşler bulunsada birçok konuda ortak fikirler ağırlıktadır. Dolayısıyla dini yorumlama ve yaşama konusunda içtimai, ahlaki siyasi, itikadi, fıkhi, ve felsefi pek çok anlayış vardır. Bunlardan birini seçmek ve ona uygun yaşamak kişinin sorumluluğundadır.³⁸⁰

Bir başka dini grup olan cemaatler ise bazı avantajları ile kendilerine katılımı teşvik etmektedirler. Bunlar; kişinin anlam arayışı, manevî kazanç ve tatmin olma isteği, sosyalleşme ihtiyacı, bir amaca yönelik çaba, yaşanan zorluklara karşı dayanma gücü, inancını daha ileri düzeyde yaşama, olumsuz telkinlerden korunma, günahattan arınma, kötülükleri terk etme, dini konuda daha güvenilir yol tutma, mensuplarına yeni bir kimlik, statü ve saygınlık kazandırması gibi sebepler saptanmıştır. Cemaatlerde oluşan birliktelik ve biz bilinci grup içi bağlılığı

³⁷⁸ Demir, “Din-Dinî Bilgi Ayrımı Ekseninde Geleneğin Ne’liği ve Değersel Boyutu”, 189-201.

³⁷⁹ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 27-41.

³⁸⁰ Ahmet Bağlıoğlu, “Temel Hak ve Özgürlükler Bağlamında Mezhepsel Çoğulculuk”, *İnsan Hakları ve Din Sempozyumu*, ed. Tevhit Ayengin (Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınları, 2010), 105/ 151-163.

sağlarken diğer taraftan toplumdan soyutlanmalarına, diğer insanları ötekileştirmelerine yol açabilmektedir. Olumlu etkileri olarak; kişiyi yalnızlıktan kurtarması yaşama dair motivasyon kazandırması kaydedilirken, grubun kural ve değerlerinin etkisiyle dini değerleri farklılaştırıcı ve ayırıştırıcı rolleri olumsuzluk etkileri olarak belirlenmiştir. Dini bilgi noktasında özellikle bireylerin din hakkında güvenilir ve derin bilgi sahibi olma arzusu ile bu yapılara katıldıkları saptanmıştır. Ancak bu yapılarda verilen dini bilginin çoğu zaman ilmiyal bilgisi seviyesinde kaldığı, beklendiği gibi derin veya üst seviyede bir dini bilgi verilmediği yapılan çalışmalarda ortaya çıkmıştır. Üstelik bunun için yapılacak araştırma düşünme ve sorgulama da hoş karşılanmaz. Zira her dini oluşumun bilgi, otorite ve öncelikler olarak kendi kabulleri vardır. Özellikle liderlerinin düşünceleri sorgulanmadan kabul edilmelidir. İtiraz edenler gruptan dışlanabilirler. Her devirde varlığı kaçınılmaz olan dini grup ve cemaatlerin var oluş amaçları, bireysel ve toplumsal etkileri özellikle ilahiyat alanında araştırılıp değerlendirilmeli ve gerekli tavsiyeler sunulmalıdır.³⁸¹

Dini grupların dini bilgi noktasında tek doğru ve otorite olarak kendilerini görmeleri tepki çekse de bu durum gruplaşma ruhunun özelliğidir. Özellikle İlahiyat eğitimi alanların bu bağlamda daha eleştirel bakış açısına sahip olmaları da cemaatler tarafından eleştirilen bir durumdur.³⁸² İslâm toplumlarında cemaatlere katılım sebebi dindarlık ölçütü kabul edilmekle beraber güzel ahlak ve erdemli davranışlar beklentisini de içermektedir. Ancak bilinmelidir ki bu durum sadece dini bilgi ve eğitimle halledilecek kadar basit ve yüzeysel bir olgu değildir. Bu konuda toplum olarak tüm fertlerin çaba içerisinde bulunmaları ve davranışlarını adalet, barış, hoşgörü gibi ilkeler ile temellendirmeleri gereklidir. Nitekim yapılan araştırmalarda “İslâmi yaşama endeksine” uygun olarak yaşayan ülkeler arasında Müslüman ülkelerin geri sıralarda bulunması üzüntü vericidir.³⁸³

Toplumda kendine önemli bir yer edinen gelenek, bireyle ilk temasını ailede gerçekleştirir. Ailenin dini inancı ve buna göre yaptığı etkinlikler, birey için dini geleneğin temel taşlarını oluşturur. Aynı zamanda ilk sosyalleşme kurumu olan aile, hem bireysel gelişimin hem de dini sosyalleşmenin adım adım ilerlediği ortamdır. Birey, fıtratı gereği doğuştan gelen inanma ihtiyacını, ailesinin sahip olduğu ve inandığı dini bilgi ve uygulamalar ile somutlaştırır.³⁸⁴

³⁸¹ Suat Cebeci, vd., “Dini Grupların Birey ve Toplum Üzerindeki Etkileri: İlahiyat Fakültesi Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma”, 69–86.

³⁸² Ramazan Bulut, “İslâmi İlimler Fakültesi Öğrencilerinin Dini Gruplar Hakkındaki Görüşleri Üzerine Bir Araştırma”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 20/1 (Şubat 6, 2021), 359–395.

³⁸³ Ali Bardakoğlu, “Ahlâkın Fıkıh Kuralları Arasında Buharlaşması”, *Eskiye*, 35 (2017), 51–94.

³⁸⁴ Süleyman Akyürek, “İlk ve Orta Öğretimde Din Öğretimi: Kuramsal Çerçeve”, *Din Eğitimi El Kitabı*, ed. Recai Doğan - Remziye Ege, 2. Basım (Ankara: Grafiker Yayınları, 2013), 102–103.

Dini sosyalleşmenin bireye iki türlü faydası vardır. İlki bireyi bilgilendirmek suretiyle mevcut uygulamalar için hazırbulunuşluk kazandırmaktır. İkincisi ise dini etkinliklere katılmasa bile bu konular hakkında yorum yapabilecek ve yanlış uygulamaları fark edip değerlendirecek kadar konuya hâkim ve olumlu tavır içinde olmasını sağlar.³⁸⁵ Bununla birlikte dini kavramlar noktasında iletişimin sağlanması için etkili bir din eğitimi verilmelidir. Nitekim dini iletişimin eksikliği ötekileştirmelere ve çatışmalara yol açabilir.³⁸⁶

Geleneği anlama faaliyeti ufukların (geçmiş zaman ve şimdiki zamanın) kaynaşması ile mümkün olabilir. Zira şimdiki formlar geçmişe atıfla anlaşılabilir. Geçmiş anlamaya yönelik ön bilgi ve birikimler olan gelenek, aslında bizim bilgisel ön yargımızı da oluşturur. Bu açıdan dil önemli bir enstrümandır. Gelenegin dili güncellenebildiği ölçüde doğru anlamalar için gerekli önyargısallık gerçekleşebilir.³⁸⁷

İslâm'da nakil, vahiy anlamında kullanılmaktadır. Allah'ın mesajları olan vahiy, bize değişmez bir şekilde gelmiştir. Bu durum evrensel olarak her zamana hitap eden nakli anlayıp çağımızın şartlarına göre yeniden yorumlamayı da gerektirmektedir. Vahyin yorumu ve uygulanışı olması açısından gelenek, din eğitiminde önemli bir yere sahiptir. Gözden kaçan ya da karıştırılan bir nokta olarak ifade etmeliyiz ki kutsal olan gelenek değil vahiydir. Dolayısıyla gelenek dinin anlaşılması ve günümüz şartlarına kıyas yapılması noktasında önemli bir değer olarak görülmeli ve güncellenmelidir.³⁸⁸

3.2.4. Kültür

Etimolojik olarak kültür için; tarım, ekme, hayvan ya da ürün yetiştirme anlamlarına gelen hars, ekin, coulter, cultura, sekâfe, colere gibi kavramlar kullanılmıştır. Genel bir tabirle kültür, toplumda insanın ürettiği her türlü ürün ya da birikim olarak görülmektedir. İçerisinde maddi ve manevi boyutları olan bu ürünler, yaşamın her alanını kapsamaktadır. Yemekten kıyafete, kutlamalardan tavırlara, düşünce tarzından sanata ve müziğe dair yapılan tüm argümanları içermektedir. Kültürü; hızlıca öğrenmek, zekâ ve beceriye sahip olmak, yaşam biçimi,³⁸⁹ hayat tarzı ve sosyal süreçler bileşkesi olarak yorumlayanlar olduğu gibi, entelektüel, zihinsel ve ruhsal gelişim olarak görenlerde mevcuttur. Nitekim bu gelişimi tamamlayanlar için kültürlü kişi deyimi ile kullanılmaktadır. Bunlara ek olarak kültür; topluma mal olmuş semboller sistemi, kavramlar, bunların kabulü, aktarılması, ideoloji gibi tüm birikimi ve bunu

³⁸⁵ Tosun, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, 2020, 160-161.

³⁸⁶ Akyürek, "İlk ve Orta Öğretimde Din Öğretimi: Kuramsal Çerçeve", 103.

³⁸⁷ Kaya, "Anlama ve Gelenek:Hans-Georg Gadamer'in Felsefi Hermeneutiğinde Anlamada Gelenegin Rolü Sorunu, Yazar: Mehmet Ulukütük (Bilsam Yayınları, İstanbul 2013), 635-640.

³⁸⁸ Kızılabdullah, "Kavramsal Çerçeve: Eğitim Öğretim ve Din", 41-56.

³⁸⁹ Nebi, *Müşkilesüsakafe ve Miladü Müctema/Kültür Sorunu ve Bir Toplumun Doğuşu*, 33-36.

anlayıp yorumlamayı ifade eder.³⁹⁰ Topçu'ya göre kültürü oluşturan temel unsurlar; tarih, din, sanat ve siyasettir.³⁹¹ Kültür, çoğu kez ya imparatorluk için araç ya da uygarlığa götüren yol olmuştur.³⁹² Antropologlar, yüzden fazla kültür tanımı yapsa da kısacası kültür; simgeler aracılığı ile toplumsal olarak alınan ve iletilen bütün davranış kalıplarının ortak bir halidir. Sadece sanat, bilim, hukuk vs. değil bunlar sonucu oluşan binalar aletler vb. zihinsel kültürün pratiğe dökülen hali, insan gruplarının tüm ayırt edici başarılarıdır.³⁹³

Kültürel yapının unsurları dil, tarih ve kültürel mirastır. Günümüz milliyetçilik hareketleri kültürel devamlılık arzusu ile ilerlemektedir. Kültürün ilk halinin donuk bir şekilde korunması ancak çevresinden ve zamandan izole edilmesi ile mümkündür. Bu da ilerlemeye aykırıdır. Kültürel sınırlar net olmadığından hangi kültür nerede başlar nerede biter tam olarak kestirilemez.³⁹⁴

Kültür ve din birçok kez iç içe olsalar da din, kültürün üstünde ve onu şekillendiren konumdadır. Hindistan geleneğindeki kuralların dini inanışa göre şekillenmesi, ilk insanın aynı zamanda ilk peygamber olarak insanlık tarihine şekil vermesi gibi. Din, ne sadece kültürün içine gömülen ahlak ne de ahirete yönelip dünyadan elini eteğini çekmiş bir öğretilerdir. Din bir dünya kurma girişimi olarak aktif ve aktüel olarak kültürle benzer rollere sahiptir. Aksi halde masalsı anlatıdan ve mistik olgudan öteye gidemeyecektir. Din, kültürle benzer işlevlere sahip olmasının yanı sıra insanın düşünsel dünyasındaki aşkın arzulara hitap etmektedir. Bu sayede insan, içinde küçük bir yer işgal ettiği evreni anladığını iddia etme cüreti gösterebilir.³⁹⁵

Birçok toplumda din ve kültür bütünleşmiştir. Osmanlı da meşrutiyete kadar milli kavramı, dini kavramının yerine kullanılmış, ulusal ile dinsel eş anlamlı sayılmıştır. Türk harsı da buna örnek gösterilebilir.³⁹⁶ Nurettin Topçu ya göre, “İslâm sadece cami değil, eve giren ezan sesi, sadece secde değil secde eden baştır aynı zamanda”. Örneğin İtalyan ve Fransız milliyetçiliğini Katoliklikten, Türklüğü İslâm'dan ayrı düşünmek neredeyse imkânsızdır.³⁹⁷ Hegel, dinlerin evrensel kültüre etkilerini şöyle özetler: “Çin dini ölçüyü, Süryani dini acı çekmeyi, Yahudi dini yüceliği, Yunan dini güzelliği ve Roma dini faydayı karakterize eder.”

³⁹⁰ Ejder Okumuş, *Din ve Kültür* (Ankara: Maarif Mektepleri Yayınları, 2017), 13-59; Topçu, *Kültür ve Medeniyet*, 19-29.

³⁹¹ Topçu, *Kültür ve Medeniyet*, 19-29.

³⁹² Nebi, *Müşkilesüsakafe ve Miladü Müctema/Kültür Sorunu ve Bir Toplumun Doğuşu*, 94.

³⁹³ Arthur Asa Berger, *Kültür Eleştirisi Kültürel Kavramlara Giriş*, ed. Niyazi Zorlu, çev. Özgür Emir (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2012), 141-144.

³⁹⁴ Tok, *Kültür, Kimlik ve Siyaset*, 233-240.

³⁹⁵ Fatih Özkan, “Dinin Anlaşılmasında Kültürel Etki”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10 (Ekim 2016), 305-307.

³⁹⁶ Yavuz, *Osmanlılık, Kültür, Kimlik*, 13.

³⁹⁷ Topçu, *Kültür ve Medeniyet*, 19-29.

Hiçbir kültür tarihsel şartlarda ve özellikle de dinden bağımsız bir şekilde oluşmamıştır. Recep Kılıç, dinlerin topluma etkilerini incelerken İslâm ve Hristiyanlığın öğretileri itibariyle etkilerinin de farklı olduğunu ifade eder. Örneğin Hristiyanlık, hulul inancı neticesinde ‘kişi ve olaylar merkezlidir. İnsan merkezli ve yoruma dayalı teoloji oluşmaktadır. Bu bağlamda Batı kültürünün Hristiyanlığın etkisinde geliştiğini görebiliriz. İslâm ise, vahiy merkezli bir din olarak Tanrının buyrukları ile şekillendiğinden bilgi kaynağı durumundadır. Bu nedenle Hristiyanlığa göre daha çok kültürü üreten ve şekillendiren konumdadır. Hristiyanlıkta din, insan yorumundan ibaret ve insan merkezli olduğundan kültür dini şekillendirir. Dolayısıyla “Hristiyanlıkta kültürel dinden, İslâm’da ise dini kültürden” bahsedilebilir.³⁹⁸

Dinin kültürü ve toplumu etkileme veya şekillendirme seviyesi bireyi etkilemesi ile orantılıdır. Bireyi etkileme derecesi ise onun anlam dünyasına sağladığı katkı ve sorunlarına getirdiği çözümler nispetindedir. Dolayısıyla bireye hitap etmeyen, onu kuşatmayan, bir din ya da öğretinin, etkileme gücünden bahsedilemez. Din özetle; kimlik ve kişilik kazandıran, organize eden, meşruiyet kazandıran, zihniyet oluşturan, çatıştıran, sosyalleştiren, motive eden toplumu düzenleyen, mevcut düzeni değiştirebilen, teselli veren, vb. işlevleri ile toplumsal değişimin başat faktörüdür.³⁹⁹

İnanılan dinin, ibadetler ve buyruklar yoluyla kişide bazı değişiklikler meydana getirmesi dinin hedefi açısından yeterli görülmeli midir? Evrensellik iddiasında bulunan her dinin evrensel sorunlara çözüm üretebilecek şekilde, söylem, eylem ve uygulamalarının olması beklenir. Aksi halde o din bireysel merkezli yerli bir inançtan öteye gidemeyecektir. Bu bağlamda ilahi dinlerin ortak olan evrensel değerlerinin din eğitimi müfredatlarında bulunması önemlidir. Böylece, dinin ötekileştiren bakış açısı ile ayrışmaların önüne geçilebilir ve dinin birleştirici yönü öne çıkarılabilir. Toplumsal birliğin oluşmasında, toplumun ortak ürünü olan kültürün etkili olduğunu, kültürün oluşmasında da dinin etkilerinden bahsettik. Din, toplumu ve kültürü oluşturan başat kurum olduğundan, din eğitiminin de özellikleri ve sonuçları itibariyle toplumsal birlikteliğe ve hoşgörü ortamına katkı sağlaması beklenmektedir.

Dinin yaşama aktarılan olgusu olarak dini bilginin, kültürü etkilemesi ve ondan etkilenmesi söz konusudur. Mevcut dini bilgilerin içinde eski kültürlerle ait malzemeler bulunmaktadır. Bunlar güncellenmediğinde bazılarının bu bilgileri çağdışı bulup toptan reddetmesine bazılarının ise toptan kabul edip geçmişe hapsolmasına neden olmaktadır.⁴⁰⁰ Aynı zamanda dini bilgi ve uygulamalar, kültürel yabancılaşma ve kimlik bunalımını da

³⁹⁸ Özkan, “Dinin Anlaşılmasında Kültürel Etki”, 307-312.

³⁹⁹ Özkan, “Dinin Anlaşılmasında Kültürel Etki”, 307-312.

⁴⁰⁰ Mualla Selçuk, *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005), 38.

önlemektedir. Dinin hedefi öğretilerinin uygulanması yönünde olduğundan bu noktada kültür ile kesişir. Dinin etkileşim içine girdiği kültürlerle göre değişen şekli, tali konularda olduğundan dolayı dinin özünden olmayan bu farklılıklar, zenginlik olarak görülmüştür.⁴⁰¹

Din-kültür ilişkisinde etkileşimin başat unsur olan dini bilginin yaşıyan sosyo-kültürel durumlardan etkilendiği ve şekillendiğinden bahsetmiştik. Nitekim ülkemizde Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren dini bilgi ve uygulamalar çeşitlilik göstermiştir. Bu çeşitlilik ve değişim her zaman kültürden kaynaklanmasa da ondan bağımsız olamamıştır. Dolayısıyla bazı kısıtlamalar ile din eğitimi sona ermemiş şekil değiştirmiştir. Dini bilgi ise şekil değiştirmiş olsa da din eğitimi ihtiyacına cevaben kültürün içinde her zaman olagelmıştır.⁴⁰² Kültür içerisinde oluşan dini bilgiyi, oluştuğu ortamlar olarak aile, okul ve medya bağlamında ele alabiliriz.

Aile bireyin dünya ile temasının, eğitiminin ve sosyalleşmesinin ilk durağıdır. Çocuk ailede şahit olduğu davranışları gözlemler ve taklit eder. Böylece aidiyet duygusu ve kendini ifade etme becerileri gelişir. Ailede görülen dini bilgiye dair formlar; dini söylemler ve din temeli eylemlerden oluşur. Ancak bunlardan da öte çocuğun dini bilgiye ve dine karşı tutumları ailedeki yaşantıları ile ilk şeklini alır. Bu bağlamda çocuğuna sevgiyle yaklaşan ve ilgili ailelerde bunun olumlu sonuçlar doğurduğunu daha önce belirtmiştik.⁴⁰³

Din eğitimine başlama yaşı tartışılrsa da bilinmektedir ki çocuk, dünyaya gelişinden itibaren dini sembol ve kavramlarla karşılaşmaktadır. Örneğin İslâm geleneğinde çocuğa isim verilirken sağ kulağa ezan, sol kulağa kamet okunması, ninni yerine salavat, tekbir, Kur’ân’ı Kerîm veya Esma’ül-Hüsna dinlettirilmesini verebiliriz. Hristiyanlıkta vaftiz gibi örnekler bize çocukların dinden tamamen habersiz ve uzak bir dünyada büyümediğini göstermektedir. Dikkat edilmesi gereken durum çocuğun yaşına göre yaklaşım sergilenmesidir. Örneğin çocuk 2-3 yaşından itibaren dinle ilgili sorular sormaya başladığından ötürü ona verilecek cevaplar özenle seçilmelidir. Bu konuda ailelerin eğitim alması pedagojiye uygun tavır ve tutumlar içinde çocuğunu bilgilendirmesi gerekmektedir.⁴⁰⁴ Bu konuda Beyza Bilgin’in tavsiyesi çocuğa kısa ve öz cevaplar vermek ve mümkün oldukça somut örnekler kullanmaktır. Ayrıca Allah’ı

⁴⁰¹ Fatma Odabaşı, “Dindarlık Göstergesi Olarak Dil/Dil Dindarlığı”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 14/1 (2014), 123–154.

⁴⁰² Özkan, “Dinin Anlaşılmasında Kültürel Etki”, 98-106.

⁴⁰³ Kımtır, “İlgili/Seven Anne-Baba Tutumları ile Din ve Dindarlık Arasındaki İlişki Üzerine”, 9-41; Eserpek, “Eğitim ve Sosyal Değişme”, 41.

⁴⁰⁴ Ahmet Acarlıoğlu, “İslâm Tarihi Perspektifinden Çocuk Terbiyesinin Esasları ve Modern Eğitim Metodlarıyla Mukayesesi”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33 (2019), 19-29; Ahmet Çın, *İlk Çocukluk Döneminde Çocuğun Din Eğitimi ve Ailenin Din Eğitimine Etkisi (Diyarbakır Örneği)* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 78-82.

tanıtma noktasında korku değil sevgi temelli yaklaşım tercih edilmelidir.⁴⁰⁵ Okulöncesi çocuklara din eğitimi mi yoksa sadece ahlak eğitimi mi verilmeli tartışılmakla birlikte fiili olarak eğitimin 2-3 yaşlarında başladığı kabul İbn'i Sina çocukta din eğitimine 3 yaşında başlanmasını, öncelikle Kur'ân'ı Kerîm ve ana diline ait ifade biçimleri ve kaidelerin öğretilmesini tavsiye eder. Ayrıca çocukta ilme karşı yönelim ve kabiliyet varsa ilme, yoksa sanata veya yeteneğine göre zanaata yönlendirilmesi gerektiğini belirtir.⁴⁰⁶

Günümüzde iletişim araçları ile daha fazla uyaran ve örneklerle karşılaştıklarından ötürü çocuklarda soyut döneme geçişler daha erken yaşlarda görülmektedir. Bu bağlamda ailelere eğitim desteği yapılmalı⁴⁰⁷ ve okullardaki yöntem ve teknikler buna göre planlanmalıdır.⁴⁰⁸ Ayrıca ailenin çocuğu sorumluluk alma noktasında eğitmesi hem eğitim hem de hayata karşı hazır bulunuşluk adına önemli katkıları olacaktır. Bunun için ceza, ödül, onaylama, teşvik vb. gibi sonuçlarının olabileceği fark ettirilmelidir. Çocuğun yaptıklarının sorumluluğunu alması açısından neden sonuç ilkesi benimsetilmeli böylece sorumluluktan kaçışı engellenmelidir. Aile her şeyde olduğu gibi özerklik, özgürlük ve sorumluluk bilincinde de dengeyi gözetmelidir. Ayrıca çocuğu hayata katmak anlamına gelen arkadaş, akraba, komşu, hasta ziyareti, düğün, cenaze gibi sosyal etkinliklere ve sosyal sorumluluklara katılımı teşvik edilmelidir.⁴⁰⁹

Kültür ve dini bilginin oluşumunda diğer bir faktör ise dildir. Dil, imanı psikolojik olan inanma alanından çıkarıp sosyal alana taşır. Sosyal hayata aktarılmayan iman, psikolojik alanda kalmış olur. Dini sosyalleşme taklit ve dini içerikli kalıplar kullanarak gerçekleşir. Dilsel kalıplar ise dini kimlik hakkında ip ucu verirler. İnancın sosyal hayata aktarımı ile de dini kimlik oluşur. Bu aktarımı öncelikle Peygamberler yapmışlardır. Yümnî Sezen, dinin kültürel olarak aktarımı için gelenekleşmesi gerektiğini ifade eder. Vahyin dilini kültürel formlarda anlama ve açıklama da dilin özellikleri ön plana çıkmaktadır. Din dili, aynı zamanda dini tutum ve davranışların sosyal hayata aktarımı olarak karşımıza dindarlık kavramını çıkarmaktadır. Yaşanan din olan dindarlığı ifade etmek için din dili kullanılmaktadır. Din dili imanin sembollerle ifadesi ve iletişimi sağladığı gibi etkileme yönüne de sahiptir.⁴¹⁰ Bu etkileme bazen menfaat sağlama amacı gütmekte ve “gösterişçi dindarlık” olarak da ifade edilmektedir.⁴¹¹

⁴⁰⁵ Yağcı, “Beyza Bilgin, İslâm ve Çocuk”, 529–532.

⁴⁰⁶ Acarlıoğlu, “İslâm Tarihi Perspektifinden Çocuk Terbiyesinin Esasları ve Modern Eğitim Metodlarıyla Mukayesesi”, 199-229.

⁴⁰⁷ Çın, *İlk Çocukluk Döneminde Çocuğun Din Eğitimi ve Ailenin Din Eğitimine Etkisi (Diyarbakır Örneği)*, 145-176.

⁴⁰⁸ Ahmet Koç, “Okul Çağı Çocuklarının Ailede Din Eğitimi”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17(2012), 145–176.

⁴⁰⁹ Demir, “Din Eğitiminde Sosyal Beceri Eğitimi”, 569.

⁴¹⁰ Odabaşı, “Dindarlık Göstergesi Olarak Dil/Dil Dindarlığı”, 123-154.

⁴¹¹ Ejder Okumuş, *Gösterişçi Dindarlık* (Ark Kitapları, 2005), 200.

Dini bilgi kültür ilişkisinde dilin fonksiyonları dindarlığın görünümüleri üzerinedir. İlki gündelik hayatta kullanılan dini ifadeler ile gerçekleşir. İkincisi ibadetleri yerine getirilirken kullanılması gereken dilsel olgulardır. Bunlara örnek olarak namazda okuma anlamına gelen kıraat, hacda telbiye, kurbanda tekbir, ezan ve besmeleyi gösterebiliriz. Üçüncüsü ise sosyolojik bağlamda Müslüman cemaati olma noktasındaki etkileridir. Din dili sembol ve mit dili olarak cemaate bağlılık ve mensubiyet duygularını güçlendirir. Üretildiği cemaat dışında anlaşılmayan bu dil imanin somutlaşma aşamasını gerçekleştirmeye yardımcı olur. Tillich, bu durumu “dil cemaati” kavramıyla ifade etmiştir.⁴¹²

3.2.5. Küreselleşme ve Medya

Dünya çapında; ekonomik, sosyal, kültürel vb. ilişkilerin yoğunlaşması olan küreselleşme, henüz tamamlanmamış bir süreçtir. 1980’lerden beri tüm toplumsal olaylarda etkisinden söz edilmekte ve bu yönüyle sosyologların ilgisini çekmektedir. Küreselleşme denilince üzerinde durulan nokta karşılıklı bağımlılık ve dünyanın küçüklüğüdür. Her ne kadar farklı ilişkiler üzerinden incelenirse de toplumsal olaylar ekonomi merkeze alınarak açıklanmaya çalışılmaktadır. Bizi ilgilendiren boyutu din ve kültürle olan ilişkisi neticesinde din eğitimi şekillendiren dini bilgiye olan etkisidir.⁴¹³

Toplumsal olayları bütünüyle küreselleşmeye bağlamak farkında olmadan onu bir meta anlatı, başat aktör konumuna getirebilir. Benzer konumda olan din ile karşılaştırdığımızda aralarındaki ilişkinin diyalektik olduğunu görürüz. Dolayısıyla dünya kurma ve anlamlandırma adına ikisinin rekabeti yaşanan değişimlerde de etkilidir. Sosyal değişimler insan merkezlidir ve boşlukta şekillenmezler. Bu bağlamda insanların dini ve ideolojileri değişimi etkiler ve şekillendirir. Küreselleşmenin dinle olan çok yönlü ilişkisinde dinin yayılması ve yaşanması bazen kolaylaşırken bazen de sınırlanmaktadır. Dini öğretilerin uluslararası arenada yayılması sonucu yeni hareketlerin doğması ve geleneksel dinlerin canlanması da mümkündür.⁴¹⁴ Her şeyin zıddıyla kaim olmasından mütevellit modern dünya görüşünde karşıt tasavvurlar aynı zamanda birbirlerini var etmeye devam etmektedirler.⁴¹⁵

⁴¹² Paul Tillich, *İmanın Dinamikleri*, çev. Fahrullah Terkan - Salih Özer (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000), 32.

⁴¹³ Öztürk, *Küreselleşme Sürecinde Türkiye’de Dini Hayatın Dönüşümü ve Dindarlığın Yeni Bazı Görünümleri Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma*, 1-8.

⁴¹⁴ Öztürk, *Küreselleşme Sürecinde Türkiye’de Dini Hayatın Dönüşümü ve Dindarlığın Yeni Bazı Görünümleri Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma*, 1-8.

⁴¹⁵ Hasan Coşkun, “Küreselleşme Sürecinde Din”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/2(2017), 115–134; Roland Robertson, “Küreselleşme ve Geleneksel Dinin Geleceği” çev. İhsan Çapcıoğlu, *Dini Araştırmalar* 6/17 (Haziran 2003), 351–360.

Diğer yandan bakacak olursak küreselleşme, dinleri küresel bazda etkili olamayacakları ölçüde sınırlandırmaktadır. Bu durum dinlerde teolojik tahribata yol açmaktadır. Dolayısıyla dinler kendilerini tanıtmaya fırsatı buldukları gibi başka dinleri de tanımak zorunda kalacaklar ve rekabet oluşacaktır. Bu rekabet insanlara daha fazla seçenek şansı verirken, dinlerin doğruluğu hakkında şüphelere de yol açacaktır. Olumlu tarafı olarak taklidi imandan tahkiki imana geçiş ve delilleriyle inanma sonucu inancı sağlamlaştırma durumu yaşanabilir. Olumsuz tarafı ise yeterince ya da doğru bir şekilde açıklanamayan durumlarda dine olan inanç zayıflayabilir veya din içerisinde aykırı yorumlar ortaya çıkabilir. Artık günümüz insanı tek taraflı ve baskın bilgi anlayışından etkilenmemekte hatta bu anlayışa karşı mesafeli durmaktadır. Dolayısıyla eskiden din adına tek yönlü otorite ve bilgi içeriğine muhatap olan bir toplum varken günümüzde özellikle gençlerin farklı inançlardan haberdar olması ve gelişim dönemlerinin özelliği olarak sorgulamaya ve itiraza meyilli olmaları, dini bilgide mantık ve kanıt temelli eğitimi gerekli kılmaktadır. Bununla birlikte yöntem ve tekniklerin muhatap ve tarihsel şartlara göre güncellenmesi de önemlidir. Özetle olumlu katkısı olarak; sorgulama olması ve hurafelerin ayıklanmasını olumsuz olarak ise tüm kaynakları ve araçları reddetme durumu ve deizm gibi inanışlara yönelişi örnek verebiliriz.⁴¹⁶

Küreselleşmenin etkisiyle küçük bir köy haline gelen dünyada farklı inançların etkileşimi neticesinde evrensel değerler fark edilmiştir. Bununla birlikte hiçbir dine tamamen uymayan ancak değişik dinlerden esintiler içeren inançların ortaya çıkması beklenmiş ya da böyle bir endişe ortaya çıkmıştır.⁴¹⁷ Küreselleşmenin bir yönü de kültürel savaş olarak algılanmaktadır. Bu savaşa; barışçı, gerçekçi, bilimsel, akılcı ve sağlam temellere dayanan kavram, öge ve araçlar kullanarak neslin kabulleneceği bir eğitim tarzıyla hazırlanılmalıdır. Nitekim İslâm'a yapılan yanlış atıf ve temsillerin onun ilme ve hikmete verdiği önemin üstünü örttüğünü de unutmamak gerekir.⁴¹⁸

Dini bilginin küreselleşme sonucu başka kültür ve bilgilerle karşılaşması kaçınılmaz olmuştur. Ancak unutulmamalıdır ki din sadece dogmalardan ibaret bilgi yığını değil yaşamın içine dahil olan gündelik hayatı da ifade etmektedir. Bu yönüyle çağın enstrümanlarını kullanacak ve şekil değiştirip özüyle var olmaya devam edecektir. Dolayısıyla bu durum marjinal görüşlerin ortaya çıkması ve dinler hakkında daha cesur ifadeler kullanılması sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Din ve genel ağ/sosyal medya, insan ihtiyaçlarını karşılama noktasında rekabet içinde görülseler de denebilir ki dinin amaçları ihtiyaçlara indirgenemez.

⁴¹⁶ Öztürk, *Küreselleşme Sürecinde Türkiye’de Dini Hayatın Dönüşümü ve Dindarlığın Yeni Bazı Görünümleri Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma*, 1-8.

⁴¹⁷ Mustafa Çevik, “Global Köyde Dinlerin Sonu mu?”, *Dini Araştırmalar* 6/17 (2003), 163–177.

⁴¹⁸ Çevik, “Global Köyde Dinlerin Sonu mu?”, 163-177.

Ancak ihtiyaçlar, dinin anlam dünyasına dair ipuçları taşır. Ayrıca din didaktik tavrı ile bazen pedagojiyle çelişse de bu durum ğretim yöntem ve teknikleriyle aşılabilmektedir. Dolayısıyla ne din ne de dijital platformlar birbirlerine alternatif değillerdir. Aralarında rekabet olduğu gibi destekleme durumları da söz konusu olabilir.⁴¹⁹

Küreselleşmenin dini bilgiyi etkileyen önemli alanlarından birisi de iletişimin yaygınlaşmasıyla artan bilgi paylaşımıdır. Bu paylaşımların çeşitli olması ve inanılanlar ile zıtlık içermesi sonucu bocalamalar veya dinini sorgulamalar ortaya çıkmaktadır. Özellikle gençlerin dönemsel olarak kimlik oluşturma süreçlerinde bu durumlardan fazlasıyla etkilendikleri, deizm ve ateizm gibi inanışları benimsedikleri yapılan araştırmalarda gözlemlenmektedir.⁴²⁰ Sorgulama kültürü nedeniyle inançtan sapmaların olduğu görüşüne katılmadığımızı belirtelim. Zira sorgulamak kanıtlamayı gerektirir. Nitekim Kur'an'ı Kerim insanları bu faaliyete teşvik etmiş ve bu davranışı tefekkür olarak değerlendirmiştir. Bu durum ayrıca taklidi imandan tahkiki imana geçiş faaliyeti de olabilir. Dolayısıyla sorun ya da sorunları başka yerlerde aramak gerekir. Öncelikle belirtelim ki İslam'ın tüm bu iddialara cevap verebilecek kadar görüş ve kaynağı vardır. Ancak dikkat edilmesi gereken nokta öncelikle dini temsil edenlerin cevap ve tutumlarıdır. Bilim, felsefe ve düşünmeye karşı olumsuz bakış açısıyla bu durumun önüne geçmek şöyle dursun daha da artmasına sebep olunabilir. Nakilci, sorgulatmayan, korkutucu bir bakış açısıyla günümüz insanına özellikle de gençlere hitap etmek ve onları etkilemek mümkün değildir. Ancak şunu da belirtelim ki birçok gencin Allaha inanmakla birlikte dinin baskıcı tutumundan rahatsız olduğu ve ibadetleri yapmakta zorlandığı araştırmalarda görülmektedir. Bu bağlamda sadece ilmihal vb. dini bilgileri ezberletip Kur'an'ı Kerim'i okumanın -anlama faaliyeti olmaksızın- telaffuza indirgenmesiyle iyi birer Müslüman yetiştirebileceği görüşünden vazgeçilmelidir. Müminin vasfı bir hafıza belleğinden öte olmalıdır. O halde verilen din eğitimi, yapılan dini içerikli yarışma ve etkinlikler tekrar gözden geçirilmeli, dini bilgininin duygu ve davranışa yönelik hedefleri tekrar hatırlanmalıdır.⁴²¹

Küreselleşmenin etkisini dini bilgi açısından değerlendirecek olursak, gelişen teknoloji ve iletişim araçları sayesinde değişik inançları değerlendirme, bunlardan haberdar olma ve bunları karşılaştırma fırsatı doğmuştur. Bu durum düşünce özgürlüğü, sorgulama, karşılaştırma, delillendirme gibi olumlu faaliyetlere sevk etmekle beraber; inançla ilgili şüphe, bilgi kirliliği,

⁴¹⁹ Bernd Trocholepczy, "Dijital Medya ve Din Eğitimi: Ayrı Dünyalar?", *ocuk ve Medeniyet Dergisi* 6/12 (2021), 183-196.

⁴²⁰ Mustafa nverdi, "Din Karşıtı Yayınlar ve Gençlerde Ateistik Eğilimin Nedenleri", *İlahiyat Akademisi*, 12 (2020), 145-178.

⁴²¹ Ermiş, *Ergenlerin Deizm Algısına Dair Sosyolojik Bir Araştırma (ankaya rneği)*, 134-142; Tekin, "Z Kuşağının Dindarlık Eğilimleri", 182-205; alışkan, *Z Kuşağında Deizm Algısı ve Deistliğe Yönelten Sosyolojik Faktörler*, 86-102; nverdi, "Din Karşıtı Yayınlar ve Gençlerde Ateistik Eğilimin Nedenleri", 145-178.

reddetme, kendince yeni inançlar oluşturma vb. olumsuz durumlarda ortaya çıkarabilmektedir. Bununla birlikte, kendine güvenen ve hak olduğunu iddia eden inançlar da kendilerini delillendirme noktasında dini referansların ötesinde bilimsel ve mantık temelli referanslar vermelidir. Devrimizde insanlara akıl yoluyla ulaşmanın önemi ortadadır. Her ne kadar duygusal süreçlerle kitleler etkileniyor olsa da gençlik ve realist düşünce yapısına sahip kişiler için bu yöntem elzemdir. Netice olarak duygusallığın cevaplayamadığı sorular sonucu değişik arayışlara yönelimler mevcuttur.⁴²² Özellikle de gençler kendilerine sunulan çelişkili kaynakları; sınıflandırma, arındırma vb. işlemleri yap (a)madıklarından olsa gerek tümüyle reddetme eğilimine girmektedirler. Elbette ki vuku bulan bu sosyal olaylar tek nedene bağlı olarak açıklanamaz. Oysaki dini asıl kaynaklarından öğrenmek dini bilginin mahiyetini kavrama noktasında daha objektif bir bakış açısı oluşturacaktır. Bu noktada dini kaynakları tekrardan kritik etmek, değerlendirmek ve üzerinde konuşmak yerinde olacaktır.⁴²³

Bu minvalde dini bilginin günün şartlarına göre güncellendiğini belki de tahrif olduğunu söyleyebiliriz. Bununla bağlantılı olarak gittikçe yaygınlaşan kutlama furyaları (cinsiyet belirleme, ilk dişi çıkması, çişini haber verme partilerini vb.) daha az özel günleri de içine alarak adeta parti tadında hayat modu ile evrensel bir kültür oluşturmaktadır. Dini geleneğin etkisiyle ise dini gün ve geceler mevlit, yedisi, kırkı vb. organizasyonlar artık daha gösterişli hatta bazen yukarıdakilere benzer eğlence partisi formunda kutlanmaktadır. Ayrıca tesettürde moda ve trendleri yakalama çabası, marka takıntısı, tatil tercihlerindeki harem-selam uygulamalı işletmelerin bu durumu fırsata çevirerek fahiş fiyatlar talep etmeleri, vb. durumlar ile kapitalizm, dini yaşantı üzerinden kendini üretmeye devam etmektedir.⁴²⁴

Küreselleşme yeni ortaya çıkan bir durum değildir. Tarihteki etkileşim daha çok savaşlar, göçler ve ticari faaliyetler sonucu ve sınırlı oranda gerçekleşmiştir. Son yıllarda bu durumu hızlandıran en önemli araçlar genel ağ ve sosyal medya olmuştur. Bu araçlar kökleri olmayan batılı kültürü küreselleşme sayesinde tüm dünyaya empoze etmektedir McLuhan'ın, televizyonun icadı sonrası, dünyanın küresel bir köye dönüşeceği iddiası, bugün yaşadığımız durumda gerçekleşmiş görünüyor. Yurttaşlıktan nettaşlığa giden yolda, dünyada ticari oluşumlar, siber politikalara emanet edilmiştir. Turizmde yerel olanı keşfetme veya değer verme anlamında pazarlanan şey aslında otantiklik illüzyonu olarak, sosyal ve kültürel anlamda

⁴²² Fatma Odabaşı, "Gençlik Din Sosyolojisi " Üzerine Bibliyografik Bir Değerlendirme", 1183–1216; Çalışkan, *Z Kuşağında Deizm Algısı ve Deistliğe Yönelten Sosyolojik Faktörler*, 86-93.

⁴²³ Odabaşı, "Gençlik Din Sosyolojisi " Üzerine Bibliyografik Bir Değerlendirme", 86-93.

⁴²⁴ Öztürk, *Küreselleşme Sürecinde Türkiye'de Dini Hayatın Dönüşümü ve Dindarlığın Yeni Bazı Görünümleri Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma*, 1-8.

kültürün metalaşması ve taklitçiliktir.⁴²⁵ Bu durumdan ne yerel ne de küresel ilgililer rahatsızlık duymaktadır. Kısa vadede kâr getiren bu durum uzun vadede kültürel yozlaşmaya ve asimilasyona kapı aralamaktadır.⁴²⁶

Küreselleşen dünyada iletişimin hızı ve özgürlüğü nispetinde gelişen internetin bir yönü de medyadır. Yaşantılarımızın neredeyse tamamı ile ilgili paylaşımları bulabileceğimiz mecra da dini paylaşımlarda dikkat çekici seviyededir. Dini paylaşımlardaki hedefler öncelikle öğretme ve tebliğ faaliyetleri olmakla beraber okunmuş dualı -tılsımlı- ürünlerin satılması suretiyle dinin ticarete alet edildiğini de görmekteyiz. Dolayısıyla din söylemi ile birçok kişi kendisine yönelik hüsnü zan anlamında olumlu bir bakış açısı kazandırmaktadır. Dini hassasiyetlerle birlikte paylaşımlara verilen tepkilerde yaş ve diğer değişkenlere göre farklılaşmaktadır. Örneğin dini paylaşımları gerekli gören ve paylaşıldığında etkilenenlere bakıldığında; kadınların, eğitim seviyesi düşük olanların, evlilerin ve ev hanımlarının diğer kategorilerdekilere göre daha önde olduklarını görüyoruz.⁴²⁷ Bu durum dindarlıkla ilgili yapılan araştırmalarda da aynı yöndedir. Dolayısıyla dini hassasiyeti olanlar veya kendilerini dindar görenlerin oranları da bu gruplardakilerde diğerlerinden yüksektir.⁴²⁸ Dindarlık algısı ile medyada dini paylaşım yapma ve etkilenme oranının paralel şekilde artış sağladığı gözlemlenmektedir. Gençlerde bu durumun düşük olması, medyayı tercih etme nedenlerinin farklı olmasıyla ilgilidir. Diğer bir neden ise gençlerin dönem itibarıyla sorgulama ve eleştirel düşünme becerilerinde daha aktif olmaları sonucu, verilen her bilgiyi kabul etmemeye eğilimli olmalarıdır. Ancak genel olarak günlük ortalama 1-3 saat arası sosyal medya veya internet platformlarına maruz kalma ve hızlı yayın akışı sonucu düşünme ve sorgulama yeteneklerimizin zayıfladığından dolayı son zamanlarda önemi iyice artan medya okuryazarlığı hakkında tüm toplumun bilgilendirilmesi elzemdir. Zira medya, özellikle de sosyal medya ve internet siteleri, denetim mekanizmaları olmayan platformlardır. Dolayısıyla doğru bir dini bilgi edinme süreci için, paylaşılan dini bilgilerin kaynağı, bu kaynaklar hakkında bilgi sahibi olma, karşılaştırma ve çıkarım yapma gibi beceriler, en azından asgari seviyede gereklidir.⁴²⁹

⁴²⁵ Öztürk, *Küreselleşme Sürecinde Türkiye’de Dini Hayatın Dönüşümü ve Dindarlığın Yeni Bazı Görünümleri Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma*, 48.

⁴²⁶ Öztürk, *Küreselleşme Sürecinde Türkiye’de Dini Hayatın Dönüşümü ve Dindarlığın Yeni Bazı Görünümleri Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma*, 47-48.

⁴²⁷ Elif Bildik, *Dini Bilgi Edinme Sürecinde Sosyal Medya* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 134-137.

⁴²⁸ Faruk Karaca, *Dini Gelişim Psikolojisi* (Trabzon: Eser Ofset Matbaacılık, 2016), 21-48.

⁴²⁹ Bildik, *Dini Bilgi Edinme Sürecinde Sosyal Medya*, 137.

Bu anlamda “dini okuryazarlık” kavramı üzerinde durulması, dini bilgileri anlama ve kabul etme sürecine olumlu katkı yapacaktır.⁴³⁰

Medya, Latince kökenli olup ortam, araç anlamına gelen *medium* kelimesinin çoğulundan gelmektedir. Genel olarak iletişim ve eğlence amaçlı kullanılan kanallar olarak tanımlanmaktadır.⁴³¹ Gelişen teknoloji ve küreselleşmenin etkisiyle haberleşmeden daha fazlası olarak birer eğitim aracına dönüşen medya, eğitim sisteminin de önünde giderek insanları peşinden sürüklemiş ve bilgileri ilgi çekici ve kanıtlayıcı tarzda sunması ile etkilenmeleri artırmıştır. Medyanın bu kadar çok ilgi görmesi sadece popüler kültüre ait bir araç olmasıyla açıklanamaz. Zira medyada tek yönlü bilgi ve düşünce tarzı yoktur. Dolayısıyla esneklik ve fazla seçeneklerin olması bazılarını cazip gelebilmektedir. Düşünülenin aksine insanlar tarafsız bir din eğitiminden daha fazla etkileneceklerdir. Zira insan yaratılışı gereği baskıdan hoşlanmamakta, iradesini ve aklını kullanmak istemektedir. Özellikle sorgulama ve isyan eğilimlerinin fazla olduğu gençlik döneminde bu şartlar dikkatle gözden geçirilmeli ve kalıcı hasarları aza indirecek seviyede planlamalar yapılmalıdır. Bununla birlikte farklı fikir ve yönelimlerin; psikolojik, sosyolojik, vb. birçok nedeni olacağı unutulmamalıdır. Özetlemek gerekirse temelde yapılacak şey sadece bilgiyi yüklemek değil erdemli insan yetiştirmek olmalıdır. Bunun için öğrenmeyi öğretmek, sadece kitabi bilgileri değil evreni okumayı ve çıkarımlarda bulunmayı öğretmek olabilir. Ayrıca eleştirel bakış açısının her zaman olduğu gibi günümüzde de çok önemli bir ihtiyaç olduğu görülmektedir. Kişi medya okuryazarı misali dini bilgi okuryazarı olarak her karşılaştığı bilgiyi doğrudan kabul etmek yerine onu birtakım testlere tabi tutmalıdır. Nihâyetinde mücadele edilmeyen batıl inanç ve hurafeler boşlukları doldurmakta ve değişik dini yaşantılar gelişmektedir.⁴³²

Küreselleşmeye bağlı olarak iletişim alanının genişlemesi ve kolaylaşması sonucu sosyal öğrenme alanlarında çeşitlenmeler artmıştır. Sosyal medya denilen bir alan oluşmuş ve sosyalleşme kavramının sınırları değişmiştir. Ağ toplumu olarak ifade edilen günümüz dünyasında insanlar ortak amaçlar vesilesiyle uzak mesafelerdekilerle bile iletişime geçmekteyken aynı binada yaşayan insanları tanımaması normal karşılanmaktadır.⁴³³ Bu bağlamda bireyin çevresiyle istenilen bir şekilde etkileşimde bulunmasına yönelik sosyal beceri eğitiminin de özellikle verilmesi gerekmektedir. Bununla beraber sosyal medyadan tamamen

⁴³⁰ Teoman Duralı, “Uluslararası Eğitim Felsefesi Kongresi,” *Küreselleşme Sürecinde Eğitim Sorunlarının Felsefi Boyutu*, ed. Alparslan Açıkgenç (Ankara: Eğitim-Bir-Sen Yayınları, 2009), 79–98.

⁴³¹ Wikipedi, “Medya,” *Özgür Ansiklopedi*, (Erişim 21 Eylül 2022).

⁴³² Bayramali Nazıroğlu, “Din Eğitiminin Gerekliliği Açısından Dini Medya Okuryazarlığı,” *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 15/2 (2015), 191–220.

⁴³³ Muhammed Yamaç, “Sosyal Medyada Dini Topluluklar”, *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 4/1 (2020), 101–122.

uzak kalınamayacağına göre oradaki tehlikeler ve uyulması gereken kurallar hakkında her seviyeye yönelik bilgilendirmeler yapılmalıdır. Bu bağlamda ailelere ve eğitimcilere görevler düşmektedir. Sosyal beceri eğitiminde öncelikle bireyin kişiliği, ailesi, akran etkileşimi, akraba ve komşuları, sosyal konumu vb. özellikleri etkilidir. Özellikle çocuklar çevrelerini gözlemleyerek öğrenirler. Dolayısıyla sosyal öğrenmenin çeşitlenip güçlenmesi için çocukların bulundukları sosyal ortamları zengin içeriklerle desteklemek gerekir. Bilinçli ve mutlu bireylerin yetişmesinde sosyal beceri yeteneklerinin gelişmesi önemlidir.⁴³⁴

Günümüzde medya önemli ve gerekli bir olgu olarak bilgi paylaşımı ve eğlence ihtiyacını gidermektedir. Bununla birlikte dinlerin de insanlara ulaşma ve propaganda amacıyla medyadan faydalandıkları bir gerçektir. Sosyal medyayı ve ağ toplumunu yok saymadan ya da onlarla rekabete girişmeden medyayı kullanmak için gerekli çalışmalar yapılmalıdır. Dijital medya yetkinliği ve medya okuryazarlığı için aileler ve öğretmenler eğitilmeli ve bu konuda çocuklara rehberlik ihmal edilmemelidir. Medya ve din, çocuğun dünya ile ilişkisi noktasında bazı ihtiyaçlarını karşılamaktadırlar. Medyayı bir eğitim aracı olarak görüp daha etkili bir din eğitimi için görselleştirme ve materyal zenginliği ile medyadan yararlanılması elzemdir.⁴³⁵

Küreselleşme diğer yandan farklılıkların paylaşımına katkı sağlayarak geleneklerin araştırılmasına hatta yeniden keşfine olanak sağlamaktadır. Bazı gelenekler otantik olarak dikkat çeken basit farklılıklar ve tarihsel romantizm olarak algılanırken bazıları kültürel çatışmaları ve ulusal tarihi ifade etmektedir. Dini bilgi yönünden mezhepler ve dinler tarihini objektif okumak ve barışçıl bir dil ile ifade etmek önemlidir. Dini bilginin oluşumunu etkileyen gelenek ve kültürü taraftarı ya da düşmanı gibi değil özeleştirici ve hoşgörü kültürü ile okumak tarihsel olaylardan ders çıkarmak bilginin oluşumuna önemli katkılar sağlayacaktır.⁴³⁶ Zira Kur'an'ı Kerim'de geçen olaylar bizlere zaman ve yer ismi gibi magazinsel bilgiler vermezken daha çok karakter ve tercihler gibi her dönem olabilecek durumlara dikkat çekmekte ve kıssalardan hisse almamızı istemektedir. Aksi halde başka din mensuplarının ya ada kişilerin dedikodusunu yapmaktan veya kendimizi kusursuz görme hatasında ısrar etmeye devam edeceğiz. Vahyin evrensel olması ile belli bir zümreye has mesajlar içermesi düşüncesi

⁴³⁴ Demir, "Din Eğitiminde Sosyal Beceri Eğitimi", 561-573; Semiha Yılmaz, *7-9 Yaş Çocuklarının Dini Bilgi ve Duygu Gelişimleri Üzerinde Ailenin Etkisi* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999), 25-35.

⁴³⁵ Demir - Cesur, "Din ve İhl Meslek Dersleri Öğretmenlerinin Derslerinde Kullandıkları Öğretim Teknolojileri-Materyaller ve Konuya İlişkin Görüşleri", 63-97; Mert, *Bilgisayar Oyunları Yoluyla Okul Öncesi Dönemde Din Eğitimi*, 2-44.

⁴³⁶ Robertson, "Küreselleşme ve Geleneksel Dinin Geleceği", Çev. İhsan Çapcıoğlu", 351-360.

çelişmektedir. Olgun bir insan ve mümin olabilmek için özeleştiri ve hoşgörü kültürünün geliştirilmesi gereklidir.⁴³⁷

Dini bilginin küreselleşme ile hız kazanan diğer sosyal yönleri olarak dünyevileşme ve dinileşmeden bahsedilebilir. Bu kavramlar birbirine zıt olmakla beraber birbirini besleyen ve dengeleyen sosyal olgulardır. Hikâye, din-bilim çatışmasında kazanan tarafın bilim olduğunun iddiasıyla ivme kazanmış ancak devam eden hikâye farklı sonuçlara doğru evrilmiştir. Durkheim'in üç aşamalı din ve bilim öngörüsü de beklenen şekilde final yapmayınca yeni yorum ve teorilere kapı aralanmıştır. Aklın her soruya yanıt verememesi sonucu metafiziğe ve dine olan ihtiyaç devam etmiş, dine dayalı dünya görüşleri kaybolmamış ancak önceki zamana göre hüküm ve sınırları değişmiştir. Yaşananlar neticesinde, ne tam olarak dinileşmeden ne de dünyevileşmeden söz edilebilir.⁴³⁸

Bilginin bunalımı pozitivist savaşa açmakla oldu. Görüngü bilimi, görecelik kuramı, kuantum ve belirsizlik ilkesi ile nesnellik yıkıma uğradı. Tarih biliminin objektif olamayacağı anlaşıldı. Birinci dünya savaşı sonrasında bilimin eksik yanları dolduruldu. Yansımalar çağı denilen 1990'lı yıllarda; internet, Google ve uzay teleskobunun keşfedilmesinin yanı sıra e-kitaplarda yaygınlaşıyordu. Bilginin kaynaklarının arttığı, ABD ve Rusya'nın rekabeti ile bilime yatırım yapıldığı yıllardı. Tüm dünyada bilim dili olarak İngilizce yaygınlaştı. Böylece araştırmalar hızlanıyor, yayınlar milyonlarca öğrenciye ulaşıyordu. Böylece bilgi sadece bazı kesimlerin değil herkesin ulaşabileceği bir değer olarak kabul edildi. Bir tabu ve ayrıcalık olmaktan ziyade kamuya ait ihtiyaç ve hak olarak görülmeye başlandı. Herkesin bilgiye ulaşması için "Yurttaş Bilimi Birliği" kuruldu. Blogosfer denilen ve yeni oluşan kamusal alanda kişiler gazetelere yazı göndermek yerine düşüncelerini buradan duyurmaya başladılar. Günümüzde bu rolü genel ağ ve sosyal medya platformları yerine getirmektedir. Bu alanlar bireysel kullanıma ait olduğu için denetleme, sansür ve engellemelerin bazıları bu platformlarca bazıları ise devletler tarafından yapılmaktadır. Ülkemizde ise özellikle 2009 yılından itibaren e-kitaplar üretilmeye ve internet üzerinden satılmaya başlamıştır.⁴³⁹

Bilginin milli yüzü medeniyetlere özgü şartlar çerçevesinde şekillenmiştir. Yurdumuzda medeniyet ve terbiye bakımından medreseli ve okullu olmak üzere üç tabaka vardı. Halk tabakası; aşık kitapları, halk masalları, koşma, atasözleri gibi uzak doğudan kalma sözlü edebiyat geleneklerini devam ettiriyorken medreseliler ise doğu kültüründen kaynaklı

⁴³⁷ Burke, *Bilginin Toplumsal Tarihi II Encyclopédie'den Wikipedia'ya*, 282-284.

⁴³⁸ Burke, *Bilginin Toplumsal Tarihi II Encyclopédie'den Wikipedia'ya*, 282-284.

⁴³⁹ Halil Kıpçak, *Türkiye'de Bilginin Toplumsallaşmasında Elektronik Yayınların Rolü* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 34-45.

eğitimden etkilenmişlerdir. Arapça ve Farsça çevirilerle eğitim aldıklarından o kültürü yansıtırlardı. Okullular ise Batı kaynaklı ilim görmüşler ve batının kültüründen etkilenmişlerdir. Bu anlamda Türk milleti, İslâm ümmeti ile Batı medeniyetinin bileşkesi olabilir.⁴⁴⁰ Nurettin Topçu'nun tespitinde olduğu gibi bir medeniyetin ilmini almakla aynı zamanda kısmen de olsa kültürü de alınmaktadır. Zira bilginin geliştiği sosyal ve kültürel ortamdan bağımsız bir şekilde ilerlemesi beklenemez.⁴⁴¹

3.2.6. Modernite

Modernite kavramının, ilk olarak Hegel tarafından kullanıldığı ve tarihi bağlamda İngiltere'deki 'yeni zamanlara' karşılık gelen bir sözcük olarak anlaşıldığı belirtilmektedir.⁴⁴² 17. yüzyıl Avrupa'sında ortaya çıkan ve tüm dünyaya yayılan toplumsal değerler sistemi ve organizasyonunun adı olarak geleneğe karşıtlık ve ondan kopuşu; bireysel, toplumsal ve politik yaşam alanlarındaki dönüşümü veya değişimi ifade eder. Ana madde olarak Modernizm ile ilişkili olsa da birbirlerine indirgenemezler. Buna göre moderniteyi bir dünya görüşü ve modernizmi ise kültürel ve sanatsal bir akım olarak ifade etmek mümkündür. Dolayısıyla modernleşme bir ideoloji olarak tanımlanmaktadır.⁴⁴³

Esasında bu akım batıda ortaya çıktığından oranın ekonomik, sosyal ve siyasal şartları ve tecrübeleri ile şekillenmiştir. Batı dışındaki toplumların öykünerek almaya çalıştığı değişimler olarak da ifade edilmektedir. Aydınlanma dönemi felsefesi ile oluşturulan modernite, geleneğe karşıt olarak aklı ve insanı merkeze alarak toplumsal yaşamı düzenler. Bu bağlamda dinin toplumsal yaşamdaki konumunu geriletmiş, laiklik ve insanın özgürlüğü ilkelerini desteklemiştir. Ürettiği temel değerler olarak; rasyonel düşünce, kentleşme, seküler yaşam, bireyselleşme, endüstriyel devrim, bilimsellik, bürokrasi, ulus devlet, dünyevileşme ve laiklik olarak sıralanmaktadır.⁴⁴⁴

Moderniteye geçişte dört devrimden söz edilir. İlki bilimsel devrim ile (Newton) Tanrının yönettiği doğadan kendi kendini düzenleyen doğaya geçiştir, neden-sonuç ilişkisine bağlı olarak gelişmiştir. İkincisi siyasal devrim, otoritenin dine özgü yapısından kurtulup halka dayalı iktidarın gelmesidir. Üçüncüsü olan kültürel devrimde ise toplumsal yaşamda akılcılık ilkeleri yerleşmiş, din kenara itilmiştir. Sonuncusu olan endüstriyel devrimde insanla doğa

⁴⁴⁰ Gökalp, *Hars ve Medeniyet*, 59-67.

⁴⁴¹ Topçu, *Kültür ve Medeniyet*, 19-29.

⁴⁴² Şeyhmus Demir vd. "Türk Modernleşmesi: Eleştirel Bir Bakış", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 3/2 (2008), 77-90.

⁴⁴³ "Modernite", *Wikipedia*, (Erişim 25 Mayıs 2022).

⁴⁴⁴ Gamze Aslan Yaşar, "Ortaçağdan Günümüze 'Modernite': Doğuşu ve Doğası", *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4/7 (2011), 10-26.

arasında teknik yapının değeri gittikçe artmıştır. Bu aşamalar modernitenin hem oluşum sürecini hem de birbirine giren aşamalarını oluştur. Ancak her toplumda bu aşamalar ortaya çıkmamıştır. Geleneksel toplumlarda da dinsel dünya görüşünün çöküşü ve materyalizmin yükselişi görülmüştür. Böylece batıda ortaya çıkan modernizm tüm dünyayı etkisi altına almıştır.⁴⁴⁵

Modernitenin siyasi hayata etkisi olarak laiklik aynı zamanda eğitimi ve kültürü de etkilemiştir. Laiklik temelde din ve devlet işlerinin ayrılması ile başlayıp tüm inançlara karşı eşit mesafede bulunması açısından inanç özgürlüğünü savunma sebebi olabilirdi. Ancak bir miktar sekülerleşme ile karışıp dini tamamen vicdanlara hapsedme düşüncesi buna izin vermedi. Dolayısıyla din eğitimi ve dini bilgi bu serüvende şekilden şekle girerek kendine yer edinmeye çalıştı. Geline son noktada çoğulculuk anlayışı ile toplumsal hoşgörüye ve inanç özgürlüğüne ulaşacağımız düşüncesi oluştu. Geleneksel din eğitimi yaklaşımları günümüzün ihtiyaçlarını karşılamakta yetersiz olduğu iddiasına karşılık çoğulcu din eğitimi yaklaşımları benimsendi. Bu bağlamda ülkemizde ortaöğretim DKAB programı 2005 yılında yapılandırmacı anlayışa göre yeniden hazırlandı. Bu program din dersindeki değişim ihtiyacını kısmen karşılamış olsa da bu konuda daha fazla çalışmalar gerekmektedir. Zira gerek din gerek mezhep olarak farklı kültürlerin bir arada yaşadığı toplumumuzda herkesin ihtiyacı olan ortak yol, çoğulcu bakış açısına göre verilecek bir dini eğitimidir.⁴⁴⁶

Eğitim sistemleri değişen toplum tiplerine göre geliştirilmiştir. Sanayi toplumundan bilgi toplumuna geçiş süreci ile bilgi kamusallaşmıştır. Sanayi toplumunun motivasyonu üretim ve iktisat olduğundan eğitim-öğretim faaliyetleri de ona göre düzenlenmiştir. Bilgi toplumu, insan odaklı ve ilerlemeye dayalı olarak ömür boyu eğitimi ile bireyin gelişim ihtiyaçlarını önceler. Bilgi toplumunda bilginin üretimi ve doğru kullanımı amaçlanmaktadır. Bilgiye ulaşmak da onu tüketmekte hızlıdır. Gelenekselci ve aktarımcı eğitimden araştırmacı ve akılcı eğitime geçilmiştir. Öğretmen ve öğrencilerin rolleri de buna göre şekillenmiştir.⁴⁴⁷

Dini bilgiyi olumlu yönde etkileyici bir faktör olarak ele aldığımızda modernleşmeyle birlikte dinin, yaşamdaki sınırlarının daralacağı yönündeki tahminler tutmamış, din; açılan manevi boşlukları doldurmak istercesine zaman zaman kontrolsüz ve sapkın yönde olsa da yeni

⁴⁴⁵ Gönül Pultar, *Kültür ve Modernite*, ed. Gönül Pultar vd. (İstanbul: Tetragon İletişim Hizmetleri, 2003), 294-296.

⁴⁴⁶ Recep Kaymakcan, “Türkiye’de Din Eğitiminde Çoğulculuk ve Yapılandırmacılık: Yeni Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Programı Bağlamında Bir Değerlendirme”, *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri* 7/1 (2007), 177-210; Mahmut Zengin - Yeliz Altuntaş, “Lise Öğrencilerinin İslâm Düşüncesindeki Yorum Farklılıklarına İlişkin Kavramlara Bakışları”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/38 (December 2018), 223-252.

⁴⁴⁷ Nesrin Akıncı Çötök, “Bilgi Toplumunda Eğitim Olgusu”, *Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 10 (2005), 31-41.

oluşumlarla ortaya çıkmıştır. Hatta denilebilir ki modernleşme sayesinde yeni dini oluşumlar meydana gelmiştir.⁴⁴⁸ Bu bağlamda kendini topluma sunan dinin bünyesinde, hitap ettiği farklı toplumlar nedeniyle farklı mezhepler ortaya çıkmıştır. Dinin değişime karşı olduğu zaman ise var oluşuna karşı hissettiği tehditler, özünün bozulma tehlikesi ve batıl inançlar noktasında ilk zamana dönüş, ihya faaliyetleri ile adeta değişim programının kendisi olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla din, yorumlanma faaliyetleri ile var olmak için mücadele etmekle birlikte dinamizmini ve canlılığını korumaktadır.⁴⁴⁹

Modernite ile İslâm, seküler akılcılık ve ilerlemecilik doğrultusunda yeniden yorumlanmış, inanma ve kurallara uyma bütünsellik çerçevesinde öğretilmiştir. Dolayısıyla modernleşme ile Protestanlık arasındaki ilişkiye benzer bir ilişki, modernleşme ve İslâm arasında meydana gelmiştir.⁴⁵⁰ Evrende her şey zıddıyla vardır, bir şey ya dünyevidir ya kutsaldır. Modern insan, dinden soyutlanmış olduğunu iddia etse de asla bundan soyutlanamaz. Yaptığı iş ya da eylemlerde dinsel etkiler muhakkak vardır.⁴⁵¹ Dinin etkisiyle oluşan mimaride sadece cami minare gibi unsurlar değil hamam, medrese, aşevi, şifahane gibi yapılarda karşımıza çıkmaktadır. Nitekim mimaride sanat anlayışı olarak İslâm'ın hoş görmediği resim ve heykelden uzaklaşmış, tevhit inancını simgeleyen ve hat sanatı ile yazılan âyet ve öğütlere yer verilmiştir. Edebiyatta ise naat, mevlit, darbı mesel vb. eserlerde dinin izlerini görmekteyiz. Günlük yaşantının içine dahil olmuş evlilik, doğum, ölüm gibi durumlarda mevlit okutma, dua etme, kurban kesme gibi durumlarda çağın değişen kültürel formları birlikte güncellenmiş olan dini bilginin yaşama entegre edilmiş biçimlerini görmekteyiz.⁴⁵²

Din ve kültür ilişkisi bağlamında modernitenin getirisi olarak gelişen popüler kültürün dini bilgi ve onun yaşantılara aktarımını da etkilemektedir. Bu bağlamda yapılan araştırmalarda popüler kültürü tanımaya karşı bilinç düzeyinde farkındalık olmasına rağmen yaşantı noktasında durum böyle değildir.⁴⁵³ Ülkemizde din eğitimi ile ilgili yapılan lisansüstü çalışmalarda da medya ve yaygın din eğitimi alanlarında ve nitel yöntemlerle daha fazla çalışmalara ihtiyaç olduğu görülmüştür.⁴⁵⁴ Web tabanlı çevrimiçi araçlar olarak ifade edilen sosyal medya, bireyleri belli konular etrafında toplayarak iletişim içinde olmalarını sağlayan sanal ortamlardır. Modern dünyanın bir parçası olan sosyal medya, sunduğu cazip imkânlar

⁴⁴⁸ Okumuş, “Toplumsal Değişme ve Din”, 323-347.

⁴⁴⁹ Okumuş, “Toplumsal Değişme ve Din”, 323-347.

⁴⁵⁰ Pultar, *Kültür ve Modernite*, 293-301.

⁴⁵¹ Berger, *Kültür Eleştirisi Kültürel Kavramlara Giriş*, 148-155.

⁴⁵² Pınarbaşı, *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 5. Sınıf Ders Kitabı*, 90-105.

⁴⁵³ Betül Ü. Kanburoğlu, *Popüler Kültür – Din Eğitimi İlişkisi: İmam Hatip Liseleri Örneği* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 74-94.

⁴⁵⁴ Bilal Yorulmaz, “Türkiye’de Din Eğitimi Alanında Yapılan Lisansüstü Çalışmalar Hakkında Genel Bir Değerlendirme”, *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi*, 12/46 (2016), 41–62.

sayesinde toplulukların ilgisini çekmekte ve ilgilenilen konulara yönelik örgütlenmelere fırsatlar sunmaktadır. Sosyal medya ayrıca bireysel ve toplumsal hayatın ihtiyacı olarak dini fikir ve paylaşımlar içinde vazgeçilmez bir fenomen olmuştur. Yakın zamana kadar deccal, şeytan vb. benzetmeler yapılan televizyon internet şimdilerde en muhafazakâr grupların dahi tercih ettiği mecralar haline gelmiştir. Teknoloji karşısında bir yere kadar direnen dini gruplar artık kanal sahibi olmuşlar, fikirlerini oradan duyurmaktadırlar. Anlaşılan o ki eski zamanlarda evde resim bulunması rahmet meleklerine engel olarak yorumlanırken şimdilerde resimlerin ses ve hareketli halleri sorun oluşturmuyor. Dini bilginin toplumsal bağlamında modernitenin dönüştürdüğü fetvalar sadece bu kadarla sınırlı değil elbette. Sünnet adı altında bazı tarihsel ve kültürel olguların sunulması bir yana tümüyle o günlerin şartlarını yaşamak isteyen yok gibidir. Nitekim araba telefon vs. kullanıp da diş fırçası yerine misvağı tercih etmek, basit konuları büyüterek dini ya da sünneti yücelttiğini düşünmek ya da böyle bir iddiada bulunmak en hafif tabirle kişinin kendini kandırmasıdır. Oysa Hz. Peygamberin en çok öne çıkan özelliği güvenilir olması yani güzel ahlakıydı.

Modernitenin bilgiye yönelik en önemli etkilerinden birisi de disiplinler çerçevesinde dar alanlarda uzmanlaşma şeklinde olmuştur. Nitekim derinlikli öğrenme adına bu olumlu bir süreç olmakla beraber bütünden uzaklaşmalara da sebep olmuştur. Bilginin sınıflandırılarak alt disiplinlere ayrılması ve alanların birbirinden bağımsız bir şekilde incelenmesi alanlar arasındaki ilişkilerin kopmasına sebep olmuştur. “Kaybedilen bu bütünlük algısı ile devlet yönetimi siyasete, toplum bilimleri sosyolojiye, ekonomik faaliyetler iktisada ve dini çalışmalar ilahiyat bölümlerine indirgenmiştir”. Ancak 20. Yüzyıl ve dünya savaşları sonrası modernite eleştirilmiş ve üçüncü bilimsel devrim sayılan kuantum teorisi ile ilgili çalışmalar yapılmıştır. Eleştirilen noktalardan biri de uzmanlaşma uğruna bilginin parçalanması ve alanlar arası kopuklukların yaşanması olmuştur. Sonrasında interdisipliner bakış açısı önem kazanmış, son dönemde ise transdisipliner, multidisipliner, ve çapraz disiplinli gibi kavramlar tartışılmaya başlamıştır. Bu yaklaşımlar bilgiyi, bütünsel bir bakış açısıyla ele aldığı için disiplinler arası iş birliği ve ortak çalışma ilkesini geliştirerek, sorunları farklı bakış açılarıyla ve daha verimli bir şekilde çözmeyi hedeflemektedir. Ancak tüm bunlarla devrimler son bulmamış dördüncü bilimsel devrim olarak bilgisayar ve internet devrimi gerçekleşmiştir.⁴⁵⁵ Özetle modern Batı bilimi anlayışı bize aşırı ihtisaslaşmayı getirdi. Bu durum değerli ancak bilgiye bütüncül bakıp değerlendirmeyi ve diğer alanlara eğilimi azaltmıştır. Ayrıca modern bilim anlık doğrunun peşinde koşarken hakikat ıskalanabiliyor. Halbuki eski İslâm medeniyetinde vahiy ve akıl

⁴⁵⁵ Adıgüzel, “Uluslararası Geçmişten Geleceğe İslâm Medeniyetinde Bilgi Sempozyumu Bildiri Kitabı”, 148-178.

birlikte yol almış bilgi bütüncül bir şekilde değerlendirilerek bir medeniyet kurulmuş ve bilgi de ilerleme sağlanmıştı.⁴⁵⁶

Modernitenin İslâm felsefesine katkısı, onun başlangıcı olan kelimayı yeniden yorumlamak ve geliştirmek şeklinde olmuştur. Günümüz İslâm felsefecileri geçmişte işlenmiş konulara ulaşmanın yanı sıra gelişen bilimsel gelişmeler ışığında gerekli olan güncel düşünme sistemlerini⁴⁵⁷ üretmektedirler. Din felsefesi alanında yapılan çalışmalar din eğitiminin amaçları kapsamında dini bilgiyi etkilemektedir. Bu çalışmalar gerek ülkemizde gerek dünya genelinde genellikle çok kültürlü toplumlara yöneliktir. Küreselleşme ve yaşanan göçler sayesinde dünya vatandaşlığı kavramlarının hızla taraftar bulduğu bir çağda ayırtırmayan ve çatıştırmayan bir din eğitimi tüm çok kültürlü toplumlar için barış getirebilir. Din okuryazarlığı da bu konuda yapılan çalışmalarda öne çıkan ve henüz gelişmekte olan bir kavramdır. Bu kavram din eğitiminde çoğulculuk, vatandaşlık ve insan hakları eğitimleri ile işlenmiştir. Kavramın çıkış noktası olan okuryazarlık eskiden sadece alfabeye indirgenmişti. Ancak küreselleşmeyle birlikte iletişim çağında medya okuryazarlığı ve bilgi okuryazarlığı gibi türler oluşmuşken 2000’li yıllarda din okuryazarlığı kavramı dile getirilmeye başlandı. Din okuryazarı olan birey, din hakkında bilinçli, anlayışlı ve duyarlı düşünen, iletişim kurabilen ve bildiklerini davranışlarına yansıtan birisi olabilecektir. Üstelik bu konuda alt başlıklar halinde; ibadet, inanç, mezhep, kıssa ve dinler arası okuryazarlığı (dinlerin farklılıkları ve benzerlikleri) gibi disiplinler şimdiden konuşulmaya başlanmıştır. Günümüz din eğitimi anlayışını eleştirel gerçeklik yaklaşımı ile benimseyenler, bireylerin inanç ve özgürlüklerine karşı hoşgörüyü geliştirmesi açısından dinler hakkında genel bilgilerin tarafsız ve eleştirel bir yaklaşımla edinilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Bu sayede dinden dolayı yaşanabilecek olası çatışmalar önlenilecek, bireysel özgürlük ve toplumsal huzur sağlanacaktır.⁴⁵⁸

Din okuryazarlığının dini hoşgörü ve çoğulculukla ilgili bir kavram olduğunu belirtmiştik. Tüm dinlerin ortak noktalarından birisi olan hak din iddiası bir yere kadar normal ve olması gereken bir durumdur. Ancak belirtmeliyiz ki dinlerin üzerinde uzlaştığı temel değerlerden birisi olan dini hoşgörü, taviz vermek değil karşılıklı saygı çerçevesinde kabul görmektir.⁴⁵⁹ Nitekim tarih boyunca farklı inançlar olagelmiş, bu durum ilahi plan gereği

⁴⁵⁶ Mehmet Bulut, “Uluslar Arası Geçmişten Geleceğe İslâm Medeniyetinde Bilgi Sempozyumu Bildiri Kitabı”, *Bütünlüğü Bağlamında Nizamiye Medreseleri Geleneği ve Modern Akademya*, ed. Aydın Kudat vd. (İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Yayınları, 2018), 124–145.

⁴⁵⁷ Bardakoğlu, “Dini Bilgi ve Günümüzde İslâm”, 84-91.

⁴⁵⁸ Ayşe Zişan Furat, “Din Okuryazarlığı : Din Eğitimi Felsefesi Açısından Temel Bir Kavram”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 12/3 (Aralık 2012), 15–24.

⁴⁵⁹ Bardakoğlu, “Dini Bilgi ve Günümüzde İslâm”, 98-103.

hikmet olarak açıklanmıştır.⁴⁶⁰ Her ümmetin farklı yol ve şeriatı olduğu ve hayırda yarışılması gerektiği âyetlerde belirtilmiştir.⁴⁶¹ Farklılıklara karşı hoşgörülü olmak, barış içinde yaşamak için önemlidir. Bununla birlikte her şeyde olduğu gibi hoşgöründe de sınırlar olmalıdır. Aksi halde günün sonunda kendi inancından taviz vermeye doğru gidilebilir. Çağımızda küreselleşme ve teknolojinin gelişmesi sayesinde insanlar, başka inanç mensuplarından haberdar oldular, çok sesli ve çok renkli bir dünya ile karşılaştılar. Bu karşılaşmadan kaçmak olanaksız olduğu gibi hakikati iddia eden dinler içinde sorun değil kendini tanıtmak adına fırsat olarak görülmelidir. Bu durumda hem inanılan dinin hem de mensubunun kendine güvenmesi ve saygı çerçevesinde iletişime geçmesi önemlidir.⁴⁶²

Modernitenin dini bilgiyle imtihanı özellikle bilim ve din arasındaki mücadele ve bilimin zaferi ile şekillenmiştir. Bu bağlamda modernite sekülerlik ve laikliğin oluşumuna katkı sağlamıştır. Aynı zamanda insanların bilgi edinme, bilgiyi kabul etme ve düşünme becerilerinde de farklılıklar oluşmuştur. Önceleri sezgisel ve mistik şeylere duyulan ilgi ve saygı yerini akla ve kanıtlanabilir bilgiye bırakmıştır. Böylece dini bilgiyi edinme, sunma, kabul etme ve üretme yöntemlerinde yaşanan hızlı değişimler dinden öğrenme modelinden dinler hakkında öğrenme modeline doğru evrilmiş, din eğitimi dahil olan tüm unsurlar bu minvalde güncellenmiştir.⁴⁶³ Ancak sekülerleşmenin olmadığı ve laikliği benimsenmediği toplumlarda durum farklıdır. Zira ne modern ideolojiler ne de sosyal öğretiler dine rakip olmak üzere kesin bir hakikat sistemi sunamazlar. Neticede din ve bilimin alanları da soruları da farklıdır. Bilim nasıldır, din ise niçinin cevabını verir.⁴⁶⁴

Modern toplumların değerler sorunu eğitime de yansımış durumdadır. Toplumsal ve kültürel kodlar dejenere olmakta, değerler önemsizleştirilmekte ve anlamsızlaştırılmaktadır. Bu noktada insanın ümit var olabilmesi için “anlam arayışına” karşılık dini değerlerin katkı sağladığı söylenebilir. Zira din, felsefeden farklı olarak sormanın yanı sıra cevaplar ve kanıtlamaya çalışır. Böylece insanın varoluşsal problemlerine doyurucu cevaplar verebilir. Değerlerin oluşumunda aşkın kaynağa atıfta bulunmak insanlık tarihinde her zaman en etkili yöntem olmuştur. Zira vicdanlara hitap edebilmek en üst düzey güvenlik önlemi olacaktır. Ayrıca aşkın varlıktan gelen insanın aşkınlığa olan arzusu onun bu dünya hayatı dışındaki

⁴⁶⁰ el-Hucurât 49/13; Zülfikar Durmuş, “Kur’ân’ı Kerîm-i Kerîm’de Sosyal Gruplar”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 3/3 (2003), 17–46.

⁴⁶¹ el-Bakara 2/148.

⁴⁶² Bardakoğlu, “Dini Bilgi ve Günümüzde İslâm”, 98-103.

⁴⁶³ A. N. Amir vd. “Muhammed Abduh’un Moderniteye Katkısı, çev. Osman Şahin, *Birey ve Toplum, Sosyal Bilimler Dergisi* 3/6 (2013), 223–242.

⁴⁶⁴ Mehmet Akgül, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Toplumsal Değişme; Yaşama Pratiği, Kültür ve Din İlişkisi”, *Marîfe Dini Araştırmalar Dergisi* 1/1 (1991), 225–234.

gerçekliklere ve oralara ilişkin beklentilerine de sebep olmaktadır. İnsanın mutluluk ve kariyer planlamasını kısacık dünya hayatına sığdırmaya çalışmak, onu ümitsizliğe ve anlamsızlık boşluğuna bırakmak olacaktır. İnsan yaratıcı karşısında kısıtlı olsa da diğer varlıklara göre aşkın ve özgün olma noktasında bu dünyayı aşan düşünce ve hayal yapısına sahiptir. Bu anlamda onu en çok etkileyen değerler aşkın kaynaklı olanlardır.⁴⁶⁵ Nitekim değerler eğitimi hedefi olarak din eğitimi her dönem için önemli olan diğer bir hususta ahlaktır. Bunu bize Hz. Peygamber'in güzel ahlakı tamamlamak maksadıyla gönderildiğini ifade etmesi göstermektedir.⁴⁶⁶ Bu bağlamda modernitenin getirisi olarak yozlaşan değerler ve içi boşalan ahlak kavramları için din eğitim süreçlerinin hayata dokunacak şekilde dizayn edilmesi faydalı olacaktır.

⁴⁶⁵ Bulut, “Okulda Din Öğretiminin Toplumsal Temeli ve İşlevleri”, 20-37.

⁴⁶⁶ Ramazan Bulut, “Okulda Din Öğretiminin Toplumsal Temeli ve İşlevleri”, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4/1 (2011), 20–37.

TARTIŞMA

Dini bilginin önemli hedeflerinden birisi de barış ve hoşgörü ortamının oluşmasına katkı sunmaktır. Ancak bu hedefe ulaşabilmesi için bazı kriterlerinin olması gerekir. Hoşgörü ve barış ortamının temelleri özgür irade ve farklı görüşlerin kısıtlanmadığı mecralarda atılabilir. Nitekim dinde zorlama olmaması ve dinin özgür iradeye bağlı olarak seçilmesi de mevcut olguyu destekleyici bir durumdur. Bu bağlamda sadece dinler arsında değil, din içindeki mezhepsel farklılıklar karşısında da çoğulculuk ilkesi gereği, empatik bakış ve vicdan özgürlüğü önemli ve gereklidir.⁴⁶⁷

Farklı görüşlerin zenginlik sayılması ancak samimi bir şekilde yapılacak hakikat arayışında tam olarak anlamlı hale gelebilir. Nitekim İslâm'ı doğru anlamak için dini kaynaklara bütüncül gözle bakıp amacını kavramadan yapılan literal okumalar ile herkes kendi fikrine uygun yorum yapabilir. Ancak amaç dini kendimize uydurmak değil ona uymaktır. Dolayısıyla inandığımız gibi yaşamazsak yaşadığımız gibi inanmaya başlayabiliriz. Bu durumda yanlış ve yanlış dini bilgiler gruplaşmalara ve gruplar arasında nefret söylemlerine yol açabilir. Gruba aidiyet bağı için duygusal olarak hayali düşmanlarla mücadele işe yarayabilir. Ancak bu durumun toplumdaki birlik ve beraberlik olgusunu olumsuz etkileme ihtimali yüksektir.

Tüm bunlara ek olarak dini bilginin oluşması ve öğretilmesinde görevli olan uzmanların kendilerini diğer disiplinlerde de geliştirip zamanın ruhunda güncellemeleri gerekmektedir. Ancak bu sayede dini bilginin gelişimine katkı sunabilir, güncel, geçerli ve sorunlara çözüm üretilmesine destek olabilirler. Zira dini bilginin diğer bilgi türlerine göre farklarından birisi de salt bilgi olarak entelektüel çabadan fazlası olmasıdır. Dini bilgi hem akla hem de kalbe hitap ederek bir bilinç oluşturan ve bu bilincin neticesinde kişiliği ve toplumu dizayn eden bir disiplindir. Düşünceyi ve sorgulamayı gerçekleştirirken felsefeyle, bireyi inşa ederken psikolojiyle, toplumsal etkileşiminde sosyolojiyle, hak ve hukuk vurgularıyla devlet yönetimiyle, ekonomi, bilim, sağlık vb. alanlardaki diğer hükümleriyle de hayatın birçok alanıyla ve değişik disiplinlerle kesişen bir mecradır. Dolayısıyla dini bilgi, sadece hükümler içeren kurallar yığını veya bazı ritüeller için ezberlenmesi gereken söylemleri değil bunlardan fazlasını da ifade eder. Nihâyetinde belirtilen noktalarda tek tek etkili olmasının yanı sıra bunların tamamını ve daha fazlasını ifade eder. Dini herhangi bir dünya görüşü ya da ideolojiye indirgemek onun evrensel yönüne aykırı bir durum içermektedir. Üstelik din, indirgenen bu

⁴⁶⁷ Ömer Demir, “Din ve Vicdan Özgürlüğü Eğitimi”, *IX. Uluslararası Eğitim Araştırmaları Birliği Kongresi Eğitim Araştırmaları Birliği* (Ordu, 2017), 103–131.

ideolojinin karşıtları tarafından hedef alınacak ve nihâyetinde bu çekişmeler sonucunda yıpranacaktır. Bu açıdan din veya devamındaki adım olarak dini bilgiyi, hedeflerinden yola çıkarak zihniyet ya da bilinç sistemi olarak isimlendirebiliriz.⁴⁶⁸ Bu bilinç gereği kendine ve insanlığa faydalı olma, salih amel ve iyi niyet bağlamında hikmete ulaşma hedeflenmeli ve bu konuda Allah'tan yardım istenmelidir.⁴⁶⁹

Bu noktada gerek dinin hedefi gerekse barış içinde yaşama amacı için İslâm'ı doğru anlamalı ve dindarlık ölçüsü olarak ahlakı ön plana koymalıyız. Sonrasında ise dini duyarlılığımızı doğru bilgiyi arama ekseninde geliştirmeli ve temellendirmeliyiz. Unutulmaması gereken temel mesele hiç kimsenin mutlak doğruluk iddiasında bulunmaması gerekliliğidir. Birçok eksikliği barındıran bir varlık olarak insanın salt hakikat iddiası elbette boyunu aşan bir iddia olacaktır. Ancak bu anlayış için gayret devam etmelidir. Bu bağlamda iletişim ve bilginin yaygınlaştığı günümüzde çağın gerisinde kalmadan gerekli güncellemeleri ivedilikle yapmalıyız. Evren boşluğu kabul etmediğinden bizim boş bıraktığımız alanları başkalarının -belki de hiç hoşumuza gitmeyecek şekilde- dolduracağını unutmamalıyız.

Dolayısıyla dini bilgide acil olarak güncelleme ve mümkünse icma olmasını gerekli görmekteyiz. Zira bu konuların sadece tartışma malzemesi olarak kalmasının faydasını görmemekle birlikte zararlarına da şahit oluyoruz. Bu tür tartışmalar bir sonuca varmadığında ya da amacın doğruya ulaşmak değil dikkat çekme gibi farklı durumlar içermesi, adeta insanları şüphe çukuruna atıp orada bırakmaya benzetmektedir. Neticede şüpheyne düşen her birey bunun ardından gerekli araştırmaları yapacak ve elde ettiği verileri değerlendirip çıkarımlarda bulunabilecek imkâna ya da yeterliğe sahip olamayabilir.

Çalışmamızda, dini bilginin sosyal temellerini şekillendiren ve bilgi eksikliğine bağlı olarak dine alternatif kutsallaştırmalar olduğunu gördük. Bunlar geçmişten bu yana gelenek ile ortaya çıkarmıştır. Bu açıdan dinin; inanç, ibadet ve ahlak üçleminde yeniden bilgi temelli bir anlayışla yorumlanması gerekmektedir. Bugün çağın gerisinde kalan ve acı yaşayan toplumların çoğunlukla Müslüman oluşu dini bilginin eksikliği ya da yanlışlığı ile alakalı olabilir. Zira dinin amacı insanın hayatını düzene koymak suretiyle mutluluğunu olumlu yönde etkilemektir. Aksi takdirde sadece ahirete yönlendiren bir dinin afyon olma özelliği ön plana çıkmaktadır. Bu konuda eleştiriye açık olmak ve İslâm tarihini tarafsız bir gözle ve ibret nazarıyla okumanın önemi ortadadır. Yoksa bilgisiz bir toplumun dini duyguları istismar edilmeye devam edilecek ve İslâm'ın doğru bir biçimde anlaşılması zorlaşacaktır.⁴⁷⁰

⁴⁶⁸ Topçu, *Kültür ve Medeniyet*, 19-29.

⁴⁶⁹ Demir - Bektaş, “Bilgi ile Etkileşim: Bilgide Kendini Gerçekleştirme”, 164-181.

⁴⁷⁰ Demir, “Prof. Dr. Hasan Onat, Türkiye’de Din Anlayışında Değişim Süreci”, 597-621.

Çare ise dengeli ve bütüncül bakış açısı ile bulunabilir. Bütüncül bakış birçok noktada olduğu gibi bilgiye bakış açısında da önemli bir yere sahiptir. Özellikle dini bilgi konusunda vahiy, tecrübe ve ahlakın bir arada yürütülmesi önemli bir paradigmadır. Bu paradigma sayesinde İslâm geleneğinde yükseliş dönemi yaşanmıştır.⁴⁷¹ Bu sayede dini bilgi, uygulandığı ölçüde fayda sağlayan, inşa edici olarak bireyi etkileyen ve tüm gerçeklikleri gördüğü kadarıyla amacına ulaşmış olacaktır.

Küreselleşmenin dini bilgiyi etkileyen önemli alanlarından birisi de iletişimin yaygınlaşması ve artan bilgi paylaşımıdır. Bu paylaşımların çeşitli olması ve inanılanlar ile zıtlık içermesi sonucu bocalamalar veya dinini sorgulamalar ortaya çıkmaktadır. Netice de Küreselleşme, dinleri küresel bazda etkili olamayacakları ölçüde sınırlandırmaktadır. Bu durum ise dinlerde teolojik tahribata yol açmaktadır. Dolayısıyla dinler kendilerini tanıtmaya fırsatı buldukları gibi başka dinleri de tanımak zorunda kalacaklar ve rekabet oluşacaktır.

Bu durum ise kendine güvenen dinler için problem olmaması gerektiği gibi tebliğ ve destek niteliğinde faydaya da dönüşebilir. Aynı zamanda dini bilgi konusunda kanıt ihtiyacını arttırır ve farklılıklara karşı hoşgörüyü sağlar. Bu noktada eksik olan durum dini bilginin kendini güncelleme ve kanıtlama noktasındaki çalışmalarıdır. Dini bilgiyi öğreten ve üretenlerin bu şartları bilmeleri ve buna göre bir din eğitimi süreci oluşturmaları faydalı olacaktır.

Küreselleşmeyle birlikte gelişen iletişim tüm inançların duyulmasını sağlamıştır. Bu durumda her türlü eleştiriye cevap verebilecek dini bilgi ve ilimlerin oluşturulması gerekmektedir. Bu eleştirilere cevap verecek felsefi çalışmalar ile dinin özüne aykırı olacak şekilde gelen rivâyetlerin ayıklanması kolay değildir. Gençlerin inanç problemleri karşısında geleneğin tabulaştırılması çözüm değildir.⁴⁷² Bu iddialar var oldukça ve toplumda dini bilgi noktasında mantıklı düşünce sistemi geliştirilmedikçe değişen bir durum olmayacaktır. Bir taraftan namaz kılan yalancılar ve zekâtını veren ancak haram hassasiyeti olmayan müminler; iddiaları ve zıt yaşantıları ile bu dünyada var olmaya devam edeceklerdir. Diğer taraftan bu tabloya karşı dindarlıktan uzak olup iyi niyet ve kalp temizliği ile ahlakının güzelliğini yeterli gören hümanistler olacaktır.

Modernite, geleneğe karşıt olarak akli ve insanı merkeze alarak toplumsal yaşamı düzenleyen bir sistemdir. Laiklik, insanın özgürlüğü, rasyonel düşünce, kentleşme, seküler

⁴⁷¹ Bektaş, “Bilgi ile Etkileşim: Bilgide Kendini Gerçekleştirme”, 137-181.

⁴⁷² Yunus Emre Gördük, “Kur’ancılık/Kur’aniyyûn” Eksenli Modernist Dilin Yıkıcı Etkileri Karşısında: Gençlik ve İbadet”, *Hız. Peygamber ve Gençlik Sorunları*, ed. Mehmet Bayyigit vd. (Konya: Palet Yayınları Konya, 2019), 103–118.

yaşam, bireyselleşme, endüstriyel devrim, bilimsellik, bürokrasi, ulus devlet gibi olgulardan etkilenmiştir. Dolayısıyla aklı, özgür düşüncüyü ve bireyselliği önceleyen bu çağda eski usul ve yöntemlerle değil din eğitimi en basit bir zanaat eğitimi bile verilemez. Dolayısıyla ezberci ve dayatmacı bir yöntem ile ne deizm ve ateizm gibi inançların ne de hurafe ve din istismarlarının önüne geçilemeyeceği artık anlaşılmalıdır. Gençleri deizme götüren öncelikli sebeplerin; “İnançla ilgili şüpheleri, sosyal çevreleriyle yaşadıkları çatışmalar, gelenek ve modernite arasında yaşadıkları gerilim, baskıcı din eğitimi, din-bilim çatışması, adalet ve güven sorunu, kötülük problemi, dinin temsilindeki problemler, rol-model eksikliği, din diliyle ilgili sorunlar” olduğu gözlenmiştir.

Dini bilgiye bakışı iki temelde değerlendirebiliriz, bunlar gelenekçi ve akılcı bakış açılarıdır. Bu anlamda ne salt bilime dayanıp akılcı olmanın aydın olma vasfı olarak görülmesini ne de geleneğe körü körüne bağlanmanın dindarlık ölçütü olarak kabul görülmesini doğru bulmadığımızı ifade edebiliriz. Dondurulan dini bilginin hayata dâhil olamayacağını, bu anlamda daha mutaassıp ya da dindar olunduğu yanılgısından kurtulmak gerekmektedir. Nitekim günlük yaşantımızda dinden soyutlanarak adeta din temelli, gelenekçi ve seküler bir topluluk olabileceğimizi fark ettik. Zira dini, sadece ilmiyal bilgileri, ibadet, dini materyaller ya da bazı dış görünüşsel alanlarına indirgediğimizde yaşamın birçok yönünden çıkarmış oluyoruz. Örneğin tabulaştırıp dokunulmazlık atfettiğimiz fıkıh, sorunları çözemediği gibi üstüne yenilerini de ekliyor. Nitekim dinin vicdani bir olgu olması ile onu vicdanlara gömmek aynı şey değildir. Tıpkı şeriatın ne olduğunu tam olarak idrak etmeden -onu siyasi bir yönetim şekli zannedip- arzularken bir taraftan da kadınların mirastan modern hukuka göre talepte bulunması çelişmesine düştüğümüz gibi.

Kabul edelim ki taraflı ve yanlı bir dinler tarihi ile eskisi gibi toplumları yönlendirmek mümkün değildir. Bu bağlamda her bilginin araştırıldığı ve karşıtı olan bilgilere ulaşmanın çok kolaylaştığı bir çağda olduğumuzu göz önüne almalıyız. Bizler aile ya da öğreticiler olarak çocuklarımızın, gençlerimizin ya da toplumumuzun zihnini kirletmemek, onları şüpheye düşürmemek amacıyla sapma gördüğümüz, yanlış gördüğümüz bilgileri sakladığımızda onlar o bilgilere başka kaynaklardan daha acımasız ve taraflı bir şekilde ulaşabilirler. Bu manada yapılacak din felsefesi çalışmaları da önemlidir ve desteklenmelidir.

Dini bilginin hedefi insan olduğundan din eğitiminde akla hitap etmek ve vahyi metin telaffuzundan fazlası olarak okumak, anlamak, çıkarımlarda bulunup gerekeni yapmak çok

önemlidir.⁴⁷³ Allah Resulünün (s.a.v) sorduğu gibi soracak olursak neyi, nasıl okuyacağız,⁴⁷⁴ sorusunun cevabında çözümü bulabiliriz.

Bilgide bütünlük ilkesinden yola çıkarak sadece vahyin metnini değil, onun yaratılmış formları olan tüm varlığı ve evreni de okumakla gerçek bir okumaya ulaşılabilir. Bu anlamda düşünme, eleştirel bakış, sosyal beceriler, duygusal olgunlaşma ve vicdanın beslenmesi önemlidir. Vahyi okumayı bazı ses ve harflerin telaffuzuna, uyulan tecvit kurallarına ve ibadetlerin bölümüne indirgemek onu değersizleştirmektedir. Vahyi bir rehber ya da pusula olarak kabul ediyorsak onun önümüzü yani geleceğimizi ve hayatımızı aydınlatmasını, ihtiyaçlarımıza göre cevaplar içermesini ve sorunlarımızı çözmesini de bekleyebiliriz. Ancak yapılan bazı yanlış okumalar ya da yorumlar neticesinde vahyin kendisi sorun olarak görülmektedir. Örneğin kadına şiddeti özendiren bir âyet tercümesi dinin komple reddedilmesine yol açabilir. Özellikle günümüz gençlerinde bu anlamda inanç sapmalarının olduğu, yapılan çalışmalarda ortaya çıkmaktadır. Gençlerin bir kısmı tamamen Allah'ı reddederken bir kısmı inanmakta fakat dini bazı emir ve yasaklara uymanın zorluğundan bahsetmektedir.⁴⁷⁵ Dini, kurallarla hayatı kısıtlayan bir otorite olarak sunmak yerine, kuralları üzerinde düşünüp çıkarımlar yaparak onu pusula edinmek hedeflenebilir. Diğer türlü salt ezber ve kabul yönlü verilecek ilmiyal bilgileri bireyin iradesini harekete geçirmeyecektir. İbadetlerin amaç değil kişiliğin gelişmesi ve olgunlaşması yolunda birer araç olduğunu fark etmek için dini bilginin amacı her daim göz önünde tutulmalıdır.⁴⁷⁶

Günümüzde hala bilginin esasen sezgi ya da rüyalara dayandığını iddia edenler ve buna inananların olması üzücü olduğu gibi bu konudaki sorumluluğumuzu idrak edebilme açısından dikkat çekicidir. İslâm dininde ruhbanlık olmadığı, müminlerin birbirlerinin velisi olduğundan mütevellit⁴⁷⁷ Müslümanlar içinde bulundukları ve bilgi birikimlerine göre vahyin gösterdiği istikamette İslâm'ı anlamaya ve yaşamaya çalışmalıdır. Bu çaba beşerî bir olgu olarak her türlü tahlil ve tenkide açık olmalıdır. Ancak bu şekilde evrensel bir dinin bireysel tecrübesine ulaşılabilir. Zira din, kutsalın tecrübesi olarak anlaşılan ve anlatılanlardan fazlasıdır. Yaratıcının nazarında biricik ve özel olma durumu onunla direk irtibat kurma, dua ve ibadetler ile huzuruna varma, yaşanan ibretlik durumların bireylerin vicdanlarına çizdiği desenler, imanın gizemli, mistik, yüce ve samimi yönünü oluşturur. Bu anlamda lazım olan enstrümanlar, dini bilgi olarak

⁴⁷³ Arabacı, "İslâm'da Dini Bilginin Toplumsal Bağlamı", 3-6.

⁴⁷⁴ el-Alak 96/1-2.

⁴⁷⁵ Keziban Dağ, *Türkiyede Üniversite Öğrencilerinin Din Dindarlık ve Dinler Hakkındaki Bilgilerinin Değerlendirilmesi* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal bilimler Enstitüsü, Yüksek lisans Tezi, 2019), 74-75.

⁴⁷⁶ Bardakoğlu, "Ahlâkın Fıkıh Kuralları Arasında Buharlaşması", 63-84.

⁴⁷⁷ et-Tevbe 9/71.

kaynaklara ulaşma ve iyi niyetlerle yapılan güzel işler olacaktır. Ardından kulluk noktasında dinin kuralları ve fazilet denilen ek ameller gelecektir. Bu açıdan dini bilgi; bir ayağı sabit olarak vahye dayanırken diğeri insanın öznel durumlarına göre şekillenen bir pergel niteliğindedir diyebiliriz.

Aklı ve bir düşünme, sorgulama ve çıkarımda bulunma bilimi olan felsefeyi değersizleştiren ilahiyatçıların olduğunu görmek insanı ümitsizliğe sevk ediyor. Zira aklı kullanmayı öneren âyetlere rağmen bu durumun göz ardı edilmesi önemli bir problemdir. Günümüz insanını özellikle de gençleri sadece nakilci anlayışla adeta verilen bilgiyle nikâh kıyarcasına aldım-kabul ettim mantığı ile eğitmek mümkün müdür? Peygamberlerin bile mutmain olmak için merak edip sorguladığı bir dinin mensupları olarak onları örnek alıp sorgulamalı ve inançlarını delillerle temellendirmeleri daha uygun görünmektedir. Ancak bize gelen klasik din öğretisinde fazla soru soranların helak olduğu, şüpheciliğin imanını kaybetmeye neden olacağı, sıradan bir Müslümanın Kur'ân'ı Kerîm'i anlayamayacağı için tefsirleri okuması gerektiği yoksa yanlış anlayıp dinden çıkacağı korkusu ile bu günlere gelindi. Bu bağlamda bilgiyi sunmakla kalmayıp ona yorumunu katan din öğreticilerinin de düşünme süreçlerini yönetebilecek seviyede felsefe eğitimi almaları önemlidir. Düşünmeyi öğretmeden salt bilgi birikimini muhafaza ederek yapılacak din eğitiminin amacına ulaşması beklenmemelidir.⁴⁷⁸

⁴⁷⁸ Hülya Altunya, “İlahiyat Fakültelerinde Mantık Öğretiminde Karşılaşılan Sorunlar”, *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi* 4/1 (2014), 51–55.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Çalışmamızda “Din Eğitiminde Dini bilgiyi Etkileyen Faktörler” konusunu sebep ve sonuçları bağlamında ele aldık. Bu alanda yapılan çalışmaların literatür taramasını yaparak elde ettiğimiz bulguları karşılıklı olarak değerlendirmeye aldık. Bizi bu çalışmaya iten nedenler, bilginin öznesi olan insanın dini bilgiyi kabul noktasında etkilendiği sosyal faktörleri ve bunlarla olan ilişkisini anlamaya çalışmak olmuştur. Çalışma genelinde cevap aranan sorular: Bilgi nedir? Nasıl oluşur? Bilgi çeşitleri nelerdir? Dini bilginin farkları ve nitelikleri nelerdir? Farklı yorumlar her zaman zenginlik midir? Dini bilgide farklı yorumlara sebep olan sosyal faktörler nelerdir?

Çalışmamızda tüm bu sorular bağlamında dini bilginin oluşumu ve kabul edilişi sırasında etkili olan psikolojik, felsefi, tarihsel, ekonomik ve küresel etkilere insan paydasında kısaca değinilmiştir. Yaptığımız çalışmada dini bilginin sosyal temellerine odaklanılmış, dini bilginin söz konusu temeller göz önünde bulundurularak okunması, anlaşılması ve yeniden üretilmesi gereği ortaya konulmuştur.

Çalışmamızın ilk bölümünde bilginin özellikleri, oluşumu ve kabul şartları işlenmiştir. Bir iddianın bilgi sayılabilmesi için hangi temellere oturtulması gerektiği bilimsel temellerle açıklanmıştır. Bununla birlikte bilgi çeşitlerine değinilmiş ve bu çeşitliliğin bilginin oluşum ve kabul edilme serüvenine etkisi yorumlanmıştır. Ayrıca bilgi türlerine göre elde edilen veriler ve bu verilerin işleniş farkları üzerinde durulmuştur. Neticede bir bilginin iddiadan öteye geçebilmesi için nasıl ve niçin kanıtlaması gerektiği bilgi kuramları çerçevesinde açıklanmıştır. Ayrıca bilgi kuramlarının bilgiye bakış açılarını ve aralarındaki benzerlik ve farklılıkları kısaca açıklanarak artı ve eksi yönleri karşılaştırmalı olarak yorumlanmıştır. Böylece bilginin mahiyeti, imkânı, sınırları, kabulü ve doğruluğu noktasındaki tespitlere yer verilmiştir.

İkinci bölümde din gerçekliği ve toplumsal işlevi ele alınmış, bu bağlamda dini bilginin topluma aksettiği yönleri, din ve toplumun karşılıklı etkileşimleri ve bu şartlar altında şekillenen dini bilginin geçmişten günümüze sunumu, kabul edilişi ve etkilerine değinilmiştir. Günümüz şartlarına göre eksik ve avantajlı tarafları dile getirilmiş, çeşitli öneriler sunulmuştur. Dini bilginin toplumsal yönüne toplumun özellikleri açısından yaklaşmış ve günümüz şartlarına göre nasıl güncellemeler yapılması gerektiği ifade edilmiştir.

Ayrıca ikinci bölümde dinin işlevleri olarak meşrulaştırma, zihniyet kazandırma, çatıştırma, motivasyon, organizasyon, sosyalleştirme, yapılandırma, kimlik kazandırma, aracı kurum olma, toplumu düzenleme ve bir arada tutma yönleriyle işlenmiştir. Kaçınılmaz olan

toplumsal değişimlerde dinin olumlu ve olumsuz etkilenmelerini dinin dinamizmi ve evrenselliği bağlamında yorumlanmış, geçmişe atıflarla birlikte geleceğe dair öngörülerde bulunulmuştur. Nitekim gerek dinin hedeflerine gerekse sosyolojik anlatımına baktığımızda, yaşayan bir dinin toplumsal faaliyetlerde etkili olması gerektiğini görüyoruz. Bilgin'e göre din eğitimi: mana verme, yaratılma ve problemlere çözüm olacak şekilde yaşanan bilimsel bir eğitim süreci iken Cebeci'ye göre, dini bilgi ve eğitim bilimlerinin, dinin buyruklarına uyan bireyler yetiştirme noktasında birleştirilmesi ve buna uygun yapılan faaliyetlerdir.

Üçüncü bölümde öncelikle dini bilginin nitelikleri ve dini bilginin yönetimi işlenmiştir. Bu açıdan dünyevileşme kavramı üzerinde durulmuş, dini bilgiye olan etkileri analiz edilmiştir. Ardından din eğitimi ve dini bilginin sosyal temelleri ele alınmıştır. Öncelikle eğitimin ve din eğitiminin ortak beklentileri üzerinde durulmuş, eğitimin sosyal temellerine kısaca değinilmiş ve din eğitiminin sosyal temelleri buradan hareketle ortaya konulmuştur. Dini bilginin oluşumu ve kabul ediliş sırasında etkili olan psikolojik, felsefi, tarihsel, ekonomik ve küresel etkilere insan paydasında kısaca değinilmiştir. İnsanı etkileyen birçok unsur olması sebebiyle tercih ve eylemlerinin tek nedene indirgenemeyeceğı ifade edilmiştir. Konunun geniş kapsamlı olması nedeniyle dini bilginin oluşumunu etkileyici olarak sosyal temeller ile sınırlandırılmıştır. Din eğitime konu olan dini bilginin sosyal temelleri; Kur'an'ı Kerim, Sünnet, Gelenek, Kültür, Küreselleşme ve Medya ile Modernite başlıkları altında analiz edilmiştir.

Kur'an'ı Kerim başlığı altında vahyin ne olduğı ve dindeki yerine değindik. Bununla birlikte din eğitiminde vahyin şekillendirici etkisini nüzul sebepleri bağlamında değerlendirdik. İslam'da hem dinin hem de din eğitimindeki dini bilginin temel kaynağı olan Kur'an'ı Kerim'in dini bilgideki çeşitliliğe etkisini ortaya koyduk. Diğer yandan araştırmamız, yanlış dini bilgiler olan hurafe ve inanç sapmalarının nasıl bu kadar kolayca yayıldığı ve kabul gördüğü üzerine olmuştur. Bu bağlamda en azından "Denetleme noktasında bir otorite olmalı mı?" sorusuna bağlı olarak ilerlediğimizde öncelikle bu durumun gerekli olabileceğini ancak nihayetinde özgür düşüncüyü engellemeye ve baskıya yol açabileceğini gördük. Neticede kişi ya da kurumların otorite kabul edilmesinin birçok risk barındırdığını ve ortak bir otorite kabulünde zorlanılacağı gerçekliğı ile karşılaştık. Tüm bunlar göz önüne alındığında dini bilgide otorite olarak Kur'an'ı Kerim'i kabul etmenin daha uygun olacağı kanaatine vardık.

Tüm bu çıkarımlar neticesinde diyebiliriz ki Kur'an-ı Kerim'in otorite kabul edilmesi dahi tüm sorunları çözecek demek değildir. Zira dini bilgide otorite olarak Kur'an-ı Kerim'i almak, onu herkesin aynı şekilde anlayıp yorumlayacağı anlamına gelmez. Zaten bu durum olması gereken ya da beklenen bir şey de değildir. Dikkat edilirse buradaki amaç farklılıkları yok etmek değil, Kur'an'ın ruhuna tamamen zıt fikirleri bertaraf etmektir. Buna rağmen yine

de doğru bilgiye ulaşma noktasında bilinç geliştirmenin önemini fark ettik. Ve bu noktada karşımıza oldukça yeni bir kavram olan “dini bilgi okuryazarlığı” çıktı. Nihâyetinde tüm bu araştırmalarımızın neticesinde dini bilginin boşlukta oluşmadığını ve bu aşamada en etkin ve önemli bir faktör olan insanın eğitilmesinin de önem arz ettiğini gördük. Dolayısıyla her bireyin yetenekleri ölçüsünde dini bilgi okuryazarı olabilmesi gerektiği ve din eğitiminin bu doğrultuda verilmesinin elzem olduğu kanaatine ulaştık.

Sünnet; vahyin anlaşılması, uygulanması bağlamında Allah resulünün uygulamaları, yolu ve yöntemleri olarak ele alınmıştır. Dini bilginin insan nezdinde başlangıç aşaması olarak kabul edilen sünnet, günümüz ihtiyaçlarına göre değerlendirilmiş gelenek ve kültürle kesişen yönlerine dikkat çekilmiştir. Sünnetle birlikte anılan hatta bazen onun yerine kullanılan hadis kavramının ne olduğu, sünnetten farkı ve dini bilgidaki kaynaklığı sünnete göre değerlendirilmiştir. Sünnetin günlük hayatımız ve alışkanlıklarımızda nasıl var olduğu bazı örneklerle ortaya konulmuştur. Sünnetin diğer dini ilimler olarak tefsir, kelâm ve tasavvufu nasıl etkilediğine ve temellendirdiğine değinilmiştir.

Gelenek başlığı altında dini bilginin temelleri ve geleneğin nakledilen bilgi olarak ifade edilişi üzerinde durulmuştur. Bunula birlikte geleneğin ne olduğu, ondan nasıl faydalanabiliriz ve onu nasıl sınırlandırabiliriz konusunu, gerek kaynak taraması gerekse güncel araştırmalar ışığında yorumladık. Neticede geleneğin dini bilgidaki kaynak olarak çok önemli bir rolü olduğunu ancak oluşum şartlarının, yani tarihsel seyrinin iyi bilinmesi gerektiğini belirttik. Zira amacını ve oluşum şartlarını anlamadığımız bir temeli sadece taklit edip faydalanamayacağımızı, ona mumya muamelesi yapmak yerine onu budayarak yeniden filizlendirmemiz gerektiğini anlattık. Böylece tarihsel, kültürel ve insani birçok etkiden arınmış öz olarak geleneği, günümüz ihtiyaçları ve şartlarına göre yeniden yorumlamak gerektiğinden bahsettik. Geçmişin anlaşılmasının verilerin şimdiki zamanla kaynaşması ile mümkün olduğunu ve geleneğin bu sayede anlamlı olabileceğini ifade ettik.⁴⁷⁹

Kültür bölümünde öncelikle kültürün ne olduğu ile ne olmadığı üzerine bilgilendirme yaptık. Din ve kültürün kesiştiği, birleştiği, hatta iç içe geçtiği durumlardan bahsettik. O kadar ki kültür din dersinin ismine bile eklenmiş din kültürü ve ahlak bilgisi olarak din eğitimi ile bütünleşmiştir. Kültürün materyal ve uygulamalar ile dinin yaşanan yüzü olduğunu ve toplumdan topluma ve çağdan çağa değiştiğini ve bu değişimin beklenen bir durum olduğunu ifade ettik. Kültür ile dinin zaman zaman birbirinin yerine geçtiğini ve bunu ayırt edebilmenin

⁴⁷⁹ Kaya, “Anlama ve Gelenek: Hans-Georg Gadamer’in Felsefi Hermeneutiğinde Anlamada Geleneğin Rolü Sorunu, Yazar: Mehmet Ulukütük (Bilsam Yayınları, İstanbul 2013), 635-640.

zorluklarını belirttik. Bu anlamda dini bilgi ve kültürün birbirine karşı etkilerini ortaya koyduk. Nihâyetinde kültür ve din birçok kez iç içe olsalar da din kültürün üstünde ve onu şekillendiren konumda olduğunu ve birçok toplumda din ve kültürün bütünleştiğini gördük.

Küreselleşme başlığı altında dini bilginin gelişen teknoloji ve iletişim araçları sayesinde ulaşılabilir olmasını ve paylaşım hızını ele aldık. Aynı zamanda medyanın dini bilginin paylaşımı noktasında özellikleri ile artı ve eksi yönlerini değerlendirdik. Küreselleşmeyi etkileyen olguların dini bilgi üzerindeki etkilerini ortaya koyduk. İletişim çağında bilginin kullanımı paylaşımı ve nasıl bir güç olarak öne çıktığını örnekleriyle belirttik. Küreselleşmeye engel olunamayacağını ya da onu görmezden gelerek etkilerinden kurtulamayacağımızı bu konuda yaşanan süreçleri takip ve analiz etmenin önemini ifade ettik. Dini bilginin küresel çapta diğer dinlerin öğretileri ya da din karşıtı odaklarla iletişim ve mücadele içinde olduğunu, bu bağlamda yeni ve güncel yorumların çağın materyalleri ile sunulmasının önemine ulaştık. Ayrıca geçmişe oranla inanç bağlamında daha heterojen toplum yapılarının oluştuğunu bundan dolayı din eğitiminde çoğulculuk anlayışına göre eğitim- öğretimin yapılmasını ve bunun olası faydalarını örnekleriyle ortaya koyduk.⁴⁸⁰

Küreselleşmeyle birlikte; medya okuryazarlığı, bilgi okuryazarlığı ve 2000’li yıllarda din okuryazarlığı kavramı dile getirilmeye başlandı. Üstelik bu konuda alt başlıklar halinde; dini bilgi, ibadet, inanç, mezhep, kıssa ve dinler arası okuryazarlığı (dinlerin farklılıkları ve benzerlikleri) gibi disiplinler konuşulmaya başlanmıştır. Henüz gelişmekte olan bir kavram olarak dini medya okuryazarlığı kavramını ise medya okuryazarlığında olduğu gibi verilen bilgileri okuma, çözümleme, değerlendirme, kendi bilgisini üretebilme ve eleştirel düşünme yetisi kazanma şeklinde özetleyebiliriz. Dini bilgide yanlışlıkları fark edebilme adına bu yetinin önemli olduğunu öğrendik.

Modernite başlığı altında yapıtımız araştırma ve değerlendirmeler kısmen tarihsellik ve küreselleşmenin şartlarını ihtiva etmektedir. Bununla birlikte çağımızın şartları, ihtiyaç ve beklentiler ışığında dini bilginin gelişimini yorumladık. Bu anlamda modernite diğer sosyal temelleri de içine alan bir bölüm olmuştur. Kent dindarlığı, çağdaş düşünce, sekülerleşme ve reform söylemlerinin seyrini çağımız gerçekleriyle birlikte hem tespit hem tavsiye yönüyle değerlendirdik. Modernitenin de tıpkı küreselleşme gibi kaçınılmaz bir gerçek ve nötr bir kavram olarak ele alınması gerektiği sonucuna ulaştık. Zamanın ruhu olarak her dönemin

⁴⁸⁰ Bilal Deliser, “Hollanda Din ve Eğitim Toplumsal İnşa Dkab Programları”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (2013), 171–186.

değişen bir yüzü vardır. Bu anlamda modernitenin eskiyeceği ve yeni söylemlerin gelişeceği tarihin tekerrür kaidesi olarak kabul edilebilir.⁴⁸¹

Modernitenin dini bilgiyi etkileyen yönlerinden biri de diğer ilimlerde olduğu gibi uzmanlaşma bağlamında dallara ayrılması ve bütünden kopma problemidir. Yakın döneme kadar mutlak doğru kabul edilen bilimden etkilenmekten olsa gerek bu dönemde ilahi kitaptan bilimsel mucizeler keşfi ilgi çekmiştir. Dolayısıyla modernleşmeyle birlikte Kur'ân-ı Kerîm'e olan bakış da değişti. O, sırlı bir kitap olarak kabul edildi. Sadece ehli olanların anlayabileceği kitabı ispatlama yarışına girenler, âyetlerden tıp, biyoloji, astronomi gibi pek çok alana dair, sırlı mesajları keşfettiler! Bu bağlamda âyetler zaman zaman ayrıntı ve uç noktalarda yorumlandı. Akabinde ise kendi fikirlerini Kur'ân'a dayatma durumları gelişti.

Yaptığımız çalışmada dini bilginin sosyal temellerine odaklanılmış, dini bilginin söz konusu temeller göz önünde bulundurularak okunması, anlaşılması ve yeniden üretilmesi gerektiği ortaya konulmuştur. Alanda bu tür çalışmaların daha fazla yapılması gerektiği ve dini bilgi okuryazarlığı üzerinde durulup eleştirel, çoğulcu bakış açısı ile eğitim programlarının güncellenmesinin faydalı olacağı görüşündeyiz. Ayrıca din eğitimi verecek olanların aynı doğrultuda eğitim süreçlerine tabi tutulmalar, eğitimde bütünlük ilkesi açısından elzem görülmüştür.

Çalışmamızda ulaştığımız kaynaklar vesilesiyle bilginin her dönem ve alanlarda bir maden gibi değerli olduğunu ve işlenerek anlamlı bir ürüne dönüşebileceğini gördük. Bilginin oluşumunun ardından paylaşımı ve yeni bilgi üretimi için hangi aşamaları geçirdiğini sosyal faktörler çerçevesinde ele aldık. Neticede bilginin, entelektüel bir çaba olmanın yanında yönetilmesi gereken önemli bir güç dengesi olarak çağımızı ve hayatımızı oldukça fazla etkilediği sonucuna vardık. Nitekim bu sonuçlardan yola çıkarak bazı önerilerde bulunmayı da uygun gördük. Bunlar:

- Tüm dünyada ve ülkemizde küreselleşme ve modernleşme bağlamında yaşanan baş döndürücü değişim ve yine değer anlayışında görülen yozlaşma sağlıklı bir din eğitimi ile minimize edilebilir.
- Sağlıklı bir din eğitimi için, din eğitimine konu olan bilgiyi temellendirmek maksadıyla - en azından ortak kaynak olarak Kur'ân ve Sünnet bağlamında - yeni bir sistem geliştirilebilir.

⁴⁸¹ Fatma Zehra Fidan, “Farklılıklar, Çatışmalar ve Eylemlilikler Çağında Sosyoloji VIII. Ulusal Sosyoloji Kongresi Bildiriler Kitabı”, *Kadın Dindarlığının Somut Modern Tezahürleri: Yanmaz Eldiven Fabrikası ve Kır Çiçeği Anaokulu*, ed. Feray Artar - Akın Bakioğlu (Ankara: Sosyoloji Derneği, 2017), 296–302.

- Dini bilgi hayatı anlama ve şekillendirmede rehber kabul ediliyorsa, o halde dini bilginin doğru anlaşılması ve güncellenmesi önemlidir. Bunun içinde sadece günümüz şartlarının değil geleneğin anlaşılması da önemli görülmelidir.
- Geleneği anlama faaliyeti ufukların (geçmiş zaman ve şimdiki zamanın) kaynaşması ile mümkün olabilir. Zira şimdiki formlar geçmişe atıfla anlaşılabilir. Geleneğin dili güncellenebildiği ölçüde doğru anlamalar için gerekli önyargısallık gerçekleşebilir.
- Günümüz gençlerinin inanmalarına rağmen ibadet ritüellerine karşı mesafeli oldukları, dinin daha çok ahlaki, bilgi ve duygu yönü ile ilgilendikleri; dini konulara meraklı oldukları ancak bilgi edinme yeri olarak interneti tercih ettikleri yapılan araştırmalarda görülmüştür. Bu açıdan çağın gerçeklerine uygun olarak din eğitimi planlamaları yapılmalıdır.
- Dini bilgi okuryazarlığı üzerinde durulmalı, eğitim programları eleştirel ve çoğulcu bir bakış açısı ile yeniden ele alınmalı, güncellenmelidir.

KAYNAKÇA

- Acarlıoğlu, Ahmet. “İslâm Tarihi Perspektifinden Çocuk Terbiyesinin Esasları ve Modern Eğitim Metodlarıyla Mukayesesi”. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 33 (2019), 199–229. <https://doi.org/10.35209>.
- Açıkgenç, Alparslan. *Bilgi Felsefesi*. ed. Erhan Güngör. İstanbul: İnsan Yayınları, 4. Basım, 2011.
- Adıgüzel, Nuri. “Uluslar Arası Geçmişten Geleceğe İslâm Medeniyetinde Bilgi Sempozyumu Bildiri Kitabı.” *İslâm Felsefesi Açısından Bilgi Bütünlüğü ve Güncelleme Açısından Bilgi Bütünlüğü ve Güncelleme*. ed. Aydın Kudat vd. 148–178. İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Akdemir, Betül. *Çağdaş Din Felsefesinde Mistik Tecrübenin Epistemolojik Boyutu: Bağlamsalci Yaklaşım Örneği*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2015.
- Akgül, Mehmet. “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Toplumsal Değişme; Yaşama Pratiği, Kültür ve Din İlişkisi”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 1/1 (1991), 225–234.
- Akgün, Vahdettin. *Sosyolojik Açıdan Din Eğitiminin Önemi ve Mecburi Din Öğretiminin Sebep ve Sonuçları Üzerine Bir Araştırma*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1990.
- Akramova, Dilaram. *Din Eğitiminin Genel Eğitim İçindeki Yeri ve Kırgızistan’daki Durum*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000.
- Aktı, Ümit. *Sosyolojik Açıdan Küreselleşme ve Din*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Akyürek, Süleyman. “İlk ve Orta Öğretimde Din Öğretimi: Kuramsal Çerçeve.” *Din Eğitimi El Kitabı*. ed. Recai Doğan - Remziye Ege. 2. Baskı. 102–103. Ankara: Grafiker Yayınları, 2013.
- Akyüz, Niyazi vd. *Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi*. ed. Niyazi Akyüz - İhsan Çapcıoğlu. 4. Baskı. Ankara: Grafiker yayınları, 2012.
- Aliy, Abdurrahman. *Felsefe-Bilim-Din İlişkisi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi, Felsefe Lisans Programı, 2010.
- Altay, Saadet. “Kelâm İlminin Yeniden İnşası Bağlamında Fazlur Rahman’ın Kelâm Eleştirisi.” *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 25/2 (2021), 853–874. <https://doi.org/10.18505/cuid.963525>.
- Altuntaş, Mahmut Zengin - Yeliz. “Lise Öğrencilerinin İslâm Düşüncesindeki Yorum Farklılıklarına İlişkin Kavramlara Bakışları.” *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/38 (Aralık 2018), 223–252. <https://doi.org/http://dx.doi.org/10.17335/sakaifd.414368>.
- Altunya, Hülya. “İlahiyat Fakültelerinde Mantık Öğretiminde Karşılaşılan Sorunlar”, *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi* 4/1 (2014), 51–55. <https://doi.org/10.5961/jhes.2014.088>.
- Amir, A. N. vd. “Muhammed Abduh’un Moderniteye Katkısı, Çev. Osman Şahin.” *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi* 3/6 (2013): 223–242.
- Apak, Adem. “Uluslararası İslâm ve Model İnsan Sempozyumu.” *Bir Ahlâk Modeli Olarak Hz. Peygamber (Sav)*. ed. M.Akif Özdoğan vd. 28–38. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, 2018.

- Apalı, Yasemin. *Bilgi Sosyolojisi Açısından Din ve Zihniyet*. Isparta, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Arabacı, Fazlı. “İslâm’da Dini Bilginin Toplumsal Bağlamı”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/5 (2004), 1–16.
- Arslan, Ahmet. *Felsefeye Giriş*. 17. Basım. Ankara: Adres Yayınları, 2012.
- Aslan, Sıracettin. *Günümüz Bilim Felsefesi Bağlamında İslâm Bilim Tartışmaları Syed Muhammad Naquib Al-Attas Örneği*. İstanbul, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Atış, Naciye Ertürk. *John Locke ve Immanuel Kant’ta Bilginin Sınırı Problemi*. İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004.
- Aydın, Mustafa. *Bilgi Sosyolojisi*. İstanbul: Açılım Yayınları, 2004.
- Aytemis, Zeynep. “İnanç Psikolojisi: Hayatı Anlamlandırma Biçiminin Yaşam Boyu Gelişimi.” 2021. <https://www.ide.org.tr/TR/listmenu/donemdevleri/detail/20202021?id=18470>.
- Ayvaz, Kübra. *Muhammed Abdullah Draz’ın ‘La Morale Du Koran’; ‘Kur’ân Ahlâkı’ Adlı Eserinde Ele Aldığı Nazarî Ahlâk Görüşü ve Kur’ân Referanslarının Tahlili*. İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Bağlıoğlu, Ahmet. “Temel Hak ve Özgürlükler Bağlamında Mezhepsel Çoğulculuk”. *İnsan Hakları ve Din Sempozyumu*. ed. Tevhit Ayengin. 105/ 151–163. Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınları, 2010.
- Bal, Hüseyin. *Nitel Araştırma Yöntem ve Teknikleri*. Sentez Yayınları, 2016.
- Bala, Sabahattin. *Seçmeli Derslere Geline Süreçte Türkiye’de Din Eğitimi Politikalarında Paradigma Değişimi (Temel Dini Bilgiler Dersi Örneği)*. Diyarbakır, Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Baltacı, Ali. “Nitel Veri Analizinde Miles-Huberman Modeli.” *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (AEÜSBED)* 3/1 (2017), 1–15.
- Bardakoğlu, Ali. “Ahlâkın Fıkıh Kuralları Arasında Buharlaşması”, *Eskiye*. 35 (2017), 51–94.
- Bardakoğlu, Ali. “Dini Bilgi ve Günümüzde İslâm.” *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi* 21/2 (2016), 77–109.
- Batar, Yusuf. “Türkiye’de Din Eğitimi ve Toplumsal Beklentiler-Konya Örneği”, *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*. 4 (2012), 121–152.
- Bedir, Murteza. “TDV İslâm Ansiklopedisi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 153–154. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2010. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sunnet--peygamber#1>.
- Berger, Arthur Asa. *Kültür Eleştirisi Kültürel Kavramlara Giriş*. ed. Niyazi Zorlu. çev. Özgür Emir. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2012.
- Beroje, Sahip. “Zannî Bilginin Mahiyeti, Dindeki Yeri ve Önemi”. *e-Şarkiyat İlmi Araştırmaları Dergisi/Journal of Oriental Scientific Research (JOSR)* 9/2 (2017): 951–974. <https://doi.org/10.26791/sarkiat.344553>.
- Bildik, Elif. *Dini bilgi Edinme Sürecinde Sosyal Medya*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Bilecik, Sümeyra. “Ziyaüddin Sardar’ ın Postnormal Zamanlar Teorisi Çerçevesinde Toplumsal Değişim Sürecinde Din Eğitimi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Amasya İlahiyat Dergisi*.

13 (2019), 297–322. <https://dergipark.org.tr/amailad>.

Bilgin, Beyza. “Din Eğitiminin Genel Eğitimdeki Yeri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/01 (Haziran 1981), 469–483. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000000599.

Bilgin, Beyza. *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*. Ankara: Gün Yayıncılık, 1998.

Bilgin, Vejdî. “Popüler Kültür ve Din: Dindarlığın Değişen Yüzü”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/1 (2003), 193–214.

Bulut, Mehmet. “Uluslar Arası Geçmişten Geleceğe İslâm Medeniyetinde Bilgi Sempozyumu Bildiri Kitabı.” *Bütünlüğü Bağlamında Nizamiye Medreseleri Geleneği ve Modern Akademya*. ed. Aydın Kudat vd. 124–145. İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Yayınları, 2018.

Bulut, Ramazan. “İslâmî İlimler Fakültesi Öğrencilerinin Dini Gruplar Hakkındaki Görüşleri Üzerine Bir Araştırma”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 20/1 (Mart 2020) 359–395. <https://doi.org/10.33415/daad.651281>.

Bulut, Ramazan. “Okulda Din Öğretiminin Toplumsal Temeli ve İşlevleri”, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4/1 (2011), 20–37.

Burke, Peter. *Bilginin Toplumsal Tarihi II Encyclopédie’den Wikipedia’ya*. çev. Mete Tunçay. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013.

Büyüköztürk, Şener vd. *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. 24. Basım. Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2018.

Cebeci, Suat vd. “Dini Grupların birey ve toplum üzerindeki etkileri: İlahiyat Fakültesi öğrencileri üzerine bir araştırma”. *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 8 (2019), 69–86. ISSN 2149-9845.

Çakan, İsmail Lütfi. “Sünnetin bireysel ve toplumsal değişimdeki rolü sempozyumu.” *Bireysel ve Toplumsal Gelişimde Sünnetin Yeri ve Sahih-İ Buhârî*. 41–48. Konya: Konya İlahiyat Derneği Yayınları, 2008. <https://doi.org/978-975-01799-2-1>.

Çalışkan, İsmail. *Kur’ân-ı Kerîm’de Din Kavramı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998.

Çalışkan, Sacide. *Z Kuşağında Deizm Algısı ve Deistliğe Yönelten Sosyolojik Faktörler*. Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

Çalışkan, Sevilay. *Kur’ân-ı Kerîm’de Çocuk-Ebeveyn İlişkisi*. Samsun, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Can, Betül. “Uluslar Arası Geçmişten Geleceğe İslâm Medeniyetinde Bilgi Sempozyumu Bildiri Kitabı.” *Osmanlı Medrese Tedrîsâtında Dini İlimlere Hazırlayıcı Bir Âlet İlmî Olarak Arap Dilinin Önemi*. ed. Aydın Kudat vd. 409–423. İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Yayınları, 2018.

Çapcıoğlu, Niyazi Akyüz - İhsan. *Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi*. ed. vd. Niyazi Akyüz. 4. Basım. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.

Çaykara, Faruk. “Uluslararası Geçmişten Geleceğe İslâm Medeniyetinde Bilgi Bütünlüğü Sempozyumu.” *Makâsıd-ı Şerî’a Bağlamında İslâmî Bilgide Bütüncül Yaklaşımlar*. ed. Aydın Kudat vd. 253–287. İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Yayınları, 2018.

Cebeci, Suat. *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye’de Din Eğitimi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1996.

Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. ed. Erhan Güngör. 5. Basım.

İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2009.

Çelik, Abbas. “Atasözlerimizden Eğitim İletileri.” *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 31 (2009), 43–59.

Çelik, Abbas. *Din Eğitimi. Arı Sanat*. İstanbul, 2013.

Çelik, Muhammed Abdi. *Epistemolojik ve Ontolojik Sınırları Aşma : Wittgenstein*. Aydın: Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Çevik, Mustafa. “Global Köyde Dinlerin Sonu mu?” *Dini Araştırmalar* 6/17 (2003), 163–177.

Çiftçi, Adil. *Bilgi Sosyolojisi ve İslâm Araştırmaları: Bir Sosyal Bilimler Felsefi Çalışması*. 2. Basım. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.

Çiftçi, Talat. “Gelecek İçin Din Eğitimi.” Erişim: Etlül 23, 2021. <https://t24.com.tr/yazarlar/talat-ciftci/gelecek-icin-din-egitimi,32497>.

Çın, Ahmet. *İlk Çocukluk Döneminde Çocuğun Din Eğitimi ve Ailenin Din Eğitimine Etkisi (Diyarbakır Örneği)*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.

Coşkun, Ali. “Din, Bilim ve Felsefe İlişkileri.” *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 18/1 (2016), 213–229. <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/321283>.

Coşkun, Hasan. “Küreselleşme Sürecinde Din”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/2 (2017), 115–134.

Çötök, Nesrin Akıncı. “Bilgi Toplumunda Eğitim Olgusu”, *Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*. 10 (2005), 31–41.

Creswell, John W. *Eğitim Araştırmaları: Nicel ve Nitel Araştırmanın Planlanması, Yürütülmesi ve Değerlendirilmesi*. ed. Christina Robb vd. çev. Akif Avcu vd. 2. Basım. İstanbul: Eğitim Danışmanlığı ve Araştırmaları Merkezi (Edam), 2019.

Dağ, Keziban. *Türkiyede Üniversite Öğrencilerinin Din Dindarlık ve Dinler Hakkındaki Bilgilerinin Değerlendirilmesi*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek lisans Tezi, 2019.

Dawson, Catherine. *Araştırma Yöntemlerine Giriş*. çev. Asım Arı. Eğitim Yayınevi, 2015.

Deliser, Bilal. “Hollanda Din ve Eğitim Toplumsal İnşa Dkab Programları”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (2013), 171–186.

Demir, Ahmet İshak. “Prof. Dr. Hasan Onat, Türkiye’de Din Anlayışında Değişim Süreci”. *Mezhep Araştırmaları Dergisi* 14/1 (2021), 597–621.

Demir, Ömer - Bektaş, Zeynep. “Bilgi ile Etkileşim: Bilgide Kendini Gerçekleştirme.” *Değerler Etkileşiminde Kendini Gerçekleştirme*. ed. Ömer Demir. 137–181. Ankara: İlahiyat, 2019.

Demir, Ömer - Cesur, Fatma. “Dkab ve İhl Meslek Dersleri Öğretmenlerinin Derslerinde Kullandıkları Öğretim Teknolojileri-Materyaller ve Konuya İlişkin Görüşleri”, *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 10 (2019), 63–97.

Demir, Ömer. “Din Eğitiminde Bütüncül Dünya Görüşü Çerçevesinde Bütünsel Öğrenme”, *Bayburt Eğitim Fakültesi Dergisi* 10/1 (2015), 74–98.

Demir, Ömer. “Din Eğitiminde Öğrenmeyi Etkileyen Bazı Etmenler”. *Eğitim ve İnsani Bilimler Dergisi* 4/7 (2013), 69–86.

Demir, Ömer. “Din Eğitiminde Sosyal Beceri Eğitimi”, 7. *Uluslararası Eğitimde Araştırmalar*

Kongresi. 561–573. 2017.

- Demir, Ömer. “Din ve Vicdan Özgürlüğü Eğitimi”, *IX. Uluslararası Eğitim Araştırmaları Birliği Kongresi Eğitim Araştırmaları Birliği*. 103–131. Ordu, 2017.
- Demir, Ömer. “Felsefe ve Din Eğitimi İlişkisinde Felsefi Kazanımlar”. *Ekev Akademi Dergisi* 19/64 (2015), 195–224.
- Demir, Ömer. “Salih Amelin Düşünsel Arka Planı Olarak Âyet Okuryazarlığı”. *Ekev Akademi Dergisi* 1/1 (2013), 69–82.
- Demir, Şehmus. “Din-Dini bilgi Ayrımı Ekseninde Geleneğin Ne’liği ve Değersel Boyutu”. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 8/1 (2008), 189–201. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ilak/issue/8580/106570>.
- Demir, Şeyhmus vd. “Türk Modernleşmesi: Eleştirel Bir Bakış”. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*. 3/2 (2008), 77–90.
- Demirci, Muhsin. *Kur’ân Tarihi*. 8. Basım. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.
- Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*. ed. A. S. Gönençal. 23. Basım. Ankara: Aydın Kitabevi, 2008.
- Doğan, Recai. “Prof. Dr. Beyza Bilgin ve Din Eğitimine Katkıları.” *Dini Araştırmalar* 23/58 (2020), 27–50. <https://doi.org/10.15745/da.798405>
- Duralı, Teoman. “Uluslararası Eğitim Felsefesi Kongresi.” *Küreselleşme Sürecinde Eğitim Sorunlarının Felsefi Boyutu*. ed. Alparslan Açıkgenç. 79–98. Ankara: Eğitim-Bir-Sen Yayınları, 2009.
- Durmuş, Rüveyda. *Probleme Dayalı Öğrenme Yaklaşımının Kur’ân Kursları Programındaki Dini Bilgiler Dersinin Amaçlarının Gerçekleşmesine Etkisi*. Ankara, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Durmuş, Zülfikar. “Kur’ân-ı Kerîm’de Sosyal Gruplar.” *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 3/3 (2003), 17–46.
- Dursun, Naim. *Kur’ân’a Göre Doğru Bilgi (İmkânı, Kaynakları, Kriterleri)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Düşgün, Feyza Şule. “İslâm Hukuku Açısından Sosyal Realite-Vahiy İlişkisi”. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (2006), 105–129.
- Ege, Remziye. *Dini Rehberlik: Bilginin Kaynağı ve Bilgi Üretme Süreçleri*. İstanbul: Şule Yayınları, 2015.
- Ekinci, Özgül. *Lyotard’da Bilginin Meşrulaştırılması Sorunu*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Ektiricioğlu, Cihan vd. “Ergenlerde Çağın Hastalığı: Teknoloji Bağımlılığı”. *Arşiv Kaynak Tarama Dergisi* 29/1 (2020), 51–64. <https://doi.org/10.17827/aktd.498947>.
- Erdem, Ömer Faruk. *William James’e Göre Dini Tecrübe ve Epistemolojik Değeri*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Erdil, Kemalettin. *Aile Okulu*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Erdoğan Coşkun, Aynur. *Eğitim Sosyolojisi. İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi*. İstanbul, 2010.
- Erkuş, Adnan. *Davranış Bilimleri İçin Bilimsel Araştırma Süreci*. 2. Basım. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2009.

- Ermış, Ali. *Ergenlerin Deizm Algısına Dair Sosyolojik Bir Araştırma (Çankaya Örneği)*. Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Eserpek, Altan. “Eğitim ve Sosyal Değişme.” *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi* 11/1 (1978), 123-139.
- Fazlur Rahman. *Ana Konularıyla Kur’ân*. ed. Alparslan Açıkgöç. 13. Basım. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014.
- Fidan, Fatma Zehra. “Farklılıklar, Çatışmalar ve Eylemlilikler Çağında Sosyoloji VIII. Ulusal Sosyoloji Kongresi Bildiriler Kitabı.” *Kadın Dindarlığının Somut Modern Tezahürleri: Yanmaz Eldiven Fabrikası ve Kır Çiçeği Anaokulu*. ed. Feray Artar - Akın Bakioğlu. 296–302. Ankara: Sosyoloji Derneği, 2017.
- Furat, Ayşe Zişan. “Din Okuryazarlığı : Din Eğitimi Felsefesi Açısından Temel Bir Kavram”. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 12/3 (2012), 15–24. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3344368>.
- Gelişli, Yücel. “Eğitimin İşlevleri.” *Eğitim Bilimine Giriş*. ed. M. Çağatay Özdemir. 31–52. Ankara: Pegem Akademi, 2011.
- Gencer, Nevzat. “Alevi Öğrencilerin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersine Karşı Tutumları Üzerine Bir Değerlendirme”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (2020), 85–118. <https://doi.org/10.14395/hititilahiyat.534552>
- Gökalp, Ziya. *Hars ve Medeniyet*. ed. Mehmet Celal Atgün. İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları, 2013.
- Göktaş, Vahit. “Kur’ân’da Bilgi ve Bilginin Kaynakları.” *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 20 (2008), 1–27.
- Gördük, Yunus Emre. “Kur’âncılık/Kur’âniyyûn” Eksenli Modernist Dilin Yıkıcı Etkileri Karşısında: Gençlik ve İbadet.” *Hız. Peygamber ve Gençlik Sorunları*. ed. Mehmet Bayyigit vd. 103–118. Konya: Palet Yayınları Konya, 2019.
- Gündüz, Şinasi. “Din ve İnanç Sözlüğü”. Konya: Vadi yayınları, 1998.
- Gürman, Sadettin. *Vahiy Sürecinde Değişen Sosyal Hayat*. Erzurum, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Hökelekli, Hayati. *Çocuk, Genç, Aile Psikolojisi ve Din*. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2009.
- Hökelekli, Hayati. *Din Psikolojisi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını, 2018.
- Huberman, Matthew B. Miles - A. Michael. *Nitel Veri Analizi*. çev. Sadegül Akbaba Altun - Ali Ersoy. 4. Basım. Ankara: Pegem Akademi, 2021. <https://doi.org/10.14527/9786053181415>
- Kahveci, Sümeyya Akyol. “Farklılıklar, Çatışmalar ve Eylemlilikler Çağında Sosyoloji VIII. Ulusal Sosyoloji Kongresi Bildiriler Kitabı.” *Toplumsal Çatışmada Meşrulaştırma: Simgesel Sermaye Olarak Din Dili*. ed. Feray Artar - Akın Bakioğlu. 53/ 64–71. Ankara: Sosyoloji Derneği, 2017.
- Kalın, Yakup. *Bilimin Mahiyeti Bağlamında Collins’in Felsefelerin Sosyolojisi*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Kanburoğlu, Betül Ü. *Popüler Kültür – Din Eğitimi İlişkisi: İmam Hatip Liseleri Örneği*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı Din Eğitimi Bilim Dalı, 2011.

- Karaca, Faruk. *Dini Gelişim Psikolojisi*. Trabzon: Eser Ofset Matbaacılık, 2016.
- Karaman, Fikret. “İmam Mâtürîdî’ye Göre, Hayatın Akışında Akıl ve Vahyin Rolü”. *Diyanet İlmî Dergi* 55/3 (2019), 601–627.
- Karataş, Zeki. “Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri”. *Manevi Temelli Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2015), 62–80.
- Kaya, Fatih. *Öğretmen, İdareci ve Öğrencilerine Göre Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi: Tunceli Örneği*. Samsun, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Kaya, Selin. “Anlama ve Gelenek: Hans-Georg Gadamer’in Felsefî Hermeneutiğinde Anlamada Gelenek’in Rolü Sorunu”. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30 (2017), 635–640.
- Kaya, Zeynep. *Türk Toplumunda İnanç Gelişimi ve Din Eğitimi*. İstanbul: Dem Yayınları, 2015.
- Kaymakcan, Recep. “Türkiye’de Din Eğitiminde Çoğulculuk ve Yapılandırmacılık: Yeni Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Programı Bağlamında Bir Değerlendirme”. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri* 7/1 (2007), 177–210. <https://app.trdizin.gov.tr/makale/TnpFMk56QXc>.
- Kelikli, Murat. *Aristoteles’te Zorunluluk, İmkân ve İhtimal Sorunları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Kenny, Anthony. “Bilgi, İnanç ve İman? çev. Tuncay Akgün.” *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2018), 213–229.
- Kımtır, Nurten. “İlgili/Seven Anne-Baba Tutumları ile Din ve Dindarlık Arasındaki İlişki Üzerine”. *Dini araştırmalar* 18/46 (2015), 9–41. <https://doi.org/1301-966-X>
- Kıpçak, Halil. *Türkiye’de Bilginin Toplumsallaşmasında Elektronik Yayınların Rolü*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018. <https://doi.org/10.1109/COMST.2015.2457491>.
- Kırca, Celal. “Kur’ân’ a Göre Din Eğitiminin Genel Prensipleri”. *Diyanet Dergisi* 23/3 (1987), 11–30.
- Kırış, Emine. “Fransız Sosyoloji’ sinde Gündelik Hayat Çalışmaları.” *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi (SKAD)* 5/9 (2019), 131–145.
- Kızılabdullah, Yıldız. “Kavramsal Çerçeve: Eğitim Öğretim ve Din.” *Din Eğitimi El Kitabı*. ed. Recai Doğan - Remziye Ege. 2.Basım. 41–56. Ankara: Grafiker Yayınları, 2013.
- Koç, Ahmet. “Okul Çağı Çocuklarının Ailede Din Eğitimi”. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 17 (2012), 145–176. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuilah/issue/981/11054>.
- Kocamusaoğlu, Buğra. *Karl Popper’de Bilgi Sorunu*. Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015. <https://doi.org/10.1017/CBO9781107415324.004>.
- Korlaelçi, Murtaza. “Necati Öner’in Bilgi Anlayışı”. *Felsefe Dünyası Dergisi* 36/69 (2019), 7–34.
- Köse, Ali Ayten - Ali. *Din Psikolojisi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2015.
- Kurt, Abdurrahman. *Din Sosyolojisi*. 14. Basım. Ankara: Sentez Yayıncılık, 2017.
- Macit, Sadullah. *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 6. Sınıf*. Ankara: FCM Yayıncılık, 2021.

- Mardin, Şerif. *İdeoloji*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1992.
- Mert, Şevket. *Bilgisayar Oyunları Yoluyla Okul Öncesi Dönemde Din Eğitimi*. Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- “Modernite.” *Wikipedia*. 2022. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Modernite>. (Erişim 25 Mayıs 2022).
- Morkoç, Umut. *Wittgenstein ve Kuhn: Yeni Bir Epistemolojiye Doğru*. İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Nazıroğlu, Bayramali. “Din Eğitiminin Gerekliği Açısından Dini Medya Okuryazarlığı”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 15/2 (2015), 191–220.
- Nebi, Malik b. *Müşkilesüsakafe ve Miladü Müctema/Kültür Sorunu ve Bir Toplumun Doğuşu*. çev. Salih Özer. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014.
- Odabaşı, Fatma. “Dindarlık Göstergesi Olarak Dil/Dil Dindarlığı”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 14/1 (2014), 123–154.
- Odabaşı, Fatma. “Gençlik Din Sosyolojisi ” Üzerine Bibliyografik Bir Değerlendirme”. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (2021), 1183–1216.
- Ok, Üzeyir. *İnanç Psikolojisi*. Ankara: Birleşik Dağıtım Kitabevi, 2007.
- Ok, Üzeyir. “İnanç Psikolojisi Hayatı Anlamlandırma Biçiminin Yaşam Boyu Gelişim”. *Din bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 10/1 (2007), 88–109.
- Okumuş, Ejder. *Din ve Kültür*. Ankara: Maarif Mektepleri Yayınları, 2017.
- Okumuş, Ejder. *Gösterişçi Dindarlık*. Ark Kitapları, 2005.
- Okumuş, Ejder. “Toplumsal Değişme ve Din”. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 8/30 (2009), 323–347. <https://dergipark.org.tr/esosder/issue/6144/82478>.
- Onat, Hasan. “Bilim, Bilimsel Yöntem ve İslâm/ İlahiyat Bilimlerinde (Ulumu Diniyye) Yöntem Sorunu”. *Modern Dönemde Dini İlimlerin Temel Meseleleri İlmî Toplantı*. 2–19. İstanbul: İSAM Yayınları, 2007.
- Orman, Enver. *Bilgi Felsefesi (Epistemoloji)*. İstanbul: İstanbul: İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi, Felsefe Lisans Programı, 2010.
- Oruç, Cemil. *İmam Gazali'nin Eğitim Anlayışı*. İstanbul, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009. Doktora Tezi.
- Öner, Necati. *Bilginin Serüveni*. Ankara: Vadi Yayınları, 2005.
- Özdemir, Muhammet. “Sünnet Sosyolojisinin Epistemolojik Temelleri.” *Eskiyeni* 23 (Sonbahar 2011), 20–38.
- Özkan, Fatih. *Çocuğun Din Eğitiminde Anne-Babanın Etkisi Diyarbakir Örneği*. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.
- Özkan, Fatih. “Dinin Anlaşılmasında Kültürel Etki”. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 10 (2016): 299–314.
- Öztürk, Musa. *Küreselleşme Sürecinde Türkiye’de Dini Hayatın Dönüşümü ve Dindarlığın Yeni Bazı Görünümleri Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Öztürk, Yasin. *Psikolojik ve Epistemolojik Bağlamda Bağnazlık ve Görünümleri Üzerine Bir İnceleme*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

- Pınarbaşı, Bekir. *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 5. Sınıf Ders Kitabı*. Ankara: Anka Yayınevi, 2021.
- Pultar, Gönül. *Kültür ve Modernite*. ed. Gönül Pultar vd. İstanbul: Tetragon İletişim Hizmetleri, 2003.
- Repstad, Inger Furseth - Pal. *An Introduction to the Sociology of Religion Classical and Contemporary Perspectives/ Din Sosyolojisine Giriş: Klasik ve Çağdaş Kuramlar*. çev. İhsan Çapçioğlu - Halil Aydınalp. Ankara: Birleşik Dağıtım Kitabevi, 2011.
- Robertson, Roland. “Küreselleşme ve Geleneksel Dinin Geleceği” çev. İhsan Çapçioğlu.” *Dini Araştırmalar* 6/17 (2003), 351–360.
- “Robot Bankacı, Şoför Katip ve Aşçı Geliyor!” *Dünya Gazetesi*. 2016. (Erişim 24 Nisan 2022). <https://www.dunya.com/sektorler/teknoloji/robot-bankaci-sofor-katip-ve-asci-geliyor-haberi-334669>
- Şanal, Mustafa. “Osmanlı Devleti’nde Medreselere Ders Programları, Öğretim Metodu, Ölçme ve Değerlendirme, Öğretimde İhtisaslaşma Bakımından Genel Bir Bakış”. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/14 (2003), 149–168.
- Sancaklı, Saffet. “Sünnetin Bireysel ve Toplumsal Değişimdeki Rolü Semozyumu.” *Haz. Peygamber’in Medine Döneminde Tesis Ettiği Kardeşleştirme (Muâhât) Projesinin Günümüz Bireysel ve Toplumsal Hayat Açısından Önemi ve Analizi*. 52–72. Konya: Konya İlahiyat Derneği Yayınları, 2008.
- Sarı, Ömer Osman. *Hume’da Kesin Bilginin Olanacağı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Saruhan, Emeti. *Türkiye’de Din Algısı*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2018.
- Satı, Serpil. *Sofistlerin Bilgi ve Varlık Anlayışı: Epistemolojik ve Ontolojik Bir İnceleme*. Antalya: Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Sayın, Gülşen. *Din Dersleri Öğretmenlerinin Dini bilgi Anlayışları ve Bunun Din Öğretimine Yansımaları*. Ankara, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Sayın, Gülşen. “Din Eğitimi Öğretmenlerine Göre Dini Bilgi ve Davranış Değişikliği İlişkisi”. *Artuklu Akademi* 8/2 (2021): 299–318. <https://doi.org/10.34247/artukluakademi.905194>.
- Selçuk, Mualla. *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005.
- Seval Çakır. *Bir Kurum Olarak Ailenin Din Eğitimi İşlevi*. Sakarya Üniversitesi, 2019. <https://hdl.handle.net/20.500.12619/90305>.
- Sezen, Yümnü. *Sosyoloji Açısından Din*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1993.
- Şimşek, Ali Yıldırım - Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. 11. Basım. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2016.
- Sözen, Hasan. *Çocuğun Din Eğitimine Hz. Muhammed’in Hayatı Bağlamında Kuramsal Bir Yaklaşım*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Sözen, Hasan. *Din Öğretiminde Korelasyon Didaktiği Yaklaşımı: Almanya Örneğinde Nitel Bir Araştırma*. Ankara, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Sunar, Lütfü. “Türkiye’de Sosyal Bilimlerde Toplumsal Değişim.” *Sosyoloji Dergisi* 3/29 (2014), 83–116.

- Tavukçuoğlu, Mustafa. “Okulöncesi Çocuğunun Eğitiminde Din Duygusu ve Din Eğitimi”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/14 (2002), 51–64.
- Taylan, Necip. “Bilgi.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 26 Ocak 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/bilgi>
- Tekin, Mustafa. “Sünnet ve Toplumsal Dinamikler / Sunnah and Social Dynamics / السنة والحراك المجتمعي.” *İlahiyat Akademi Dergisi* 7/8 (2018), 163–174.
- Tekin, Sena Gökçe - İshak. “Z Kuşağının Dindarlık Eğilimleri.” *Talim* 5/2 (2021), 182–205. <https://doi.org/http://dx.doi.org/10.37344/talim.2022.25> Copyright.
- Tepe, Harun. *Ontolojik Yaklaşım Açısından R. Carnap ve N. Hartmann’da Bilgi ve Doğruluk Sorunu*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1990.
- Tezcan, Mahmut. “Eğitim in Sosyolojik Temelleri”. *Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayını*. 1981. <http://egitimvebilim.ted.org.tr/index.php/EB/article/view/5719/1848>.
- Tillich, Paul. *İmanın Dinamikleri*. çev. Fahrullah Terkan - Salih Özer. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000.
- Tok, Nafiz. *Kültür, Kimlik ve Siyaset*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2003.
- Topçu, Nurettin. *Kültür ve Medeniyet*. ed. İsmail Kara - Ezel Elverdi. 6. Basım. İstanbul: Dergah Yayınları, 2011.
- Topdemir, Gazi. “Felsefe Nedir ? Bilgi Nedir ?” *Türk Kütüphaneciliği* 1 (2009), 119–133.
- Tosun, Cemal. *Din Eğitimi Bilimine Giriş*. 7. Basım. Ankara: Pegem Akademi, 2012.
- Tosun, Cemal. *Din Eğitimi Bilimine Giriş*. 10. Basım. Ankara: Pegem Akademi, 2020.
- Trocholepczy, Bernd. “Dijital Medya ve Din Eğitimi: Ayrı Dünyalar?” *Çocuk ve Medeniyet Dergisi* 6/12 (2021), 183–196. <https://doi.org/10.47646/cmd.2021.263>.
- Turan, Göksel. *Karl R. Popper, Thomas S. Kuhn Ve Paul K. Feyerabend’in Bilgi Kuramlarında Bilim Eleştirisi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Türkyılmaz, Saliha Keleş. *Aristoteles’te Akıl İlkelerinin Epistemik Analizi*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015. <https://doi.org/10.1017/CBO9781107415324.004>.
- Uçak, Nazan Özenç. “Bilgi : Çok Yüzlü Bir Kavram”. *Türk Kütüphaneciliği* 4/24 (2010), 705–722.
- Uçak, Nazan Özenç. “Bilgi Üzerine Kuramsal Yaklaşım”. *Bilgi Dünyası* 1/1 (2000), 143-159.
- Ünaldı, Sevilay. *İmam Hatip Ortaokulları’nda Okuyan Öğrencilerin Bu Okulları Tercih Nedenleri ve Beklentileri (Erzincan Örneği)*. Erzurum, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Ünügür, Ayşenur. *Thomas Reid’in Din Epistemolojisi*. Ankara, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Ünverdi, Mustafa. “Din Karşıtı Yayınlar ve Gençlerde Ateistik Eğilimin Nedenleri.” *İlahiyat Akademi*. 12 (2020), 145–178.
- Uyanık, Mevlüt. “Sünnetin Bireysel ve Toplumsal Değişimdeki Rolü Sempozyumu.” *Gençlerimizin Din-Kültür ve Kimlik İlişisini Kurgulamasında Peygamberimizin “Bir Sosyal Model” Olarak Sunumu*. 77–98. Konya: Konya İlahiyat Derneği Yayınları, 2008.
- Wikipedi. “Medya.” *Özgür Ansiklopedi*. 2022. (Erişim 21 Eylül 2022). <https://tr.wikipedia.org/wiki/Medya>

- Yağcı, Samet. “Beyza Bilgin, İslâm ve Çocuk”. *Mizanü'l-Hak: İslâmi İlimler Dergisi* 6/11 (2020), 529–532.
- Yaldız, Selahattin Çamdar - Hacer. *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 7. Sınıf*. Ankara: Gün Yayıncılık, 2021.
- Yamaç, Muhammed. “Sosyal Medyada Dini Topluluklar”. *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 4/1 (2020), 101–122.
- Yasa, Metin. *Bütüncül ve Eleştirel Din Felsefesi*. Ankara: Elis Yayınları, 2013.
- Yaşar, Gamze Aslan. “Ortaçağdan Günümüze ‘Modernite’: Doğuşu ve Doğası”. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4/7 (2011), 10–26. <https://doi.org/10.14520/adyusbd.101>.
- Yavuz, Hilmi. *Osmanlılık, Kültür, Kimlik*. İstanbul: Boyut Yayıncılık, 1996.
- Yeşiltepe, Songül. “Yeni Dini Hareketler Üzerine Sosyolojik Bir Değerlendirme”. *DergiPark USE Uluslararası Sosyoloji ve Ekonomi Dergisi*. 1 (2018), 60–75. <https://dergipark.org.tr/en/pub/use/759807>.
- Yıldırım, Yakup. *Elmalılı M. Hamdi Yazır’a Göre Bilgi-İman İlişkisi*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Yılmaz, Fatih Mehmet. *Sünnette Medeniyet İnşası*. Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Yılmaz, Semiha. *7-9 Yaş Çocuklarının Dini Bilgi ve Duygu Gelişimleri Üzerinde Ailenin Etkisi*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999.
- Yörükoğlu, Atalay. *Çocuk Ruh Sağlığı*. 17. Basım. İstanbul: Özgür Yayın Dağıtım, 1992.
- Yorulmaz, Bilal. “Türkiye’de Din Eğitimi Alanında Yapılan Lisansüstü Çalışmalar Hakkında Genel Bir Değerlendirme.” *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi* 12/46 (2016), 41–62. <https://doi.org/10.14783/od.v12i46.1000010003>.
- Yürük, Yıldız Kızılabdullah - Tuğrul. “Kuram ve Eylem Yönüyle Din Eğitiminin Teolojik ve Felsefi Temelleri.” *Din Eğitimi Modelleri Çerçevesinde Türkiye’deki Din Eğitimi Üzerine Genel Bir Değerlendirme*. 124–138. Konya: Konya İlahiyat Derneği Yayınları, 2010.
- Zaim, Halil. “Türkiye’de Bilgi Yönetimi Uygulamaları.” *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi* 50 (2010), 761–782.

ÖZGEÇMİŞ

..... tarihinde’ta doğmuş, ilköğrenimini köyü ilkokulunda okulunda almıştır. Ortaokul ve Lise eğitimini Açıköğretim programında yılında tamamlamıştır. Aynı yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmenliğini kazanmış ve yılında mezun olmuştur. Mezun olduğu yıl ili ilçesi Lisesine atanmıştır. Şubat ayında mezun olduğu üniversitenin Felsefe ve Din bilimleri Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Programına kaydını yaptırmıştır. yılında derslerini başarı ile vermiştir. Halen ili ilçesi Ortaokulunda Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği yapmaktadır. Evli ve iki çocuk annesidir.

